

TANULMÁNYOK

1988. 2. évf. 2. sz. pp. 3-18

JUHÁSZ PÁL:

A TELEPÜLÉSFEJLESZTÉSI KONCEPCIÓ ÉS A FALUOSZTÁLYOK ELMÉLETE

Emberképünk tizenöt évvel ezelőtt

A hatvanas évek második felében, a gazdaságirányítási mechanizmus reformjával párhuzamosan, gazdaságpolitikánkban és a gazdasági döntésekkel foglalkozók gondolkodásmódjában a gazdasági növekedés feltételeire és tartalmára vonatkozó új képzetek kerültek előtérbe. Azóta beszélünk az extenzív növekedés lehetőségeinek beszűküléséről és az intenzív növekedési pályára való áttérés szükségességéről (ami **JÁNOSSY FERENC**et nevezetes 1969-es cikkének megírására készítette); akkor került előtérbe a „human capital” fogalomkörének tanulmányozása (**KOVÁCS JÁNOS, TIMÁR JÁNOS, BRÓDY ANDRÁS** zárt input-output modellje, munkaerőre és képzettségi szerkezetre épített termelési függvény számítások stb.); akkor tört át a közgondolkodáson, hogy a gazdasági növekedésben a szolgáltatói szektornak kitüntetett szerepe van (három-szektoros növekedési modellek, az „oktatás-gazdaságtan”, „egészségügy-gazdaságtan” stb. hivatalos tudományszakká válása); akkor fogadta el a termelői apparátus, hogy a földrajz, a szociológia, a szociálpszichológia, néprajz stb. egyúttal a közgazdaságtan segédtudományai is. Átalakult viszonyunk a múlthoz: a történelmi példák-
nak egyre kevésbé a mával való szembeállítás volt a célja, hanem, hogy megértsük a mához vezető folyamatokat és azokat a strukturális hagyományokat, amelyek mai lehetőségeinket is keretbe fogják. A múlt elemzése a hosszútávú tervezés alaptudományává vált. (Így pl. a környezetvédelem intézménye a szakszerű közigazgatásra törekvés korábbi példájává.) Elmondható, hogy a tervezői, gazdasági döntéshozói voluntarizmust ekkor szorítja ki a gyakran aggályos, értékeit, kapcsolódási pontjait, illetékességi területét és eszközeit megfogalmazó „felvilágosult” intellektualizmus. Kialakul, illetve újjászületik a szakszerűség, a rendszerszemlélet, a normativitás kultusza; a hatalmi alközpontok szaporodásával és egyenjogúsodásával polgárjogot nyer, hogy különböző létsíkokat és élettételeket eltérően kell számbavenni, szabályozni és igazgatni.

Annak a gondolkodásmódnak és döntési rendszernek kialakulásában, amelynek ideológiai leképeződése és később hivatkozási alapja az országos településfejlesztési koncepció volt, természetesen nem csupán az intellektualizálódás és a gazdasági-társadalmi fejlődés területi vonatkozásai számbavételének felismert szükségessége

játszott szerepet. Két pozitív hatásának tekinthető, sürgetőbb ok is közrejátszott abban, hogy az igazgatási rendszer megújítsa normarendszerét: 1. a gazdaságpolitika megváltozása miatt gyorsan nőttek az infrastruktúrára fordított összegek és ezek aránya a nemzeti jövedelemben (egészen 1975-ig); 2. megnőtt a területi pártbizottságok és a tanácsi szervek aktivitása. Részben éppen a nagyobb pénzügyi lehetőségek miatt, részben a vidéki ipartelepítési kampány teremtette alkulhelyzetek szaporodása miatt, legfőképp pedig azért, mert a mechanizmusreform után (átmenetileg) megnőtt a horizontális koordináció és a kijáráások („lobbyzás”) szerepe.

A feladat tehát kettős volt: most, hogy a településfejlesztésnek és a térszerkezet alakításának képződtek az iparfejlesztés pillanatnyi feladataitól, alkalmi kampányoktól és vészhelyzet szülte pániktól független, hosszú távra biztosítottnak látszó forrásai, ki kellett alakítani a fogalmi kereteket (alapszintű stb. ellátás, ellátási körzet, ...) és a célrendszert (főlzárkóztatás, területi kiegyenlítés, kielégítendő közösségi szükségletek), amelyekre támaszkodva egy *racionalitásra törekvő redisztribúciós rendszer* döntési normákat tud alkotni, kalkulálni és tervezni tud; és emellett a társadalmi érdek primátusán örökődő központi igazgatásnak úrrá kellett lennie azon a (néha nyilvánvalóan irracionális helyi fejlesztéseket szülő) anarchián, ami abból fakadt, hogy egy-egy aktív tanács kapcsolatain, egy-egy tsz vagy vállalati vezetés szándékain múlt az, hogy az infrastrukturális források bővülésének kezdeti szakaszában mihez tudott egy-egy település pénzt szerezni. Rendet kellett teremteni, mégpedig oligarchikus rend helyett *bürokratikus rendet*.

Hierarchia, kompetencia, szakszerűség

Ennek a rendnek része volt a döntési rendszer decentralizálódásának tudomásul vétele, sőt, bizonyos mértékig még erősítette is a decentralizációt, legalizálta az alkut és a horizontális koordinációt. De úgy tette ezt, hogy elosztotta az illetékességi köröket: a hierarchia melyik szintje (s a szint melyik hivatala) milyen érdekek képviseletére jogosult – és a többieket, legfőképpen pedig a hierarchián kívül állókat arra készítette, hogy a *főlülről kompetensnek minősített csoportokra* bízzák képviseletüket és ügyeik intézését. S mivel az irányító, szabályozó és koordináló bürokrácia egésze felvilágosult és népboldogító önbizalommal egyre több kérdésben önmagát találta a közjó letéteményesének és ezért az anarchia elkerülése céljából olyan kérdések kezelésére is közös játékszabályokat alkotott, amelyekkel eddig ilyen általánosan nem foglalkozott (településrendezési tervek, telkesítési és építési szabályok újjáalkotása, tradicionális intézmények kiszorítása a jogrendből,...), a decentralizáció ellenére általában véve nem erősödött, hanem gyengült a demokrácia.

Persze a demokrácia illúziójának elillanásában nem a közigazgatási *hierarchia* újjárendezésének és megerősítésének volt csak szerepe, hanem annak a döntési normarendszernek és azoknak a cselekvési kereteknek is, amelyeket a településfejlesztési koncepcióval párhuzamosan kidolgozott egyéb infrastruktúra-alakító programok alakítottak ki. (Közigazgatás-korszerűsítési, közlekedésfejlesztési, oktatáskorszerűsítési, egészségügyfejlesztési, belkereskedelmi stb.) Mindezen koncepciók sajátja, hogy a kérdéseket szakszerűségi és ágazati gazdaságtani kérdésként kezeli, feltételez az

egyres embercsoportok feje fölött létező és mindenképpen preferálandó közjót és ezért feladatát valamiféle meghatározott célfüggvénnyel rendelkező optimalizálási feladatnak képzeli el. Így a *politikai kérdések a szakmai kérdések álarcában* jelennek meg. (Ez a gondolkodásmód „megőrizve megszünteti” növekedéseméleti kiindulópontját. Egy ökonomista világképben ugyanis az infrastrukturális ágazatok gazdaságtanának s ezen belül a human capital tanulmányozásának önállósulását éppen az a növekedéseméleti felismerés indokolja, hogy az élet újatermelésének körülményei meghatározzák a gazdasági növekedés esélyeit. Ha ezek után az ágazati, szakmai ideológiák a naturálisan meghatározott feladatok végrehajtását kizárólag *technológiai és fázisgazdaságossági meggondolásoknak* rendelik alá, lehet, hogy nem csupán javítják, hanem rontják is az élet újatermelésének körülményeit. Megszülehetnek például olyan abszurd dogmák, hogy a szaktantermek fontosabbak annál, mint hogy a gyerekközösségnek otthona legyen. Mindenképpen elsikkad meggondolásaikból a hétköznapi élet rendje.)

A standardizált – normák képét öltő – technológiai és szervezeti ideálok (milyen egy megfelelő kórház, iskola vagy ABC áruház, milyen a rendje egy hivatalnak, egy vállalatnak, egészségügyi vagy kulturális intézménynek stb.), és a korszakot jellemző primitív ökonomizmus, amelynek korlátoltsága az *optimális üzemmagyság* óhajtott és állandóan megtalálni vélt kategóriájában sűrűsödött össze, a rendelkezési jogot magánál tartó bürokráciának oly sok megoldandó feladatot adott és olyan zárt fogalmi rendszert kínált, hogy kívülről jövő meggondolások (akár a kritikusoké, akár az általuk kezelt intézmények használóié) e körbe néhány évig nem is tudtak behatolni. Kezükben volt a panacea. A 70-es évek elejére összeállt a nagyívű koncepció.

Van pénz, de ezt a pénzt optimálisan kell fölhasználni. Először is nem szabad elpazarolni olyan létesítményekre, amelyek nem lesznek kihasználva. Az ilyen – lehetséges – létesítményeknek két csoportja van. Egyik csoportjuk azért fölösleges, mert olyan falvakban vagy tanyás részen lenne, amelyek ügyis megszűnnek. Mert isten háta mögötti falun vagy tanyán élni rettenetes és ha az állampolgárokat megkötnénk ott, éppen az emberi fölemelkedéstől zárnánk el őket. Az emberek tudják is ezt s az elmúlt két évtized, különösen a 60-as évek nagyarányú elvándorlása ezekből a terekből bizonyítja, hogy a városias élet iránti igények uralkodóvá váltak. (Egyes VÁTI-ban készült aggálytalan extrapolációk többszáz falu teljes elnéptelenedésével számoltak.) *És szükség sincs ezekre a településekre*, mert az iparosodó, nagyüzemi (tömbösített növénytermeléssel és koncentrált állattenyésztő telepekkel dolgozó) mezőgazdaságnak nem lesz szüksége a röghözkötött munkaerőre, az ipar pedig gyár-
ipar, amelyiknek előnyös a népességkoncentráció. A paraszti kultúra hagyományainak elvesztése persze nagy kár, de ezzel jár a fejlődés és ez szolgálja az ország kulturális integrálódását, az állampolgári egyenjogúságot. (Mindenki egyformán lehet hivatalnok vagy proletár.)

A kihasználatlan létesítmények másik csoportja ott lenne, ahol a potenciális igénybevevők nincsenek elég sokan. De ez a meggondolás már átvezet bennünket a területi beruházási döntések egy másik kritériumához. Amennyiben intézménylétesítésről van szó, a beruházás mérete nem természetből meghatározott (bolt, posta vagy iskola lehet egy lakóházhoz kapcsolt helyiség is és palota is). Az az állítás, hogy egy általában vett intézménytípus ellátási körzete nem elég népes, magában

hordja az optimális üzemenagyság kategóriájába foglalt igényrendszert. Illetve, mivel a 70-es évek magyar ágazati irányító hivatalainak eszmerendszerében szinte axióma volt, hogy minél nagyobb egy szervezet (vállalat, tsz, kórház, iskola ...), annál jobb lehet, az eldöntendő kérdés az volt, hogy mekkora az a minimális intézményméret, amelyik még szakszerűen és gazdaságosan üzemeltethető.

A célszerű üzemméret problémájával kongruensen építhető föl az ellátási körzet és az ellátási körzetek hierarchiájának fogalom rendje. S erre támaszkodva az a hierarchikus térbeli rend, amelyben az országos településfejlesztési koncepció megfogalmazta magát. S így előállt az a hivatkozási alap és értékrendszer, amire nem csupán a beruházási döntéseknél lehetett támaszkodni, hanem tájékoztatói mezőként szolgált az igazgatási hierarchia átalakításánál, az oktatásügy, az ÁFÉSZ, a tsz és az ipari szövetkezeti hálózat átalakításánál, a munkaerőpiac szabályozásánál, az út- és a közlekedési hálózat fejlesztésénél, a lakásépítési hitelfeltételek meghatározásánál stb. Természetesen nem a koncepció kialakítóinak törekvései voltak az összes centralizáló és koncentráló folyamat mögött. Az ő „vétkük” csupán az, hogy túl meggyőző fogalmi rendet építettek föl s e mögé sok egyéb törekvés elbújhatott.

Pedig a logikai építményben van legalább két olyan önkényes lépés, amelyek önkényessége csak azért nem volt nyilvánvaló, mert ez az építmény itt és akkor született meg. Egyik abból az érzékcsalódásból fakad, hogy egy-egy gazdasági vagy közösségi ellátó szervezetnek van a kor által meghatározott technológiája és szervezete. (De hát aki nem ismeri a telefont, mint munkaeszközt, az nem tudja, hogy még a legszakosodottabb gyártást is lehet dekoncentrálni vagy azt, hogy az ügyintézés nem kíván jelenlétet; aki csak szakosodott bürokrácia által ellenőrizhető és irányítható közszolgáltatást ismer, az nem tudja, hogy irodaépület, sőt, kötött munkahely nélkül is sok szolgáltatás ellátható stb.) Így azokban az egyre inkább tayloriánus elvek szerint szerveződő intézménytípusok modelljében (szakosodott részlegekből álló s ezért nagy kórház, hierarchiába szervezett szaktanárok testületéhez alakított iskola, szakosodott vezetési szervezet felügyelete alá helyezett s mindig szem előtt lévő tagolt munkaszervezet stb.) gondolkoztak, mint egyedül lehetségesekben, sőt, mint az ideális jövőt megtestesítőekben, amelyet az egyes ágazatok, szakmák kormányzó értelmiségi csoportjai kialakítottak.

Logikai építményük másik önkényes, de talán még inkább szükségszerű lépése az volt, hogy képzeteikben egy-egy szint ellátó intézményeinek körzeteit és egy-egy területhez kötött szervezet határait – még az ökonomiai racionalitás csorbulása árán is – lehetőleg egybe akarták tolni és ugyanazon a településen igyekeztek kijelölni a központját. Hisz az állampolgárnak az a jó, ha ugyanott találja meg az illetékes tanácsosi hivatalt, kórházat és bevásárlási lehetőséget. Így a szolgáltató vagy igazgatási körzetek természetes vagy történeti hierarchiája egyetlen területi hierarchiába rendeződik. A települések rangja és így jogosultsága a redisztribúciós rendszerben egyértelművé válik. (De hát éppen ez az egyértelműség teszi jól kézbe tarthatóvá az alkufolyamatokat.)

(Hogy mennyire kultúra-függő az, hogy az első logikai ugrásból következik-e a második, azt jól mutatja az USA példája: az igazgatási központ lehetőleg nem ott van, ahol a county vagy az állam üzleti központja; az iskolakörzet elválik az önkormányzati körzetektől; a járásbíróság, a középiskola és az igazgatási központ gyakran

más településen van stb. Tudatos törekvések akadályozzák a települések egyenrangúságának felbomlását.)

Miután a 60-as években a falvak és kisvárosok kizárása a nemzeti termék felhalmozásra szánt részből megszűnt — azért is, mert enyhült az agrárolló; mert a tsz-esítés után a mezőgazdaság új üzemrendszerét a központi beruházási források bevonása árán is stabilizálni kellett; mert a növekvő lakossági fogyasztási alapokat egyre nagyobb mértékben felhalmozták az emberek s így feszültség alakult ki az újuló lakásállomány, az ugrásszerűen emelkedő iskolázottsági szint és élénkülő népességcserélődés miatt megnőtt igényesség és a települési környezet között — valóban ki kellett alakítani megújításának koncepcióját. Ebben a takarékosági szempont, „a források ésszerű fölhasználásának elve” nem csupán a szűkösség ténye és a racionalitás igénye miatt került bele, hanem olyan élmények hatására is, hogy világos elosztási értékek híján a kijárási vagy egy-egy gazdálkodó szervezet reprezentáció-igénye miatt anarchikus intézményfejlesztések is történtek. Legfőbb gyengéje az akkori koncepciónak ugyanaz, mint a kialakításával párhuzamosan folyó ipartelepítési kampánynak: *a korábbi történelmi állapotban kialakult, adott szervezetű intézményrendszer keretében, a szervezetek irányító elitjének — igaz, ekkorra már intellektualizált — értékrendszerének megfelelően szándékoztak szolgálni a nép javát.* (A tennivalók így inkább jószolgálati feladatnak, mint a gazdasági és társadalmi életet megújító cselekvési programnak tűntek.)

Az ipartelepítés alárendelődött a vállalati központok munkaerőszerzési, bér-szabályozást ellensúlyozó, támogatási jogcímekeket gyűjtő manipulációinak s nem szolgálta (sőt, gátolta) az egyes vidékek munkahelygazdagításában rejlő legfontosabb gazdasági lehetőség kihasználását: hogy így integrálttá válhat a nemzetgazdaság, több alternatívában szerveződhetnek a munkamegosztási kapcsolatok, gyorsulhat és rugalmasabbá válhat az újratermelés folyamata. A közösségi intézmények és a térbeli infrastruktúra fejlesztése pedig részben a vállalati igényekhez kapcsolódott, részben pedig a különböző részrendszerek (egészségügyi ellátástól a kereskedelmi ágazatokon át a közlekedésig) korábbi okok miatt kialakult centrális hálót toltta egymásra, omnipotens központokat teremtve. (S konzerválva a többi település közösségi szervezeteinek impotenciáját.)

A településfejlesztés szentesített mechanizmusa így tovább erősítette a hagyományos megyei (és járási) partikularizmust. Mégpedig mindkét értelemben: a területi korlátoltságot és azt a döntési mechanizmust, amelyik a közügyeket a tisztviselő elit belügyeként kezeli. A tárgyi és szociális infrastruktúra fejlesztése így (lehetőleg olcsón) megoldandó „ellátási feladattá” válik s legfontosabb gazdasági funkciója szorul háttérbe: az, hogy új gazdasági tevékenységek születését segíti, hagyományos tevékenységek megújulását szolgálja azzal, hogy lehetővé teszi másfajta bekapcsolódásukat a nemzetgazdaságba: az újratermelési folyamatokat teszi gyorsabbá, felhasználóra figyelőbbé, változékonyabbá. A fejlődésnek ezt a hatását leginkább a második gazdaság tudta kihasználni — annak ellenére, hogy az infrastruktúra szerkezete születési módjából következően inadekvát vele.

Kortárs kritika

SZELÉNYI IVÁN 1973-ban ennek a fejlesztési politikának hatásait számbavevé alakította ki a *faluosztályok elméletét*. Munkatársaival akkor készítette elő a 100 falu vizsgálatot. A terepbejáráson szerzett tapasztalatok és a **KONRÁD–SZELÉNYI** páros korábbi sikeres lakásosztály-elemzéseinek élménye készítették arra, hogy kialakítsa ezt a hipotézisrendszert, amely jól illeszkedik a késleltetett városfejlődés elméleti koncepciójába is. Módszertani alapötlete, hogy ha – WEBER nyomán – a különböző részpiacokon értelmezett státuscsoportok kategóriája sikeresen alkalmazható a polgári társadalom társadalmi tagolódásának elemzésére, a mi viszonyaink között hasonló sikerre kell vezetnie az állami redistribúció részrendszereiben meghatározható státuscsoportok elemzésének is. A hipotézisrendszer magja, hogy a településfejlesztési, intézményfejlesztési és munkahelyteremtési célú redistribúció – együtt a szigorú és hierarchikus körzetesítéssel – nem csupán a nemzeti jövedelemnek azt a részét vonja el egyes településektől, és adja oda másoknak, ami bekerül az állami költségvetésbe. Hatása, hogy igen gyorsan újraértékeli az állampolgárok kezében lévő nemzeti vagyont is: a fejlesztendő, még egyértelműbben központtá váló településeken fölértékeli az ingatlanokat és az intézményeiket vesztőkben pedig értéktelenné teszi azokat. (Akinek jó helyen van, annak adatik, akinek rossz helyen, attól elvétetik.) Ezen túl látványosan átértékeli a munkaerőpiac színtereit is. A fejlődő településeken hirtelen nő meg a (többnyire képzett) munkaerő iránti kereslet, míg máshol a képzettek iránt megszűnik, a többiek iránt pedig csökken a kereslet.

Az állampolgárok lehetőségeinek, vagyonának és keresetének egyirányú és egyértelmű változásai a migrációs folyamatoknak is olyan egyértelmű karaktert adnak, amilyenek azok a korai kapitalizmus korában voltak. Tehetősök és szegények elkülönülése jön létre, illetve erősödik meg. Ezen belül a szegregációs folyamatok sajátossága, hogy a városi szlömök kialakulása, illetve a jómódú és szegény településrészek egymás mellett élése helyett az „útvégi” településeken alakulnak ki a szlömök, a fejlődők és a kirekesztettek térbeli távolsága nő meg. Ehhez hozzátehetjük, hogy így a nemzet kulturális kettéhasadtsága is rögzül. A települési hierarchia egyik végén csökken a közösségeken belül kialakítható szerepek gazdagsága („sorvad a társadalom”) másik végén pedig egyre újulnak és gazdagodnak a szereprendszerek („bővül a társadalom”).

Feltételezés szerint az a meggondolás, hogy valahol nem érdemes fejleszteni, mert úgyis fogy a népesség, általában nem válik önmagát megvalósító jóslattá – vagyis, hogy mivel nem fejlesztenek, tényleg elmegy a lakosság –, hanem szegregációs folyamatok kiindulópontjává válik. Azokon a településeken, ahol legföljebb csak alacsony presztízsű munkahelyek vannak, nincs elemi iskola (ilyen a települések egyharmada), sem iskolabusz – hacsak nem nagyon jó a falu közlekedési helyzete – a tehetősebb és igényesebb családok nem maradnak meg. Mivel sokan szabadulnak a családi háztól, házhelytől, leesnek az ingatlanárak, így még annak sem érdemes építkezni ott, aki valamilyen meggondolásból hajlamos lenne erre, mert befektetése elértéktelenedik. Viszont kényszerű, sőt, egyes esetekben ideális menedékhelye az ilyen település azoknak a kulturálisan hátrányos helyzetű csoportoknak, akik nem tudnak a munkamegosztási hierarchiában olyan pozíciót elérni, hogy a munkahely segítse la-

káshoz-jutásukat, akiknek megfelelő telek, hagyomány és kapcsolatok hiánya miatt olyan családi gazdaság kialakítására sincs lehetőségük, amelynek bázisán eredeti lakóhelyükön lakást tudnak építeni. (Szegények falvai avagy csonka társadalmú falvak.)

SZELÉNYI szerint azokon a településeken is csonkává válik a társadalom, ahol iskola ugyan van, de a helyi munkalehetőségeket csupán a tsz, állami gazdaság, erdőgazdaság, esetleg háziipari szövetkezet vagy vállalat valamelyik *részlege* jelenti. (S településeink 60 %-án sem tsz- vagy ÁFÉSZ-központ, sem ipari szövetkezet vagy iparvállalati gyáregység nincs.) Elsősorban azért, mert jelentéktelen az itt megmaradó vagy települő értelmiség száma. Másodsorban azért, mert a falusi középrétegek családjai — akiknek fiataljai szerelő, vagy éppen új mezőgazdasági, szolgáltató, előmunkási és adminisztrációs foglalkozások felé fordulnak — oda törekszenek, ahol a munkaerőpiac tágasabb és a gyerekeket könnyebb továbbtaníttatni, vagy ahol a szövetkezeteik központjai, gépműhelyei, szolgáltató részlegei vannak. (Sorvadó társadalmú falvak.)

Azokon a településeken, ahol a tsz vagy állami gazdasági központ s esetleg még iparvállalati gyáregység, ipari szövetkezeti részleg is van, abban az értelemben megőrződik a társadalom teljessége, hogy minden történeti-munkamegosztási csoport leszármazottai találnak maguknak szerepet. Annyiban még fejlődik is, hogy nagyobb létszámú értelmiség gyökeresedik meg ott, mint korábban s a szegénység létszáma pedig csökken. Részből azért, mert a gazdasági expanzió helyben is több lehetőséget biztosít nekik, másrészt azért, mert fiataljaik elmennek a városokba vagy a szegénytelepülésekre. Az általános társadalmi-gazdasági fejlődés lendületéből ezek a települések mégis alig részesülnek: nem tud fejlődni a terciér szektor (annak zöme ugyanis a központok szintje alatt a településfejlesztési koncepció szerint gazdaságtalan volna, a vállalati, szövetkezeti centralizáció miatt meg hiányoznak azok az aktorok, akik egy-egy részét mégiscsak kifejlesztenék), nincsenek — sőt, megszűnnek — a középfokú iskolák, kórházak, kórházi részlegek. Így a középrétegek új szakmák, új munkamegosztási területek iránt érdeklődő vagy egyszerűen csak ambiciózusabb fiataljai ezekről a településekről is kifelé igyekeznek, a család a maga kapcsolataival, felhalmozó képességével a máshol települést támogatja. A tőke tehát még ezekből a falvakból is kifelé megy. (Tradicionalis társadalmú falvak.)

Iparosodóvá — abban az értelemben, hogy az ipari társadalomnak megfelelő munkamegosztási-társadalmi fejlődés megy végbe bennük — azok a falvak válnak, amelyekben többféle vállalati vagy szövetkezeti központ vagy legalábbis *autonóm* részleg van és ahol az újraelosztási rendszer is támogatja az intézmények fejlesztését. Csak így feszül ki elég tágas társadalmi tér ahhoz, hogy a karrierlehetőségek és a munkaerőpiac lehetőségeinek változatossága jóvoltából az ifjúság saját lakóhelyén lássa a jövőjét. (Bővülő társadalmú falvak.)

Társadalmi reakciók

SZELÉNYI igen jól modellezte azokat a dilemmákat, amelyekkel a 60-as 70-es évtized fordulóján (miután az 50-es évek és a tsz-szervezés keltette általános pánikhangulat miatti össze-vissza költözés hullámai elültek), a gyermekeik sorsával

számoló falusi családok és a pályájuk elején álló fiatalok szembekerültek. (Különösen 1972 és 1976 között tudatosodtak a problémák és lehetőségek a településosztály-modell feltevéseinek megfelelően: egyrészt az antiagrárius és főleg kistermelés ellenes – a megújuló tsz-vezetések által is képviselt! – politikai kurzus előtérbe kerülése, másrészt a tömegtájékoztató részben öntudatlan faluellemessége miatt.) Általános volt, hogy a tanácsi gazdálkodás és a családok felhalmozása is a fiatalok települési hierarchia mentén való előrejutását segítse, s általános volt az is, hogy a pályakezdők a misztifikált városi kultúra bűvkörében teljesen elfordultak a helyi lehetőségektől, különösen a mezőgazdasági munkahelyektől. (Ami azért paradox, mert akkor már jónéhány éve az idősebbek szemében a tsz-ek munkaerőpiaci súlya felértékelődött s a hagyományos ingázó rétegek városba költözési törekvései is enyhültek.) Az elzárt vidékeken gátlástalanabban terjedt a miniszoknya és a forrónadrág, mint a városokban.

Ugyanakkor új hulláma indult meg a mások által elhagyott, paraszti – tehát a történeti agrárproletár és vándormunkás rétegek szemében magas presztízsű – rekvizitumokkal felszerelt porták birtokbavételének. Baranyában, Vasban, Zalában, Abaújban, Nógrádban, Szatmár megyében s egy-egy településen máshol is cigányok olyan volt parasztfalvakba mentek, ahol korábban nem éltek, a volt cselédtelepek fiataljai belterületi portákat vettek, az alföldi nagyfalvak faluszéli zselléireinek gyerekei újra megjelentek Komárom, Veszprém, Baranya és részben Somogy és Fejér megye dombvidéki falvaiban. Ezt az új „parasztosodást” az úgynevezett *kíaraszolás* jelensége tette lehetővé. A parasztpolgárság tekintélyesebb része a közintézmény-elvonásokkal, tsz- vagy tanácsjegyzésekkel sújtott településeken nem csupán gyerekei máshová költözését finanszírozta, hanem – ha bírta a család erővel, hogy a gyerekek városias környezetben is portához, családi házhoz jusson – maga is utána költözött. (Ennek a jelenségkörnek egy szélsőséges esete Gyűrűfű, majd Korpád megszűnése. A környező falvakat azonban már nem fenyegette ez a veszély, mert nem volt ilyen egységesen jómódú a lakosságuk. Az ottmaradt szegényebb emberek mellé a kiürült óriási portákba messziről jöttek fiatalok.)

1971 és 1980 között a 20 és 30 év közötti fiatalok állandó vagy ideiglenes bejelentővel átlagosan 1,5–1,6-szor költöztek az országban egyik településről a másikra. (Tehát mintha mindenki elköltözött volna s a korcsoport több mint fele még egyszer!) Állandó bejelentett lakását több mint 50 %-uk változtatta úgy meg, hogy új településre ment. Az eredetileg falulakók több, mint háromnegyede hagyta el lakóhelyét. Becslésünk szerint e vándorlás harmada házasságkötés, harmada városba-költözés és harmada a falvak közti helykeresés miatt volt. Mivel a falvakba a városokból is volt bevándorlás, a falusi fiatal népesség fogyása nem lett ilyen mértékű. (Ezek a becslések sajnos még nincsenek összevetve **DARÓCZI** ETA számításaival, **VAJDA** ÁGNES és **ZELEI** ANNA vizsgálataival és az újabban készülő ingázási gráfokkal.)

Mindezek ellenére a népesség-átrendeződés és a falvak társadalm szerkezeti átalakulásának teljes képe nem igazolja sem **SZELÉNYI** IVÁN, sem a településfejlesztési koncepció kialakítóinak – végig nem gondolt – prognózisait. Bár **SZELÉNYI** annyival gazdagabban látta a települések közti mozgásokat s az azokat lendítő rétegfeszültségeket, hogy számolt a falvak közti mindenirányú áramlással is (amiből a kon-

cepció készítői és a hosszú távú tervezők csak a települési hierarchia vonzásirányába eső mozgásokat vették észre, annak ellenére, hogy a 60-as években többször nagyobb volt a falvak közti vándorlás, mint a városba költözés), de ő sem számolt a hagyományos ingázó csoportok magatartásának megváltozásával, s az ingázás új forrásainak kialakulásával. (Ami mögött nem csupán a falusi lakótér és munkaerőpiac – a 60-as évek közepétől növekvő – értéke van.)

Ennek eredményeképp annak ellenére kisebb volt a falusi népesség vándorlási vesztesége a 70-es években (ha eltekintünk a várossá-nyilvánításoktól), mint az előző évtizedben, hogy egyértelműbb volt a mozgó népesség nagyobb részének központok felé törekvése. A városba költözés inkább a fiatalokat jellemezte (ezért nőtt meg a növekvő városok, elsősorban a megyeszékhelyek gondja a gyermekes családoknak biztosítandó lakások és gyermekintézmények miatt), de az is őket, hogy természetes életformának fogadják el a napi ingázást. (Ami egyébként a tsz és állami gazdasági összevonások miatt még a mezőgazdaságban foglalkoztatottak között is gyakoribbá vált.) A távolsági ingázók közt viszont kicsi az arányuk. Az ingázók száma 1970-től 1980-ig 977 000-ről 1 218 000-re, falvakban kb. 850 000-ről 1 040 000-re nőtt (hogy aztán 1980-tól 1985-ig a megváltozott stratégiák miatt 100 000 fővel újra csökkenjen), ám ezek közel háromnegyede 30 év fölötti. Az ingázó felnőtt férfiak zöme, akik nem a 60-as években rendezkedtek be ingázásra, általában más kultúrájú csoportokból kerültek ki, másféle munkaszervezetekben dolgoztak, mint a fiatal férfiak. Az előbbieket inkább képzetlenségük, az utóbbiakat képzettségük készítette ingázásra. Az ingázó nők között a korcsoportok eltérése nem jelent társadalmi cezurat. Az ingázó fiatal nők közt azok is megtalálhatók, akiknek a helyi munkaerőpiac azért nem tud munkát adni, mert képzetlenek, s azok is, akik képzettségüknek megfelelő munkát nem találnak. A képzett fiatal férfi ingázók nagyobb részt tudatosan rendezkedtek be kétlakiságra, a képzett nők többnyire kényszernek érzik.

Antropológiai képünk éretlensége

Sem a hosszú távú tervezők, sem **SZELÉNYI** nem számított olyan jelenségekre, ami a településfejlesztési koncepció értelmezésének eltolódására vezetett a 70-es évek második felére. Így a falusi lakosság előre tervezettnél nagyobb mértékű beruházási hajlandóságára, aminek következtében a lakásviszonyok a falvakban gyorsabban javultak mint a városokban, több vízmű épült, mint ahogy a hosszú távú terv számolta, elterjedt az autó stb. Az úthálózat és a közlekedés fejlesztése is új irányt vett: sor került a bekötőutakra és a buszjáratok szaporítására még azokban a településekben is, amelyeknek korábban az elhalásával számoltak. (A vállalatok, amelyek onnan utaztatják dolgozóikat, kikényszerítették ezt a megyei elosztó rendszertől.) Így halványodott annak a jelentősége, hogy valaki központnak kijelölt településen lakik-e. (Van ahol csak az iskolabusz és a telefon hiányzik csupán ahhoz, hogy az úgynevezett szerepkör nélküli település egyenrangú lakóhellyé váljon a központi településsel.) *Mindezen előre nem látott* – a településfejlesztési koncepciót és annak kritikáját egyszerre bizonytalanná tevő – *fejlemények arra hívják fel a figyelmet, hogy korábbi antropológiai és közgazdasági nézeteink egyoldalúak voltak.*

Antropológiai képünk feltételezte, hogy az ember, mint termelő, az ún. szocialista szektor nagy szervezetein belül, gyáripari irányítási rendszerű munkahelyeken tud és akar boldogulni, mint fogyasztó pedig egyénileg vagy az állami gondoskodás csatornáin át fogyaszt. Azt hittük, hogy gazdasági rendszerünk dinamizmusát kizárólag a szocialista szektor hagyományos vállalatrendszerének újulása biztosítja, a második gazdaság csak jövedelemkiegészítő esetlegesség.

A második gazdaság 70-es években kibontakozó megújulása és rendszerré szerveződése, ezen belül a falusi gazdaságban a kistermelés-központú, a házépítési és a szolgáltatási részrendszerek társadalmi és fizikai technikájának átalakulása olyan látványos eredményeket hozott, ami bennünket antropológiai és közgazdasági nézeteink átalakítására, a résztvevőket pedig életstratégiájuk, én-képük megváltoztatására készítette. (Mert az én-kép és erkölcs a múlt és a jövőkép függvénye.)

A „visszatorlódás” első hulláma a 60-as évek második felétől – kapcsolódva a mezőgazdaság változó foglalkozási szerkezete és a kiegészítő tevékenységek miatti cserélődéshez, valamint a vidéki ipartelepítéshez – még nem járt az új életstratégiák kikristályosodásával. Ezért nem tudatosíthatták ezeket az ideológiatermelők: sem a fejlesztési koncepciók előállítói, sem a koncepciók kritikusai. Még az új jelenségek értelmezésében akkor legmesszebb eljutó **MÁRKUS ISTVÁN** is atavizmust látott az „utóparasztág” kategóriájával jelzett jelenségekben. (Akkori előadásaimban, a gazdasági kényszert hangsúlyoztam, ami a lakáshozjutás nehézségeiből, a kisgyerekesek városba maradásának lehetetlenségéből, másik oldalon a „világlátott” ember mezőgazdaságon belüli felértékelődéséből, a mezőgazdasági kistermelés és a falusi szolgáltatások lakásépítési forrást biztosító szerepéből fakad. A húzó és nyomó erők egysíkú sémájában írtam le a világot. Nyilván, mert magam is hittem a karrierlehetőségek egyértelmű hierarchiájában.)

Hiszen ez az urbánus és hierarchikus értékek teljes uralomhoz jutásának kora. (A diplomáé, az urbánus magaskultúráé, a munkahelyről kijövő kimosakodott, uniformizált divaté, a foglalkozási hierarchiáé...) A kistermelők és a második gazdaság egyéb szereplői még – házastársuknak és gyermekeiknek is – azt mondják, hogy bűn elmulasztani a lehetőséget, amit adott helyzetük lehetővé tesz („munkaerkölcsnek álcázott pénzfétis” – írtam akkoriban); kialakul egy fordított szemérmesség: az autonómia, az alkotás, a magam megmutatása értékek helyett a változtatók azt mondják, hogy így többet lehet keresni, itt fel tudom építeni a lakásomat stb. Az egyre sikerebbé váló mezőgazdasági árutermelők – döntően az új vagy a régi parasztlit tagjai, gyakran brigádvezetők, vezetőségi tagok, tanácsstagok stb. – jövőtlennek látják a saját státuszukat. Sértődve az agronómus hatalomátvétel miatt vagy bölcselkedő intellektualizmussal belátva, hogy egy új világ születik, gyermekeiket arra ösztönzik, hogy messzire menjenek a mezőgazdaságtól s ha lehet a falutól is. Alig van beruházás a kistermelésbe: nem berendezkedni akarnak, hanem tőkét teremteni egy másik életforma számára. Ezért telepedhetnek le a központokban gyermekeik és ezért tudnak (részben) utánuk araszolni ők is.

Az 1975/76-os válság – többek közt részleges élelmiszerhiány – után az életstratégiák (a szereplők múlt- és jövőképe) gyorsan változtak. Terjedő modellé vált az újító, kapcsolatrendszerét tudatosan építő (diadalmas és öntudatos) kistermelői vállalkozás. A hivatalos gazdaságon kívül jött létre ennek ipari és szolgáltatórendszere

(100 000 motoros gép, szolgáltató vállalkozók, új szakosodás, patrónusok és klienturájuk, kereskedő, hitelező és tapasztalatcsere-hálók,...). Új házformák terjedtek el, megváltozott a házépítés technikája és kooperációs rendszere. A szakmai-kollegiális társasági rendszerek helyett és mellett fölértékelődtek a különböző szakmájúak, sőt, a különböző hierarchikus kasztba („státuscsoportba”) tartozók közti kapcsolatok. (Értérendszeres pluralizmusa, morális meghasonlás, kettős lét kettős tudat, sőt, a „második társadalom” víziója.)

Annak a tudomásul vétele, hogy az embernek – ha boldogulni akar – két gazdaságban kell megvetnie a lábát (és ez most már tartósan úgy marad), kettős családi stratégiák kialakulásához vezetett. Úgy kell szakmát, munkahelyet, lakóhelyet, lakásformát (barátot, házastársat, szomszédot, szeretőt...) találnom, hogy ne szorítssam be magam (vagy gyermekem) a munkahely, a hivatalos karrierlehetőségek, a hierarchia kínálta térbe. A gyermeket (főleg, ha fiú), a testvért, nem ahhoz segíteni, hogy egy másik térben tudjon elindulni, hanem, hogy a család gazdasági hálóját erősítse. Berendezkedem és a hozzám tartozók berendezkedését segítem (a családi, rokonsági kapcsolatok ismételt fölerősödése). A gyermek – dacosan vagy küldve – már nem egy másik kultúra képviselője, hanem az enyém folytatója.

A „visszatorlódás” 70-es évek vége óta kibontakozott második hulláma nem elsősorban azért jelentős, mert nagy lenne azoknak a száma, akik a települési hierarchia mentén lefelé költöztek (a cirkuláris mozgás valószínűleg az előző évtizedfordulón nagyobb volt), hanem, mert más státusú és ambíciójú társadalmi csoportokat érint, új életformaképzetek elterjedését segíti, és mert jelzi, hogy a kulturális vagy/és anyagi tőkével rendelkezők, a sorsukat számvetéssel tervezők képzetrendszere átalakult. Kialakulnak középosztályi jellegű alvó-falvak, és isten háta mögötti településeken berendezkedtek a hagyományos elit gyermekei vagy/és olyan self-made man volt szegények, akiket nem a lehetőség hiánya tart ott, hanem, mert fölismerték, hogy a boldogulni akaró kitaszítottak milyen piacot jelentenek az ő szolgáltatásaiknak vagy azt, hogy milyen vállalkozási lehetőséget adnak a gazdátlan terek. Megnőtt az emigráns diplomások száma. Akik öntudattal szálltak ki az első gazdaság hierarchiájában való tülekedésből és magukat felmutató vállalkozókká váltak. Megjelentek már a tanyákon és az útvégi falvakban is, ahol pedig töke nélkül azok a vállalkozási formák, amelyekben ők gondolkodnak, általában nem valósíthatók meg.

De nem csupán a termelő emberről alkotott képzeinknek kellett megváltoznia. Az eltelt idő azt is megmutatta, hogy a közösségi fogyasztásnak sem csak álmilag szervezett és biztosított formái vannak. Az infratraktúra-építő és -fejlesztő társulások, a községfejlesztő, sőt, intézményteremtő társadalmi munka, a legálisan ritkán megjelenő együttműködések stb. a 70-es évek második fele óta szinte jelentősebb szerepet visznek a községfejlesztésben, mint az ötéves tervekben elhatározott költségvetési akciók. Igaz, ez még így sem sok, mert jogrendünk akadályozza mind a termelési, mind a fogyasztói célú közösségi fogyasztás kijelölt hivataloktól független szerveződését.

Az első, második, sőt a harmadik gazdaság fogalmának beépítése politikai gazdasági modellünkbe vagy ezek tükröződésének föltérképezése a kultúrában, és mindezek beépítése emberképünkbe még nem jelenti azt, hogy a településszerkezetre vonatkozóan ellentétesen fogalmazhatnánk meg a lehetőségek és a szükségletek térké-

pét, mint ahogy azt a településfejlesztési koncepció tette. Azt sem mondhatjuk, hogy azért, mert fölfedeztük az emberek gazdasági magatartásának olyan mozgatóit is – s így olyan migrációs törekvéseket –, amilyenekkel a hetvenes évek elején még nem számoltunk. Nem lenne igaz a mozgásoknak mind az az extrapolációja, amelyeket a településosztály-elmélet tartalmaz. Igazat kell adnunk azon földrajzosok (**ENYEDI, BELUSZKY**) iróniájának és bölcsességének, akik a termelőerők fejlődését és a nagy történelmi trendeket emlegetik, amelyben csupán epizód egy konkrét redisztribúciós szisztéma, egy fejlesztési koncepció. Hiszen a körzetesedési tendenciák – mellékhatásaikkal együtt – mélyebben beágyazottak, mint pillanatnyi társadalmi rendünk. Hiszen a piaci szabályozású második gazdaság is ott tud jobban virágozni, ahol fejlettebb az infrastruktúra és gazdagabb a piac. Az előnyök és a hátrányok ott is halmozódnak. Csak annyit állíthatunk, hogy a termelőerőkből fakadó meghatározottságok, és így a központképződés egyértelműsége és hierarchizáltsága, a központon kívüliek létfeltételeinek meghatározottsága jóval kisebb, mint azt feltételeztük. Az embernek autonómiaja és a településnek személyisége – nem pedig rendszerből fakadó eleve elrendeltsége – van.

Appendix a mértékekről

A faluosztály elméletbe foglalt hipotetikus átalakulási folyamatok tesztelését egyelőre csak **VALÉR ÉVA** számítási anyagainak és az általa alkotott indexek felhasználásával végeztük el. (Adatbázisát a **VÁTI VÉCSEY PÁL** által kialakított, elsősorban az 1970-es és 1980-as népszámlálások anyagát felhasználó adatbankja jelentette. **VALÉR ÉVA** indexei és számításai „Az urbanizálódási folyamat sajátosságai Magyarországon nem városi településeiben” c. kandidátusi értekezésében található meg.)

Ő a települések közti újraelosztási rendszer mindkét alrendszerét figyelembe véve, kialakított indexei kombinálásával egy olyan települési csoportosítást, amelyben kifejeződik a vállalati-szövetkezeti rendszer központjainak és egységeinek, a közösségi ellátás intézményrendszerének elhelyezkedése is. Mivel **SZELÉNYI** hipotézisrendszere szerint éppen ezekben a szervezetekben jelennek meg a népességcsoportok törekvéseit és lehetőségeit meghatározó vonzó és taszító hatások, felfoghatjuk ezt a csoportosítást a redisztribúciós rendszer által meghatározott településosztályokkal analóg felosztásnak. (Azért nem azonosak, mert **SZELÉNYI** 5 osztályra osztotta a teljes településrendszert, **VALÉR ÉVA** pedig négyre.)

1982/83-ban **ÉGER GYÖRGY**gel az 1000 főnyi népességszám alatti aprófalvakban lezajlott társadalmi változásokat elemeztük. Ekkor – az igen erős differenciálódás érzékeltetésére – kialakítottam egy, a falvak társadalmi életterejét kifejezni hivatott csoportosítást. Ez a mutató 3 demográfiai és 3 munkamegosztási-gazdasági jelzőszámot integrál. Ezek: a népesség természetes szaporodása 1970 és 1980 között; a vándorlási egyenleg ugyanebben az évtizedben, a szülőképes kor első felében lévők aránya az aktívkorúakban, valamint a szellemi foglalkozásúak aránya (mert ez falusi társadalmakban erősen korrelál az ún. jobb szakmunkások arányával is: ugyanazon családok döntően 40 év alatti férfiaról ill. nőiről van szó); a 10 év alatt épített lakások

aránya; az 1 szobás lakások aránya (e két mutató a helyi felhalmozási lehetőség és hajlandóság mérésére hivatott).

Ezen mutatók szerint elemezve erősen szóródtak a legtöbb más elemzésben egységesebbnek mutatkozó kistalvok. (Azt is sikerült valószínűsíteniünk, hogy az erősen fogyó falvak zömében a mozgás egy asszimptotához és nem a nullához tart.) **VALÉR ÉVA** számítási anyagában csak egyszerűsítve, az ő korösszetétel, népesedési és lakásépítési indexeihez kapcsolva lehetett kialakítani társadalmi csoportosításunkat, de ez az egyszerűsítés nem gyengíti, hanem erősíti a keresztátlákból kiolvasható tanulságot. (Hiszen pontosabb méréssel kevesebb település mutatkozna labilis társadalmúnak.)

A települések és a népesség megoszlása a társadalmi életerőt és a telepített gazdasági funkciókat kifejező csoportosításban

						1970-ben
		városi funkciójú település	funkció-gazdag	funkció-hiányos	funkció-gyenge	összesen
Bővülő társadalmú	db	53	10	10	—	73
	ezer fő	2061	67	15	—	2 143
Stabil társadalmú	db	60	176	285	77	598
	ezer fő	2750	841	439	40	4 010
Labilis társadalmú	db	56	375	1360	518	2 309
	ezer fő	479	1519	1717	228	3 943
Hanyagló társadalmú	db	—	5	50	86	141
	ezer fő	—	12	44	26	82
Összesen	db	169	566	1705	681	3 121
	ezer fő	5290	2439	2215	294	10 238
1980-ban						
Bővülő társadalmú	db	66	19	7	—	92
	ezer fő	2792	161	10	—	2 963
Stabil társadalmú	db	81	176	218	78	553
	ezer fő	3239	917	406	55	4 617
Labilis társadalmú	db	24	397	859	820	2 100
	ezer fő	179	1221	1146	419	2 965
Hanyagló társadalmú	db	—	8	68	300	376
	ezer fő	—	14	53	100	167
Összesen	db	171	600	1152	1198	3 121
	ezer fő	6210	2313	1615	574	10 712

E táblázatok elsősorban a **SZELÉNYI** megjósolta társadalmi folyamatok valóságát bizonyítják. (Nem állnak ezek szemben a településfejlesztési koncepció híveinek elképzeléseivel sem, de ők nem vették figyelembe e folyamatok negatív követke-

ményeit.) A két összevont változó (a feltételezett okot és feltételezett okozatot kifejező változók) eloszlása hasonló, az összefüggés közöttük majdnem egyértelműen átlós természetű, a szélek üresek s a szélek környezetében lévő cellákban is kicsi az elemszám. (A lélekszámok szerinti eloszlás azért tér el olyan erősen a települések eloszlásától, mert a városok, elsősorban Budapest – amelyek itt eloregedése miatt nincs a legfelső kockában – aránytalanul nagy súlyt képviselnek.) De az összefüggés szorossága tíz év alatt – a redisztribúciós rendszer működésének minőségileg magasabb fokú összerendezettségére ellenére – alig nőtt.

Különösen világossá válik, hogy egyéb, s egyre erősebbé váló, gazdasági és népesedési folyamatok is hatnak, mint amiket **SZELÉNYI** számba vett (s amelyek méginkább ellentmondanak hierarchikus társadalmi és települési képzeteinknek), ha a települések táblázaton belüli helyzetváltozásait megfigyeljük. A falusi települések zömét reprezentáló labilis társadalmú, funkcióhiányos faluból 1970-ben 1360 volt. Ebből az 1360 faluból 1980-ban:

– szintén labilis társadalmú funkcióhiányos volt	640,
– bár maradt funkcióhiányos, stabil társadalmúvá vált	89,
– bár funkciógazdag lett, maradt labilis társadalmú	93,
– bár funkciószegény lett, stabil társadalmúvá vált	36,
– bár funkciószegény lett, maradt labilis társadalmú	353,
– funkciószegénnyé és hanyatló társadalmúvá vált	132.

Az adatok érzékeltesen mutatják, hogy a redisztribúciós helyzet változása milyen lazán függ össze a társadalmi-gazdasági potenciál változásával. A pozícióját váltó 720 labilis társadalmú faluból, csupán 132-ben vont maga után a redisztribúciós helyzet változása egyértelműen ugyanolyan irányú változást a társadalmi-gazdasági potenciálban. (De ebben a 132-ben egyértelműek a negatív következmények.) 89 esetben kifejezetten ellenkező irányú elmozdulás történt és 93 falu esetében hiába erősödött a település helyzete a redisztribúciós rendszerben, társadalmi-gazdasági potenciálja nem nőtt érzékelhetően.

A Vas és Nógrád megye apró- és törpefalvaira vonatkozó statisztikai adatok és környezetrajzok elemzése azt mutatja, hogy a település gazdasági és demográfiai potenciáljának változása közel olyan mértékben függ a falu gazdaságföldrajzi (elsősorban közlekedési) helyzetétől és *kulturális karakterétől*, mint a tágan értelmezett redisztribúciós (nem csupán a költségvetés, hanem a vállalati-szövetkezeti központok által is meghatározott) rendszeren belüli erejétől. (Hasonló, bár nehezebben értelmezhető eredményre jutott **ÉGER GYÖRGY** a **KOLOSÍ TAMÁS** és munkatársai által kialakított státuscsoportok eloszlásának és a falvak demográfiai-gazdasági potenciáljának összevetését elemezve. VÁTI, 1984–85.)

IRODALOM

- JÁNOSSY F. 1969: Gazdaságunk mai ellentmondásainak eredete és felszámolásuk útja. = Közgazdasági Szemle 7–8. pp. 806–829.
JÁNOSSY F. 1975: A gazdasági fejlődés trendvonaláról. Magvető, p. 388.

- JUHÁSZ P. 1979: Adatok és hipotézisek a mezőgazdasági szövetkezetek állandó dolgozóinak rétegződéséről. = Társadalomtudományi Közlemények 2. pp. 62–81.
- JUHÁSZ P. 1982: Agrárpiac, kisüzem, nagyüzem. = Medvetánc, 1. pp. 117–140.
- JUHÁSZ P. 1985: A visszatörölődésről. = Kritika 1.
- KONRÁD GY. — SZELÉNYI I. 1968: Új lakótelepek szociológiai vizsgálata. = Valóság 11. pp. 61–79.
- KONRÁD GY. — SZELÉNYI I. 1971: A késleltetett városfejlődés társadalmi konfliktusai. = Valóság 12. pp. 19–36.
- MANCHIN R. — SZELÉNYI I. 1984: Regional inequalities in a socialist redistributive economy during the transition from extensive to intensive industrialisation. (The case of rural Hungary, 1960–1980.) Madison.
- SZELÉNYI I. 1976: eredeti dolgozata a faluosztályokról nem elérhető. E helyett: Gestion regionale et classe sociale: le cas de l'Europe de l'Est. Revue Francaise de Sociologie Vol. XVII. pp. 13–52.

JUHÁSZ, PÁL

THE SETTLEMENT DEVELOPMENT CONCEPT AND THE THEORY OF SETTLEMENT CLASSES

Summary

In the second half of the 1960s the economic policy in Hungary was changed, parallel to the reform of the system of economic management. The proportion of investments in infrastructure was increasing, a program for the industrialization of the countryside was launched, the financial system of local councils was modified, endeavours were made to counterbalance the inequalities of spatial development etc. The National Settlement Development Concept divided the territory of Hungary into various districts of provision. Three hierarchical levels were distinguished for the basic-, the medium- and the high level institutions. Centres of these districts were indicated and settlements were classified accordingly. This served as a rationale for the state policy of redistribution. During the 1970s, the capital funds for infrastructure development and state housing constructions were allocated, the units of spatial administration, the school districts and health care districts were designated in the spirit of the above hierarchy. This was paralleled by a centralization wave: schools, co-operatives and enterprises got amalgamated.

Iván **SZELÉNYI**'s critique of this development policy was formulated in the theory of settlement classes. It says that a consistently biased redistribution of centralized income leads to a re-evaluation of the citizens' properties (the value of landed properties in leading hierarchical centres increases while properties become devaluated in settlements which are not being developed) and local inequalities in the labour market increase. Therefore the generated migration processes speed up social segregation. Families with financial or cultural capital move to centres while the poor have no choice but to stay in settlements which lose their institutions and intellectuals, or, in lack of dwelling, they are constrained to move to such settlements.

Experience of the past 15 years has given justice to **SZELÉNYI**'s hypotheses but has also indicated migrations with different motives. Both **SZELÉNYI** and the Settlement Development Concept expected people to strive after promotions within the state- and co-operative hierarchy but following the mid-1970s new family strategies have been developed with the second economy becoming organized into a coherent system.

Translation by Eta Daróczy

ЙУХАС, ПАЛ:

КОНЦЕПЦИЯ РАЗВИТИЯ СЕТИ НАСЕЛЕННЫХ ПУНКТОВ И ТЕОРИЯ ДЕРЕВЕНСКИХ КЛАССОВ

(Резюме)

Во второй половине 1960-х годов, параллельно с реформой системы управления хозяйством, изменилась и экономическая политика государства. Поввысилась пропорция национального дохода, вложенная в инфраструктуру, началось сознательное перемещение индустрии в провинцию, изменилась система хозяйствования региональных и местных советов, появились стремления к нивелированию региональных различий в уровне развития и т. д. Государственная концепция развития сети населенных пунктов разделила страну на районы обслуживания начальной, средней и высшей степени, определила центры этих районов и территории влияния их, и вместе с этим зачислила поселения в иерархические категории. Были установлены директивы рационального государственного перераспределения средств. В 1970-х годах в этом духе были распределены источники инфраструктурных инвестиций, было организовано жилищное строительство, были определены административные, школьные, здравоохранительные районы. К этому прибавилась и волна объединения школ, кооперативов и предприятий.

В 1973-м году Иштван Селеньи сформулировал критику этой политики развития в своей теории классов поселений. По его концепции последовательное непропорциональное перераспределение централизованных доходов по поселениям приводит к переоценке богатства граждан (в неразвитых поселениях недвижимое имущество обесценивается, а в центрах высшей степени оно вдруг переоценивается), а углубляются также и местные неравенства рынка рабочей силы. Ускоряются и миграционные процессы, которые усиливают сегрегацию в обществе. Богатые и/или высокообразованные семьи переезжают в центры, а бедные остаются в поселениях, которые потеряли свои учреждения и свою интеллигенцию. Сюда же приезжают люди, раньше не имевшие квартиру.

Опыт последних 15 лет подтвердил правоту гипотезы Селеньи, но оказалось, что имеются миграционные процессы и иной мотивации. Со второй половины 1970-х годов, как это отмечалось уже в теории Селеньи, а также и в концепции развития сети населенных пунктов, хотя люди стараются преуспевать в иерархии государственной или кооперативной системы, с организацией же системы второго хозяйства начали формироваться и новые стратегии в семейной политике.

Перевел: Ласло Бернат

LADÁNYI JÁNOS:

A FELSŐOKTATÁS HALLGATÓI RÉTEGZÖDÉSÉNEK TÉRBEI MEGJELENÉSE BUDAPESTEN

A nagyvároson belüli szegregáció leírására irányuló kutatások sajátos típusát alkotják azok a vizsgálatok, amelyek nem egyszerűen az egyes társadalmi rétegek disszimiláris területi elhelyezkedését akarják számszerűen megragadni, hanem egyes sajátos népességcsoportok, etnikai kisebbségek, deviánsnak tekintett jelenségek stb. sűrűsödésének helyeit kívánják felderíteni. Tanulmányunkban a felsőoktatási rendszeren belüli egyenlőtlenségek¹ Budapesten belüli térbeni megjelenésének bemutatására kívánunk kísérletet tenni. Ez – a „szocialista városokban nincs szegregáció” típusú, még ma is létező illúziók eloszlatásán túl – azért is érdemesnek látszik, mert míg az iskolarendszerrel és a felsőoktatással kapcsolatos területi egyenlőtlenségek településhálózaton keresztül megjelenő aspektusaival kapcsolatban számos munka készült² és készül, szinte semmit sem tudunk ezen egyenlőtlenségek nagyvároson belüli jelentkezéséről.

Egy korábbi munkánkban az általános iskolai rendszer belső rétegződésének térbeni aspektusait elemeztük Budapesten, illetve az egyik budapesti munkáskerületen belül.³ Nyilvánvaló, hogy a felsőoktatás esetében a nagyvároson belüli lakóhelyi hátrányoknak lényegesen kisebb szerepe van a társadalmi esélyegyenlőtlenségek kialakításában és konzerválásában, mint azt az alsófokú oktatással kapcsolatban tapasztaltuk. (Ebben az esetben inkább csak az iskolarendszer alsóbb fokain érvényesülő hátrányok későbbi jelentkezésével van dolgunk.) A felsőoktatási rendszeren belüli rétegződés Budapest térbeni struktúrájában való megjelenésének elemzését ezek után leginkább azért tartottuk bemutatásra érdemesnek, mert a különböző felsőoktatási intézmények hallgatói területi elkülönülése módjának és mértékének elemzése alkalmas lehet a felsőoktatási rendszeren belüli egyenlőtlenségek illusztrálására, ugyanakkor a különböző társadalmi csoportok Budapesten belüli szegregálódásának leírásához is hasznos adalékokkal szolgálhat.

Vizsgálatunk alapsokaságát az 1978/79-es tanévben budapesti egyetemek és főiskolák (illetve ezek Budapesten működő karai és tagozatai) nappali tagozatára felvettek és elfelvettek közül a budapesti állandó lakóhellyel rendelkezők képezték. A viszonylag régi időpont választását kizárólag technikai okok indokolták (az adatok így az 1980-as népszámlálás adataival, illetve e népszámlálás által rögzített állapottal, minden nehézség nélkül összehasonlíthatók, továbbá ez a legutolsó időpont, amiről még viszonylag használható utcajegyzékkel, alap- és munkatérképpel rendelkezünk).

Ugyanakkor, a leglényegesebb tendenciák változatlansága miatt, nincs különösebb okunk az adatok elavultságától tartanunk.

2 623 címet gyűjtöttünk össze. Ezeket egy igen részletes, elvileg Budapest minden házát feltüntető, 1 200 szelvényes alaptérkép felhasználásával, munkatérképre rajzoltuk. Ezután a különböző egyetemekre és főiskolákra járó hallgatókat szimbolizáló pontokat népszámlálási városrendezési körzetenként (ilyen 1980-ban Budapesten mintegy 500 volt) összeszámoltuk, majd a kapott adatokat, a szükséges kiegészítő információkkal együtt, számítógépre vittük. A módszerben rejlő legnagyobb előny valószínűleg az, hogy különböző jelenségek városon belüli csomósodási pontjainak kimutatására, így – a vizsgált jelenség természetétől függően – előnyös, illetve hátrányos társadalmi pozíciók koncentrálódási helyeinek felderítésére is alkalmas. E csomósodási pontok bemutatására azonban tanulmányunk keretei között két ok miatt sem vállalkozhatunk. Egyrészt – ez irányú tapasztalataink⁴ szerint – 2 500-nál sokkal alacsonyabb esetszám Budapesten már nem teszi lehetővé érvényes városszociológiai következtetések levonását, ezért tanulmányi ágankénti adataink ilyen típusú elemzéséről eleve le kellett volna mondanunk. Másrészt a csomósodási pontok területi elhelyezkedésének értelmezése egy sor városszociológiai fejtegetést, más jelenségek koncentrálódási körzeteinek elhelyezkedésével való összevetését tenné szükségessé, amire csak egy kifejezetten városszociológiai jellegű tanulmányban vállalkozhatnánk. Itt csak – anélkül, hogy a különböző koncentrálódási körzetek városszerkezeten belüli elhelyezkedésének elemzését is elvégeznénk – az egyetemisták és főiskolások, illetve a különböző tanulmányi ágak városon belül való asszimmetrikus elhelyezkedéséből fogunk következtetéseket levonni.

Tanulmányi ágankénti adataink alacsony esetszáma miatt, városrendezési körzetenkénti adatainkat mindenképpen nagyobb területi aggregátumokká kellett összevonnunk. Korábbi tapasztalataink alapján e célra clusterek kialakítása kínálkozott a legmegfelelőbb módszernek. Mindenekelőtt faktoranalízist végeztünk abból a célból, hogy megállapítsuk, mely mutatók változnak hasonlóan. Itt az a cél is vezetett bennünket, hogy a későbbi clusteranalízis számára lehetőség szerint csökkentett számú „bemenő” változót állítsunk elő. A faktorok vizsgálata azonban azt mutatta, hogy – mint ez az ilyen jellegű kísérleteknél rendre felmerül – erős faktorok identifikálása legkülönfélébb típusú (a városrendezési körzetek beépítettségének, demográfiai és társadalmi összetételének mérésére alkalmas) változók esetén, igen komoly nehézségekbe ütközik. A különböző dimenziókba tartozó változók együtteseiből álló faktorok értelmezési problémáit elkerülendő, úgy döntöttünk, hogy a clusteranalízis alapadataiként csak a városrendezési körzetre vonatkozó 11 csoportos társadalmi-foglalkozási megoszlást használjuk. Ezzel a homogén és jól értelmezhető változócsoporttal működtetve a többváltozós csoportosítási eljárást, azt reméltük, hogy a megközelítőleg azonos társadalmi státusú városrendezési körzetek azonos clusterbe fognak kerülni.

Mint minden hasonló eljárásnál, itt is igen lényeges problémát jelentett az, hogyan állapítsuk meg a többdimenziós távolságok meghatározásakor az egyes változók relatív súlyait. Igazán megnyugtató eljárást persze nem sikerült találnunk. Esetünkben ugyanis nincs olyan „eredményjellegű” változó, melyet a többi szerint csoportosítva megvizsgálhatnánk, hogy az egyes változók szerinti csoportosítások milyen

mértékben magyarázzák az eredményváltozó szóródását. Ekkor ugyanis lehetőség nyílta arra, hogy a különböző változók szerinti csoportosításokkal megállapított szórásnégyzethányadosok egymáshoz viszonyított arányait használjuk a változók jelentőségének mérésére. Ugyanakkor elvi megfontolások is mellett szóltak, hogy egyforma különbségnek értékeljük két területi egység között bármely társadalmi-foglalkozási csoport arányában mutatkozó azonos mértékű különbözőségeket. Így az eredeti, százalékos formában rendelkezésünkre álló mutatókat a szokásos módon standardizáltuk, elkerülendő, hogy a magasabb értékek „húzzák” maguk után a clusterezési eljárást. A különböző clusterezési eljárások közül jelen esetben a számítástechnikai adottságok nem adtak lehetőséget választásra. Így egyetlen, nem-hierarchikus eljárást alkalmazhattunk. A módszerből adódóan előre kellett döntenünk arról, hány cluster kialakítását kívánjuk. E szám megállapítását persze nehéz lenne igazán egzakt eljárásokhoz kötni. Jelen esetben egymástól függetlenül hét és tizenöt cluster kialakítását is elvégeztettük. A kétféle eredmény elviekben nem különbözik egymástól, viszont a részletességbeli különbségek mellett szólnak, hogy a 15 csoportos eljárás eredményeit használjuk fel a továbbiakban.

Clustereinkről el kell mondanunk, hogy ugyan – mind a városon belüli egyes területi egységek társadalmi státusának, mind pedig ezen területi egységek város szerkezeti elhelyezkedésének vonatkozásában – alkalmasabbnak tűnnek a városon belüli társadalmi folyamatok leírására, mint a klasszikus humán ökológia által kidolgozott városmodellek, illetve ezek korszerűsített változatai, mert felhasználásukkal legalább valamelyest megragadható a mások által homogénként kezelt területek belső heterogenitása, a városszerkezeti elemzések szempontjából a clusteres eljárást, mint módszert, mégis inkább közbülső lépcsőnek, és nem végeredménynek tekintjük. Ezt, egyebek mellett, az is indokolja, hogy clustereink városszerkezeti eljárást csak abban a sajátos, bár korántsem ritka esetben értelmezhetők, amikor, illetve, ahol Budapest építési szabályozása képes volt egyes nagyobb, és területileg is összefüggő, területek fejlődését a maga sajátos eszközeivel meghatározni.⁵ Mindent összevetve tehát, míg clustereink városszerkezeti vizsgálatok céljára csak korlátozott mértékben alkalmasak, feltétlenül alkalmasnak tűnnek – a jelenlegi vizsgálat feladatának tekintett – területi egyenlőtlenységek, illetve területi elkülönülések mértékének és jellegének tanulmányozására.

A clusterek társadalmi összetétele a következőképpen néz ki (1. táblázat). (A táblázat összeállításához szükséges alapadatokat az 1980. évi népszámlálás foglalkozási és iskolai végzettségre vonatkozó mágnesszalagon tárolt, személyenkénti adataiból állítottuk össze).

Mint a táblázatból látható, a 15 cluster közül háromnak (2, 11, 14) igen alacsony a népessége. Ezért, és mivel ezekben a clusterekben egyetlen egyetemista vagy főiskolás sem lakik, e clustereket a további elemzésekből ki fogjuk hagyni. A clusterek társadalmi összetételének részletes elemzésére e tanulmány keretei között nem térünk ki,⁷ csak annyit jegyzünk meg, hogy – mint ez a táblázatból is jól látható – az egyes clusterek státusának a fizikai dolgozók aktív keresőkön belüli aránya meglepően jó közelítést adja. Ehhez hozzátehetjük azt a tapasztalatunkat, hogy ez nemcsak olyan viszonylag nagy területek, mint a clusterek, hanem lényegesen kisebb területi egységek, akár utcák, terek, vagy házak részletes adatok, illetve a

A társadalmi-foglalkozási csoportok megoszlása clusterenként⁶

Cluster- szám	Vezető- állású	Értelem- ségi	Egyéb szellemi	Közvetl. term. irány.	Szak- munkás	Betami- tott*	Önálló	Diplo- más	Nyugdíjas			Együtt	Vezető állású + érrel. + nyugd. dipl.	Fizikai (aktív)	Bet. s. munkás (aktív)
									Érettés- gizett	8 osztály vagy kevesebb	Egyéb				
1	8,9	15,7	18,5	1,6	8,9	7,1	1,0	6,2	9,5	20,1	2,5	100 (N=109279)	30,8	28,5	11,5
2	6,0	1,5	13,3	7,6	30,5	18,9	0,1	0,3	1,3	18,5	1,8	100 (N=219)	7,6	73,1	24,2
3	4,0	4,7	20,8	3,0	23,0	21,5	0,7	0,4	1,8	16,0	3,9	100 (N=179847)	9,1	61,1	27,7
4	5,5	8,1	13,1	2,0	13,0	12,4	1,2	2,9	6,7	27,5	2,5	100 (N=142877)	16,5	45,4	20,6
5	4,3	5,6	16,5	2,1	15,5	15,3	1,6	1,5	4,6	30,1	3,0	100 (N=204703)	11,4	54,0	25,1
6	3,2	3,6	15,3	2,1	17,4	18,4	1,1	0,8	2,9	32,2	3,1	100 (N=241445)	7,6	62,0	30,1
7	7,8	9,4	23,6	3,0	17,2	13,4	0,8	1,3	3,2	17,6	2,6	100 (N=159221)	18,5	44,7	17,8
8	14,7	17,8	23,3	2,2	9,1	6,4	1,2	3,4	4,8	14,2	3,0	199 (N=55864)	35,9	23,7	6,6
9	6,8	11,1	18,6	1,8	10,7	9,9	1,2	4,6	8,2	24,4	2,4	100 (N=133365)	22,5	37,3	16,5
10	4,4	5,6	17,6	2,3	16,2	14,7	0,7	1,5	4,5	29,9	2,5	100 (N=120868)	11,5	54,0	23,9
11	0,0	5,3	9,8	1,5	15,2	19,7	15,2	0,0	2,3	23,5	7,6	100 (N=55)	5,3	54,6	29,5
12	2,9	3,0	11,6	2,9	18,7	28,2	3,8	0,2	2,9	22,0	4,7	100 (N=4745)	6,1	69,6	40,3
13	2,5	2,2	13,8	2,0	21,3	24,3	0,9	0,3	1,6	27,3	3,6	100 (N=124565)	5,1	71,0	36,3
14	3,5	0,0	15,4	0,0	19,2	8,8	0,0	0,0	0,9	52,3	0,0	100 (N=35)	3,5	59,7	18,8
15	1,2	1,0	6,9	0,8	20,0	48,2	0,3	0,1	0,8	15,5	5,2	100 (N=2540)	2,3	88,0	61,5
Összesen	4,9	6,2	17,0	2,2	16,8	17,8	1,2	1,7	4,0	25,2	3,1	100 (N=1479718)	55,7		26,9

fizikai/aktív mutató alapján mért státusa esetében is így van. Ez értelmezésünk szerint azt jelenti, hogy – legalábbis a különböző társadalmi csoportok Budapesten való elhelyezkedésének esetében – a társadalmon belüli legfontosabb választóvonal még mindig a fizikai és szellemi munkát végzők nagy csoportjai között húzódik.⁸ Ezek után a clustereket az előbb említett arány szerint sorbarendezve, közöljük az egyetemisták és főiskolások „megfelelő korúak”⁹ közötti clusterenkénti arányait:

A fizikai dolgozók aktív keresők közötti, valamint a budapesti egyetemekre és főiskolákra járó, állandó budapesti lakóhellyel rendelkező, nappali tagozatos hallgatók¹⁰ „megfelelő korúak” közötti aránya clusterenként¹¹ (%)

Cluster	Fizikai/aktív	Egyetem + főiskola (15–39 éves)
8	23,7	0,62
1	28,5	0,84
9	37,3	0,69
7	44,7	0,36
4	45,4	0,46
10	54,0	0,31
5	54,0	0,31
3	61,1	0,16
6	62,0	0,23
12	69,6	0,21
13	71,0	0,17
15	88,0	0,13
	55,7	0,36

Amint az várható is volt, az egyetemisták és főiskolások, valamint a fizikai dolgozók clusterenkénti aránya között igen szoros, negatív irányú összefüggés áll fenn. Táblázatunkban ez az összefüggés csak három esetben nem érvényesül maradéktalanul, azonban ennek is sokkal inkább technikai, mint érdemi okai vannak. Már említettük, hogy az egyetemisták és főiskolások arányát, technikai okok miatt, a 15–39 évesek számára voltunk kénytelenek vetíteni. Mint táblázatunkból látható, a felsőoktatás nappali tagozatos hallgatóinak aránya csak a 8. („társasházi”), valamint a 7. („korábban épült, jobb lakótelepi”) és a 3. („későbbben épült, rosszabb lakótelepi”) clusteres esetében alacsonyabb a „várhatónál”. Nyilvánvaló azonban, hogy e clusteres viszonylag alacsony korösszetétele miatt, a valóban főiskolás korú személyek száma lényegesen alacsonyabb, így az egyetemisták és főiskolások aránya ténylegesen jóval magasabb, mint az táblázatunkból látható.

A disszimilitási indexek számításához felhasznált alaptáblázatunk a következő volt: (lásd következő oldalt)

Ebből összevonások révén kapjuk meg az egyetemisták és főiskolások clusterenkénti megoszlását, amit a felsőoktatásban résztvevő összes hallgató, illetve a „megfelelő korúak” megoszlásaival fogunk összehasonlítani.

A budapesti egyetemekre és főiskolákra járó, állandó budapesti lakóhellyel rendelkező, nappali tagozatos hallgatók megoszlása clusterenként és „tanulmányi áganként” (%)

Cluster	ELTE	MKKE	SOTE	BME	Állator- vosi + Kertészeti Egyetem	Pedagó- giai	Közgaz- dasági	Egész- ségügyi	Műszaki	Összesen
8	7,7	6,9	6,4	10,1	8,8	4,6	5,2	5,5	6,2	7,0
1	19,9	18,2	20,2	16,1	17,8	10,6	11,5	5,4	12,2	15,4
9	16,0	15,1	18,1	18,1	11,5	11,9	17,6	12,0	10,0	15,0
7	12,0	12,6	9,8	11,4	11,5	10,9	15,2	12,0	12,4	11,9
4	12,0	13,2	11,9	11,0	12,4	13,5	11,9	10,9	9,2	11,6
10	5,0	3,8	5,3	6,9	9,7	6,6	10,0	7,6	8,0	6,7
5	10,4	6,9	10,6	7,7	12,4	13,5	10,4	14,1	11,9	10,6
3	4,5	6,9	5,0	6,7	7,1	12,2	6,3	5,4	8,2	6,9
6	9,2	10,1	8,5	7,5	5,3	9,6	8,2	19,6	15,4	10,0
12	0,4	0,0	0,3	0,2	0,0	0,0	0,7	0,0	0,0	0,2
13	2,9	6,3	4,0	3,9	3,5	6,3	3,0	7,5	6,5	4,6
15	0,0	0,0	0,0	0,4	0,0	0,3	0,0	0,0	0,0	0,1
Összesen	100,0 (N=443)	100,0 (N=159)	100,0 (N=377)	100,0 (N=465)	100,0 (N=113)	100,0 (N=303)	100,0 (N=269)	100,0 (N=92)	100,0 (N=402)	100,0 (N=2 623)

A budapesti egyetemekre és főiskolákra járó, állandó budapesti lakóhellyel rendelkező, nappali tagozatos hallgatók, valamint a budapesti 15–39 éves lakónépesség megoszlása clusterenként (%)

Cluster	Egyetemisták	Főiskolások	Együtt	15–39 éves lakónépesség
8	8,1	5,7	7,1	4,1
1	18,6	10,7	15,3	6,5
9	16,7	12,6	15,0	7,8
7	11,3	12,9	12,0	11,8
4	11,8	11,3	11,6	8,9
10	5,8	8,1	6,7	7,7
5	9,4	12,2	10,6	12,3
3	5,7	8,6	6,9	15,6
6	8,3	12,3	10,0	15,3
12	0,3	0,2	0,2	0,4
13	3,9	5,3	4,5	9,3
15	0,1	0,1	0,1	0,3
Összesen	100,0 (N=1 557)	100,0 (N=1 066)	100,0 (N=2 623)	100,0 (N=733 023)

Mint várható volt, az egyetemisták és főiskolások együttes aránya – a korábban ismertett technikai körülmények okozta eltérésektől eltekintve – éppen a legmagasabb státusú clusterekben haladta meg leginkább a „megfelelő korú” népeség arányát, és – megfordítva – a felsőoktatás hallgatói azokban a clusterekben voltak leginkább alulreprezentáltak, amelyeknek státusa a legalacsonyabb volt. Továbbmenve, az is egyértelműen megállapítható, hogy a magasstátusú clusterekben az egyetemisták felülreprezentáltsága erősebb, és a főiskolásoké gyengébb, míg a „rossz” clusterekben viszonylag több főiskolás és kevesebb egyetemista lakik. Úgy tűnik tehát, hogy a magyar felsőoktatási rendszer megkettőzöttsége, az egyetemek és főiskolák hierarchikus viszonya, Budapesten belül térben is megjelennek, a magasabb státusú hallgatók felsőoktatási rendszeren belüli kedvezőbb pozíciókba tömörülésének a városszerkezeten belüli kedvezőbb pozíciókba való elkülönülés felel meg.

Éppen ennek a területi elkülönülésnek a megragadására alkalmasak a szegregációs, illetve disszimilaritási indexek néven ismertté vált mutatók,¹² amelyek végül is az előbb is elemzett felül-, illetve alulreprezentáltságok tömör – tegyük rögtön hozzá: a városszerkezeti elemzések szempontjából sok lényeges tényt elfedő – módon való kifejezésének is tekinthetők.

Mivel a szegregációs indexben a területi megoszlások eltéréseinek abszolút értékei jutnak kifejezésre, ezek az indexek önmagukban nem alkalmasak annak kimutatására, hogy a magas vagy az alacsony státusú területek irányába ment végbe az elkülönülés, sőt – elvileg – az is előfordulhat, hogy két népességszámú horizontálisan, egyébként azonos státusú területekre különül el egymástól. Minthogy azonban, mint ez a korábbi táblázatunkból látható, az átlagpopulációhoz képest mindegyik általunk vizsgált egyetem és főiskola hallgatóinak területi megoszlása a magasabb

A budapesti egyetemek és főiskolák állandó budapesti lakóhellyel rendelkező, nappali tagozatos hallgatói, valamint a 15–39 éves lakónépesség területi elkülönülését kifejező szegregációs indexek

	SOTE	29,2	
	ELTE	28,5	
	BME	28,1	Egyetemek
	MKKE	26,9	
	Állatorvosi +		
lakónépesség	Kertészeti	25,3	
	Egyetem		
	Közgazdasági	24,9	
	Pedagógiai	14,5	
	Egészségügyi ¹³	13,9	Főiskolák
	Műszaki	11,3	

státusú clusterek felé tolódott el, az eltolódás irányát azonosnak kell tekintenünk. Ez viszont azt jelenti, hogy az egyes felsőoktatási intézmények lakónépességtől való elkülönülését kifejező szegregációs indexek nagyságrendje, ezen intézmények – területi elkülönülés által generált – hierarchiájának is felfogható. Kérdés, hogy hogyan viszonyul ez a különböző intézmények hallgatói közötti társadalmi távolságok mentén kirajzolódó hierarchiához?

A táblázat adatai arra utalnak, hogy a kétfajta, a területi elkülönülés által generált, és a társadalmi távolságok mentén kirajzolódó hierarchia gyakorlatilag egybeesik, ha az összes főiskola, illetve az összes egyetem hallgatóinak egymáshoz viszonyított elkülönülését vizsgáljuk. Már kevésbé egyértelmű a helyzet a főiskolák belső intézményenkénti hierarchiája esetében. Különösen sok „inkonzisztencia” fedezhető fel az egyes egyetemek egymáshoz viszonyított adatai esetében. Véleményünk szerint az adatoknak ez a helyenkénti rendellenes viselkedése nem vezethető csupán felvételtechnikai okokra vissza. Valószínűleg sokkal inkább arról van szó, hogy nem egyszerűen az elkülönülés térbeni és társadalmi dimenzióit állítottuk egymással szembe, hanem a társadalmi-foglalkozási csoportok inkább a redisztributív, a Budapesten belüli térbeni elkülönülést kifejező szegregációs indexek pedig – a hatósági lakáselosztás és a lakáspiac működése „végeredményének” megragadása által – a redisztributív és piaci jellegű előnyök és hátrányok feltérképezésére alkalmas indikátoroknak foghatóak inkább fel. Mindez azonban az itt bemutatott csekély bizonyító anyag alapján, legfeljebb hipotézisként fogalmazható meg.

Visszatérve most már a szegregációs indexek elemzésére, igen figyelemre méltó, hogy a közgazdasági jellegű főiskolák indexe egy nagyságrenddel magasabb a többi főiskola mutatójánál, és megközelíti a legalacsonyabb indexű egyetemeknél kapott értéket. Ez a közgazdasági jellegű főiskolák viszonylag magas státusára látszik utalni. Különösen igaz ez a kizárólag Budapesten működő két főiskola, a Külkereskedelmi, valamint a Kereskedelmi és Vendéglátóipari Főiskola esetében, amelyekkel kapcsolatban adataink részletesebb elemzése arra utal, hogy e főiskolák hallgatói erősen alulreprézektáltak a „legrosszabb” clusterekben, ugyanakkor a jó minő-

A budapesti egyetemek és főiskolák állandó budapesti lakóssal rendelkező, nappali tagozatos hallgatóinak megoszlása
apjuk társadalmi-foglalkozási csoportja szerint, intézményenként (csak aktív kereső apák, %)

	SOTE	ELTE	BME	MKKE	Állato. + Kert.	Össz.	Közgaz- dasági	Peda- gógiai	Egész- ségü.	Műsza- ki	Össz.	Mind- össz.		
													egyetemek	főiskolák
Vezető állású	29,5	23,8	26,5	31,3	26,9	27,0	20,7	11,0	15,5	17,0	16,1	22,8		
Értelemiségi	36,5	36,1	40,5	33,2	35,2	37,2	26,2	31,2	26,9	28,5	28,6	33,9		
Egyéb szellemi	6,8	6,7	6,4	3,1	7,4	6,3	9,6	12,8	17,9	12,3	12,2	8,6		
Közvetlen termelésirányító	5,6	5,3	4,4	4,9	8,3	5,3	8,8	11,3	10,3	9,8	10,0	7,1		
Szaktudomány	12,1	14,2	13,1	17,8	13,9	13,7	21,9	19,1	17,9	21,5	20,6	16,4		
Betanított munkás	2,5	3,8	1,7	1,8	0,0	2,4	2,8	3,2	5,1	3,6	3,4	2,8		
Segédmunkás	1,4	2,6	1,0	1,8	0,0	1,5	2,0	2,1	0,0	1,7	1,8	1,6		
Mezőgazdasági fizikai m.	0,0	0,5	0,0	0,0	0,0	0,1	0,0	0,0	1,3	0,3	0,2	0,1		
Önálló	1,4	1,2	2,7	0,0	2,8	1,7	1,6	1,4	1,3	2,0	1,7	1,7		
Egyéb	4,2	5,8	3,7	6,1	5,5	4,8	6,4	7,8	3,8	3,3	5,4	5,0		
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0		
	(N=354)	(N=416)	(N=468)	N=163	(N=108)	(N=1 509)	(N=251)	(N=282)	(N=78)	(N=358)	(N=969)	(N=2 478)		

szerű állami lakásokat, és új, társasházi és öröklakásokat tömörítő clusterekben is viszonylag magas arányban fordulnak elő.

A felsőoktatási rendszer belső rétegződésével foglalkozó, már idézett tanulmányunk egyik legfontosabb megállapítása az volt, hogy az igazán jelentős eltérések nem a közgazdasági, illetve műszaki pályára felkészítő felsőoktatási intézmények, hanem a közgazdasági, illetve műszaki jellegű felsőoktatási intézmények közül az egyetemek és főiskolák között voltak. Most azt is meg fogjuk vizsgálni, hogy hogyan alakulnak ezek a különbségek más – többé-kevésbé szintén egy-egy pályára való felkészülési alternatívát reprezentáló – egyetemek és főiskolák esetében is. Vizsgálatunkat ismét a már ismert indexek felhasználásával fogjuk elvégezni.

A hasonló képzési irányú budapesti egyetemek és főiskolák, állandó budapesti lakóhellyel rendelkező, nappali tagozatos hallgatóinak területi elkülönülését kifejező disszimilitási indexek

SOTE	– Egészségügyi Főiskola	22,5
BME	– Műszaki jellegű főiskolák	18,3
ELTE	– Pedagógiai jellegű főiskolák	18,0
MKKE	– Közgazdasági jellegű főiskolák	15,5

Első pillantásra feltűnik, hogy még a legalacsonyabb státusú egyetemek hallgatóinak „megfelelő korú” lakónépességtől való elkülönülése is erősebb volt annál, mint ami az egymástól leginkább elkülönülő, hasonló képzési irányú egyetem és főiskola között megfigyelhető. Továbbmenvő, az is látható, hogy – a korábban elmondottaknak megfelelően – legkevésbé a közgazdasági egyetem, illetve a közgazdasági jellegű főiskolák hallgatóinak lakóhelyei különülnek el egymástól, ami újabb bizonyítéka annak, hogy – legalábbis, ami ezen intézmények hallgatóinak társadalmi összetételét illeti – a budapesti főiskolák közül ezek az intézmények tekinthetők leginkább „egyetemi szintűnek”.

Még egyszer hangsúlyozni szeretnénk, hogy számításaink során nem minél nagyobb területi egyenlőtlenségre utaló elkülönülések kimutatását, hanem – elvileg – hasonló pályákra való alternatív felkészülési módokat reprezentáló intézmények adatainak összevetését tekintettük feladatunknak. (Az egyetemek és főiskolák csoportjainak kialakításánál persze – elsősorban a nagyon alacsony esetszám elkerülését célzó – technikai kényszerűségek is vezettek bennünket.) Az eltérések nyilvánvalóan lényegesen nagyobbak lennének, ha az indexek számításánál egyfelől például a SOTE Általános Orvostudományi Karának adatait nem vontuk volna össze a másik két kar adataival, vagy például az ELTE Bölcsészettudományi Karának adatait külön szerepeltettük volna. Másfelől, szintén az eltérések növekedésének irányába hatna, ha például a meglehetősen alacsony társadalmi összetételű Pénzügyi és Számviteli Főiskola hallgatóinak lakóhelyét mondjuk nem a Külkereskedelmi Főiskola hallgatóinak lakóhelyével összevontan vizsgálnánk. Annál inkább figyelemre méltóbb, hogy ezek az eltérések kivétel nélkül nagyobbak, mint amelyek a különböző képzési irányú, de egyaránt egyetemi státusú intézmények területi elkülönüléséből adódnak:

A budapesti egyetemek állandó budapesti lakóhellyel rendelkező, nappali tagozatos hallgatóinak területi elkülönülését kifejező disszimilaritási indexek

Állatorvosi + Kertészeti Egyetem	– MKKE	13,5
Állatorvosi + Kertészeti Egyetem	– SOTE	12,9
Állatorvosi + Kertészeti Egyetem	– ELTE	11,4
Állatorvosi + Kertészeti Egyetem	– BME	11,1
MKKE	– BME	10,7
MKKE	– SOTE	10,4
ELTE	– BME	10,0
SOTE	– BME	9,1
ELTE	– MKKE	8,5
ELTE	– SOTE	4,4

Az egyetemi státusú intézmények viszonylag alacsony mértékű elkülönülése azon korábbi állításunk újabb alátámasztásának tekinthető, hogy az egyetemek és főiskolák a magyar felsőoktatási rendszerben általában hierarchikus módon viszonyulnak egymáshoz. Úgy is fogalmazhatunk, hogy az egyetemi hallgatóknak a főiskolásoktól való elkülönülése, azon – a felsőoktatási rendszer fent említett sajátosságából adódó – racionalitás térbeni megjelenésének fogható fel, ami legerőteljebben talán a „mindegy fiam, hogy mit tanulsz, csak egyetemre menjél” tipikus kijelentéssel illusztrálható.

A különböző képzési irányú főiskolák területi elkülönülése újabb adalékul szolgálhat ahhoz a korábban tett megállapításunkhoz, hogy a közgazdasági jellegű főiskolák (legalábbis a Budapesten működő ilyen főiskolák állandó budapesti lakóhellyel rendelkező) hallgatóinak társadalmi összetétele inkább az egyetemi, mint a főiskolai hallgatókéhoz hasonlatos. Ezzel magyarázható a közgazdasági jellegű főiskolák többi főiskolákkal szembeállított disszimilaritási indexeinek viszonylag magas – az egyetemista és főiskolás közgazdászhallgatók elkülönülésénél is magasabb – értéke, továbbá a többi főiskola egymástól való elkülönülésének viszonylag alacsony szintje:

A különböző jellegű budapesti főiskolák állandó budapesti lakóhellyel rendelkező, nappali tagozatos hallgatóinak területi elkülönülését kifejező disszimilaritási indexek

Közgazdasági jellegű főiskolák	– Egészségügyi Főiskola	19,9
Közgazdasági jellegű főiskolák	– Műszaki jellegű főiskola	15,8
Közgazdasági jellegű főiskolák	– Pedagógiai jellegű főiskola	15,6
Egészségügyi Főiskola	– Pedagógiai jellegű főiskola	14,9
Műszaki jellegű főiskolák	– Pedagógiai jellegű főiskola	12,1
Egészségügyi Főiskola	– Műszaki jellegű főiskola	11,1

A budapesti egyetemisták és főiskolások területi elhelyezkedésével kapcsolatos adataink ismertetését a felsőoktatási hallgatók egy sajátos csoportja, a felsőoktatási statisztikában „a 3/1968. MM. sz. rendelet 17. §. 2. pontja alapján felvetek” területi elkülönülésének bemutatásával zárjuk. Ez az igen leleményes kategória

az ún. „érmesek” csoportját „jelöli”, azokat, akiknek szülei valamilyen, a felvételinél előnyt jelentő kitüntetéssel rendelkeznek. Arányuk a legutóbbi években fokozatosan csökken, az 1977/78-as tanévben a nappali tagozatos, I. évfolyamos hallgatók körében még 2,0, 1984/85-ben már csak 0,9 % volt.¹⁴ Csak budapesti lakóhelyű hallgatókat tartalmazó mintánkban ez az arány 2,2 % volt. Intézményenkénti megoszlásuk a következőképpen alakult:

A budapesti egyetemekre és főiskolákra járó, állandó budapesti lakóhellyel rendelkező, nappali tagozatos hallgatók, valamint az ezek közül „érmesek” megoszlása intézménytípusonként (%)

	„Érmesek”	Összesen
ELTE	19,0	16,9
MKKE	19,0	6,1
SOTE	17,2	14,4
BME	6,9	17,7
Állatorvosi + Kertészeti Egyetem	8,6	4,3
Egyetemek összesen	70,7	59,4
Pedagógiai jellegű főiskolák	1,7	11,6
Közgazdasági jellegű főiskolák	17,2	10,2
Műszaki jellegű főiskolák	10,4	15,3
Egészségügyi Főiskola	–	3,5
Főiskolák összesen	29,3	40,6
Mindösszesen	100,0 (N = 58)	100,0 (N = 2623)

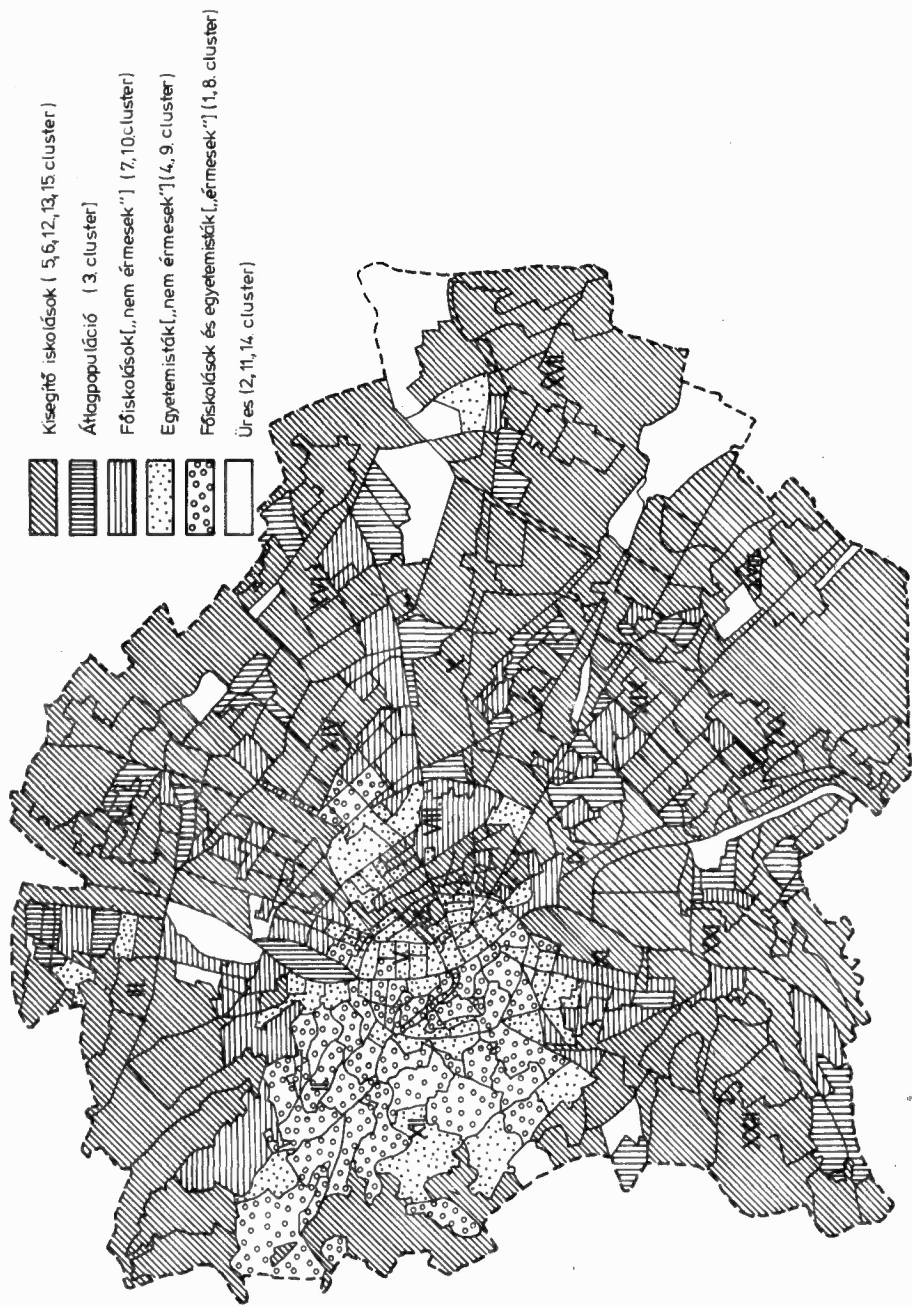
Az alacsony esetszám miatt el kell tekintenünk az adatok ennél részletesebb ismertetésétől. A szegregációs indexek értelmezése miatt mégis meg kell említenünk, hogy az ELTE-en csak a Jogi és főleg a Bölcsészettudományi Karon, a SOTE-n kizárólag az Általános Orvostudományi Karon fordultak mintánkban elő „érmesek”. Hasonló tendencia bontakozott ki a főiskolások esetében is, az „érmes” főiskolások mintegy fele a Külkereskedelmi Főiskolára járt.

Az alacsony esetszámok miatt az „érmes” egyetemisták és főiskolások adatait kénytelenek vagyunk együtt elemezni.

Mint látható, az „érmesek” leginkább az 1. („jó tanácsi lakásos és társasház”) és a 8. („társasház”) clusterben felülreprezentáltak. Átlagosnál valamivel nagyobb arányban laknak még a 10. clusterben (ahová – egyebek mellett – a régi munkáskolóniák legnagyobb része is került), valamint a 7. („korábban épült, jobb lakótelepi”) clusterben. Átlagossal pontosan megegyező arányban fordultak elő a 3. („később épült, rosszabb lakótelepi”) clusterben. A város fennmaradó részeiben alulreprezentáltak.

A KÜLÖNBÖZŐ NÉPESSÉGCSPORTOK ÁLTAL DOMINÁLT CLUSTEREK, 1980

A budapesti egyetemekre és főiskolákra járó, állandó budapesti lakóhellyel rendelkező, nappali tagozatos hallgatók, valamint az ezek közül „érmesek” megoszlása clusterenként (%)

Cluster	„Érmesek”	Összesen
8	10,3	7,0
1	24,2	15,4
9	13,9	15,0
7	12,1	11,9
4	10,3	11,6
10	8,6	6,7
5	8,6	10,6
3	6,9	6,9
6	3,4	10,0
12	—	0,2
13	1,7	4,6
15	—	0,1
Összesen	100,0 (N = 58)	100,0 (N = 2 623)

A „megfelelő korú” lakónépességtől való elkülönülésüket kifejező szegregációs index értéke 32,6. Ez — annak ellenére, hogy az alacsony esetszám miatt az egyetemista és főiskolás „érmesek” adatait együtt voltunk kénytelenek kezelni — lényegesen magasabb érték annál, mint amit a legmagasabb státusú SOTE elkülönülésére kaptunk.

Végül, mintegy a korábban bemutatott területi elkülönülések értelmezésének megkönnyítése érdekében, a magyar oktatási rendszer hierarchiájának csúcpontján elhelyezkedő egyetemisták és főiskolások szegregálódásának bemutatása után, röviden szólunk kell az iskolai hierarchia legalján elhelyezkedő kiegészítő iskolások¹⁵ területi elhelyezkedéséről is. Anélkül, hogy e kérdés részletes ismertetésére e tanulmány keretei között vállalkozhatnánk, megemlíjtjük, hogy a kiegészítő iskolások, illetve az egyetemisták és főiskolások lakóhelyeit részletesen ábrázoló két térkép első pillantásra egymás komplementerének tűnik. Az is elmondható továbbá, hogy igen nehéz lenne a legalacsonyabb és legmagasabb státusú területek körülhatárolása céljából olyan mutatókat konstruálni, amelyek a felsőoktatás hallgatói, illetve a kiegészítő iskolások tömörülésénél jobban jeleznék az egyes területek státusát. A kiegészítő iskolások koncentrációjára igen pontosan mutatja meg, hol helyezkednek el a város leginkább leromlott területei, hol találunk szegénytelepeket, sőt még olyan viszonylag enyhe különbségeket is megmutatnak, hogy egy lakótelep különböző lakásosztályokba tartozó, de egyébként homogén lakásállományán belül, hol laknak azok, akik egy szegénytelep szanálása nyomán itt jutottak tanácsbérletre.

Vizsgáljuk meg ezután a kiegészítő iskolások clusterenkénti elhelyezkedését is.

Az eddig elemzett megoszlásokkal szemben, a kiegészítő iskolások az alacsonyabb státusú clusterekben felülreprezentáltak. Figyelemre méltó, hogy még a 3. („későbbben épült, rosszabb lakótelepi”) clusterben is átlagosnál kisebb gyakorisággal fordulnak elő. A „megfelelő korúaktól” való elkülönülést kifejező szegregációs index értéke 11,9. Ezt itt nehezen tudjuk értékelni, mert ebben a fejezetben eddig egyetlen esetben sem tapasztaltunk alacsony státusú körzetek irányába végbement

*Az 1978/79-es tanévben budapesti kisegítő iskolákba járók
 és a 0–14 évesek megoszlása clusterenként (%)*

Cluster	Kisegítősök	0–14 évesek
8	1,7	4,7
1	3,2	5,5
9	5,5	6,5
7	10,7	13,3
4	7,0	7,3
10	6,4	6,2
5	12,8	11,1
3	19,0	21,7
6	19,1	14,1
12	1,5	0,4
13	12,2	8,9
15	0,7	0,3
2	0,1	–
14	0,1	–
Összesen	100,0 (N = 3 310)	100,0 (N = 369 415)

elkülönülést. Az egyetemisták és főiskolások, valamint a kisegítő iskolások közötti szegregációs index értéke 33,2. Ez lényegesen magasabb mindegyik olyan értéknél, amit az egyetemisták és főiskolások területi elkülönülésének mérése során kaptunk. Ugyanakkor újabb oldalról világítja meg azoknak az érveléseknek a megalapozatlanságát, amelyek a kisegítő iskolások iskolarendszeren belüli elkülönülését – a természettudományok legalapvetőbb szabályait is felrúgó – „természettudományos” érvekkel, vagy „igen sajnálatos, de szórványos és véletlen hibákkal” igyekeznek nem elsősorban társadalmi problémának feltüntetni.

Ebben a tanulmányban mindössze a felsőoktatás hallgatói Budapesten belüli való területi elkülönülésének bemutatására vállalkoztunk és nem tekintettük feladatunknak a területi elkülönülés módjának városszerkezeti értelmezését. Egyébként is, mint említettük, területi egységekként használt clusterünk erre csak korlátozott mértékben alkalmasak. Mindezek figyelembevételével ajánljuk tehát végül az olvasó figyelmébe az „érmesek”, az egyetemisták, a főiskolások, az „átlagpopuláció”, valamint a kisegítő iskolások által leginkább felülreprezentált clusterek területi elhelyezkedését különböző- jelölésekkel megkülönböztető térképünket.

JEGYZETEK

1. A magyar felsőoktatási rendszer belső rétegződésével egy másik tanulmányunkban foglalkozunk. (Ladányi János: Rétegződés és szelekció a felsőoktatásban. – Valóság, 1987. 6.)
2. A felsőoktatási rendszerrel kapcsolatos területi egyenlőtlenségekről lásd: Nemes Nagy József szerk.: A felsőoktatás területi kapcsolatai. Felsőoktatási Pedagógiai Kutatóközpont, Budapest, 1980.
3. Ladányi János – Csanádi Gábor: Szelekció az általános iskolában. Magvető Kiadó, Budapest, 1983.
4. E módszert – Csanádi Gáborral közösen végzett kutatásaink során – más jelenségek terü-

leti elhelyezkedésének elemzésére is alkalmaztuk. Az e fejezetben található elvi és módszertani megállapítások legnagyobb része is közös munkánk eredménye.

5. Részletesebben írtunk erről egy korábbi tanulmányunkban: Csanádi Gábor — Ladányi János: Módszertani kísérlet a Budapesten belül érvényesülő területi-társadalmi egyenlőtlenségek megragadására. VÁTI, Budapest, 1984. kézirat.
6. A budapesti városrendezési körzetek intézeti háztartások nélküli aktív és inaktív kereső lakónépességéből számított adatok.
7. Lásd erről Csanádi Gábor — Ladányi János: i.m.
8. Mint a táblázatból látható, lényegében ugyanez mondható el a nyugdíjasok — technikai kényszerűségről — iskolai végzettség szerint kategorizált csoportjára is.
9. „Megfelelő korúnak” — szintén kényszerűségről — a 15–39 éveseket kellett tekintenünk. Ez azonban a clusterátlagokat — kontrollszámításaink szerint (a számításokat a 0–14 és a 40–59 évesek arányaival számolva is elvégeztük) — csak a homogén demográfiai összetételű területeken (a két „lakótelepi” és a „társasházás” clusterben), a szegregációs indexeket pedig szinte egyáltalán nem érintette.
10. Itt, és a továbbiakban, az egyszerűség kedvéért mindig ezt az elnevezést fogjuk használni alapsokaságunk (ennek leírását lásd a fejezet elején) pontos, de igen körülményes és hosszadalmas megjelölése helyett. Ez az eljárás egyébként sem tekinthető teljesen helytelennek, hiszen nincs különösebb okunk azt feltételezni, hogy alapsokaságunk városszerkezeti elhelyezkedés és társadalmi összetétel tekintetében nem elég jó időbeni „mintája” a budapesti egyetemistáknak és főiskolásoknak.
11. Itt, és a továbbiakban mindig, „üres” clusterek nélkül.
12. Mint ismeretes, két társadalmi réteg eloszlásának különbségét, a leginkább elterjedt Duncan-féle szegregációs index felhasználásával úgy kapjuk meg, ha összegezzük az egyes területi egységekre jutó réteghányadok különbségei abszolút értékeinek a felét. Képletben:

$$\frac{1}{2} \sum_{j=1}^n \left| \frac{x_{ij}}{x_i} - \frac{x_{ij}}{x_j} \right|$$

(A szegregációs indexnek olyan értelmezés is adható, hogy az összehasonlításban szereplő két népességcsoport hány százalékának kellene a számítás alapadatait képező területi egységek között lakóhelyet változtatni, hogy a két vizsgált népességcsoport területi eloszlása megegyezzen egymással.)

13. Orvostovábbképző Intézet Egészségügyi Főiskolai Kar.
14. Az adatok a Statisztikai Tájékoztató, Felsőoktatás c. Műv. Min. kiadvány megfelelő évi köteteinek 46., illetve 48. oldalairól származnak.
15. A kisegítőiskolai hierarchiában elfoglalt helyéről részletesen írtunk egy korábbi munkánkban: Csanádi Gábor — Ladányi János — Gerő Zsuzsa: Az általános iskolai rendszer belső rétegződése és a kisegítő iskolák. — Valóság. 1978. 6. szám.

Köszönetet szeretnék mondani Polinszky Máriának és Dobi Jánosnéknak, akik a térkép rajzolásában, Antal Lászlónak és Hegedűs Lajosnak, akik az adatok feldolgozásában voltak segítségemre.

IRODALOM

- BEYNON, R.D.: Budapest: An ecological study. = Geographical Review. 33.
- BURGESS, E.W. 1929: Urban areas. In.: Smith, T.V. — White, L.D. (eds.): Chicago: An experiment in social science research. The University of Chicago Press, Chicago.
- CSANÁDI G. — LADÁNYI J. — GERŐ ZS. 1978: Az általános iskolai rendszer belső rétegződése és a kisegítő iskolák. = Valóság, 6.
- CSANÁDI G. — LADÁNYI J. 1984: Módszertani kísérlet a Budapesten belül érvényesülő területi-társadalmi egyenlőtlenségek megragadására. VÁTI. Budapest. (kézirat)
- DANGSCHAT, J. 1985: Soziale und raumliche Ungleichheit in Warschau. Christians Verlag. Hamburg.

- DUNCAN, O.D. — DUNCAN, B. 1973: Lakóhelyi szegregáció és foglalkozási rétegződés. In: Szelényi Iván (szerk.): Városzociológia. KJK, Budapest.
- EKLER D. — HEGEDÜS J. — TOSICS I. 1980: A városfejlődés társadalmi-térbeli összefüggései Budapest példáján. I—III. BVTV. Budapest.
- FARIS, R.E.L. 1967: Chicago Sociology: 1920—1932. University of Chicago Press. Chicago.
- FRENCH, R.A. — HAMILTON, F.E. 1979: Is there a socialist city? In.: French, R.A. and Hamilton, F.E. (eds.): The socialist city. John Wiley and Sons, New York.
- GISSER, R. 1969: Ökologische Segregation der Berufschichten in Grössstädten. In.: Rosenmayr, L. — Hollinger, S. (eds.): Soziologieforschung in Österreich. Verlag Hermann Böhlhaus. Wien — Köln — Graz.
- HOYT, H. 1939: The structure and growth of residential neighborhoods in American cities. Federal Housing Administration. Washington.
- JOHN, J. — SCHMIDT, C. — SCHRAG, C. 1947: The measurement of ecological segregation. = American Sociological Review. 12.
- JOHNSTON, R.I.: Residential area characteristics; Research methods for Identifying urban sub-areas. Social area analysis and factorial ecology. In.: Herbert — Johnston (eds.): Social areas in cities. John Wiley and Sons. New York.
- KAUFMANN, A. 1966: Demografische Struktur und Haushalts- und Familienformen der Wiener Bevölkerung. Phil. Diss. Wien.
- KEMÉNY I. 1975: A budapesti cigányokról. = Valóság, 5.
- LADÁNYI J. — CSANADI G. 1983: Szelekció az általános iskolában. Magvető Kiadó, Budapest.
- LADÁNYI J. 1987: Rétegződés és szelekció a felsőoktatásban. = Valóság, 6.
- NEMES NAGY J. (szerk.) 1980: A felsőoktatás területi kapcsolatai. Felsőoktatási Pedagógiai Kutatóközpont. Budapest.
- ORFIELD, G. et. al. 1984: The Chicago study of access and choice in higher education. University of Chicago.
- PARK, R.E. — BURGESS, E.W. — MCKENZIE, R.D. 1968: The city. University of Chicago Press, Chicago and London.
- PROBÁLD, F. 1974: A study of residential segregation in Budapest. = Annales, IX. Budapest.
- ROBSON, B.T. 1969: Urban social areas. Oxford University Press.
- ROOF, W.C. — VAN VALEY, T.L. 1972: Residential segregation and social differentiation in American urban areas. Social Forces. 51.
- SCHWIRIAN, K.P. 1972: Analytical convergence in ecological research. In.: Sweet. D.V. (ed.): Models of urban structure. Meath, Levington Mass.
- SZELÉNYI I. 1974: Urbanizáció és az életmód alakulása Budapesten. Tanulmányok Budapest múltjából. XX. Budapest.
- TAEUBER, K. — TAEUBER, A. 1965: Negross in cities. Aldine, Chicago.
- TEUTEBERG, J.H. (ed.) 1983: Urbanisierung in 19 und 20 Jahrhundert. Historische und Geographische Aspekte. Böblan Verlag, Köln, Wien.
- THRASCHER, F. 1929: The gang. University of Chicago Press. Chicago.
- UYEKI, E.S. 1964: Residential distribution and stratification, 1950—60. = The American Journal of Sociology, Vol. 69.
- WILMOTT, P. 1966: Adolescent boys of East London. Penguin Books Ltd.,
- ZORBAUGH, G. 1928: The Gold Coast and the Slum. University of Chicago Press, Chicago.

LADÁNYI, JÁNOS

THE SPATIAL ASPECTS OF STRATIFICATION AMONG BUDAPEST STUDENTS

Summary

An attempt is made in the present paper to highlight the spatial aspect of inequalities within the system of higher education. Analysing the way and proportions of spatial segregation among

students of various universities and colleges can illustrate not only the inequalities within the system of higher education but can also provide useful contribution to knowledge on the segregation of various social groups in Budapest. The population of the survey: first year students at Budapest universities and colleges with a permanent residence in Budapest. (They, almost without exception, lived together with their parents in the same apartment.) 2,626 addresses were collected and were represented on a very detailed city map. The number of students of various universities and colleges are aggregated by census planning tracts (amounting to some 500 in Budapest in 1980) and these data, together with the necessary additional information were analysed by computer: clusters were made on the basis of the social composition of the population by census tracts and it was found that the number of students related to the number of residents in the relevant age group was the highest in the most prestigious clusters and students were the most under-represented in areas with the lowest status. It could be also established that clustering in better positions within the system of higher education corresponds to segregation in favourable positions within the city structure. Analysing this isolation by indices of segregation or dissimilarity we concluded that the hierarchy generated by spatial segregation and the hierarchy produced by social distances actually coincide. The study could therefore point at a new aspect of the existing hierarchy within the Hungarian system of higher education and could highlight the characteristic feature of this hierarchy.

Translation by Eta Daróczy

ЛАДАНЫИ, ЯНОШ:

ПРОСТРАНСТВЕННОЕ ПОЯВЛЕНИЕ СТРАТИФИКАЦИИ СТУДЕНТОВ УНИВЕРСИТЕТОВ И ВУЗОВ В БУДАПЕШТЕ

(Резюме)

Настоящая статья излагает те несоответствия в системе высшего образования, которые проявляются в стратификации студентов университетов и других вузов в Будапеште. Анализ метода и меры территориальной сегрегации студентов разных вузов может проиллюстрировать разные подходы к высшему образованию и послужить дополнением к вопросу сегрегации разных общественных групп в Будапеште. Основу для анализа дало изменение состава первокурсников дневных отделений будапештских университетов и других вузов, имеющих будапештское постоянное местожительство. (Почти все они живут вместе со своими родителями.) При помощи детальной основной карты 2623 собранных адреса нанесено на рабочую карту. Далее, точки, символизирующие студентов разных вузов, были подсчитаны по переписным районам благоустройства (в 1980-м году их было 500), а данные, вместе с дополнительными сведениями, были введены в вычислительную машину. После анализа кластера, сформированного на основе общественного состава районов, можем сказать, что пропорция студентов превысила пропорцию населения соответствующего возраста именно в кластерах самого высококого статуса, а на территориях самого низкого статуса была недорепрезентирована больше всего. Мы установили, что уплотнение в более благоприятные позиции внутри системы высшего образования соответствует сегрегации в более благоприятные позиции внутри структуры города. Проанализировав уплотнение с помощью диссимилиативных или сегрегационных индексов, мы пришли к выводу, что иерархия, созданная территориальной сегрегацией, практически совпадает с иерархией, вырисовывающейся по общественными расстояниями. Все это освещает тот факт, что в венгерском высшем образовании имеется такая иерархия, характер которой проявляется в новом аспекте.

Перевел: Ласло Бернат

PAPNÉ GÁSPÁR LUJZA – SÁGHI GÁBOR:

KÖRNYEZETVÉDELEM VERSUS KÖRNYEZETGAZDÁLKODÁS

Világunk a környezeti krízis állapotába került – ma már ez közhely. De ha az okokat firtatjuk, zavarba jövünk, mint a kézenfekvő dolgok magyarázatánál általában. Nem tudjuk igazán, hogy milyen dimenzióban keresendők az ismert anomáliák gyökerei: társadalmi-gazdasági rendszerek, esetleg mechanizmusok, avagy szabályozási szisztémák következményeiről van-e szó.

Feltehető, hogy éppen a tisztázatlanságok folytán került előtérbe a környezeti problémák kezelésének védelmi stratégiája. Igaz ugyanakkor, hogy a későbbiekben éppen a védelem növekvő pénzügyi terhei inspirálták a közgazdaságtant: nyilvánvalóvá vált, hogy a gazdaság és a környezet problémái nem választhatók el egymástól, hogy a környezeti faktornak a gazdaság integráns részévé kell válnia.

Ez a felismerés uralja a hazai környezetpolitikát is. Normaként megfogalmazva: „Környezetünket nem csak védenünk kell, hanem elsősorban ésszerűen gazdálkodnunk kell azzal. A környezetgazdálkodásnak a gazdaságfejlesztés szerves részét kell képeznie.”¹

Ahhoz, hogy a közgazdasági elmélet megfelelhessen ennek a környezetpolitikai igénynek, alapvető kérdéseket kell újragondolnunk, hangsúlyozva az újragondolás kifejezést. A környezetgazdálkodási felfogás ugyanis nem más, mint visszatérés ahhoz a közgazdaságtan klasszikusai által képviselt és ma is általánosan elfogadott tételhez, hogy a szükségletek kielégítése a természet és a társadalom közötti anyagcsere, s így módon a környezet osztatlan egységet képvisel, funkciói egyenértékűek. A környezet tehát szükségletkielégítő képességgel rendelkezik, mely képesség megőrzése és/vagy újratermelése a gazdálkodás egészének feladata, egyszersmind működési feltétele. Szem előtt tartva ezt a körülményt, a környezetvédelem és a környezetgazdálkodás fogalmilag jelzett különbségének tartalma – véleményünk szerint – úgy ragadható meg, ha kimutatjuk azokat az okokat, amelyekből eredően a gazdaság ismert működési formáiban, elkülöníti önnön közegét, a környezetet.

A környezetvédelem versus környezetgazdálkodás mint problémakör több egymásra rétegződő problémacsoportot foglal magában:

- definiálni kell a gazdálkodás tényleges tartalmát; ezt tisztázva
- tételesen ki kell mutatni, hogy a környezet miért nem válik automatikusan a gazdálkodás tárgyává; majd az okokat megismerve
- tisztázhatjuk a környezetgazdálkodás alapvonásait, illetve leírhatjuk az ezt szolgáló mechanizmus kereteit.

Cikkünk – szerkezetét tekintve is – a fenti gondolatmenetet követi.

A gazdálkodás tartalmáról – röviden

Csaknem minden emberi cél megvalósítása feltételezi valamilyen meghatározott jószág létét. Minden ilyen anyagi jószág természeti eredetű, legtöbbször azonban szükség van valamilyen fajta átalakító munkára. A gazdálkodás éppen abban áll, hogy az eredeti erőforrásokat az emberi célok megvalósítása érdekében átalakítjuk. A gazdálkodás tehát nem öncél, hanem egyfajta közvetítő közeg. Ebből a tényből kiindulva kell a gazdasági problémákat végiggondolni és értelmezni.

Elemi tapasztalat, hogy a követett célokból adódó szükségletek legtöbbször meghaladják az azok kielégítését szolgáló, rendelkezésre álló javak tömegét. Ez a tény, ez a kisebb/nagyobb reláció teszi a javakat *gazdasági javakká*.

A javak relatív szűkösségének tényéből következik az a *gazdálkodási elv*, amely tartalmilag az összes rendelkezésre álló gazdasági jószág hasznának maximalizálásában fejeződik ki.

Azt is látni kell, hogy a gazdálkodási elv *társadalmi dimenziójú*, ami azt jelenti, hogy a társadalom valamennyi tevékenységére, azok összességére kiterjed, és ezzel összefüggésben a haszonmaximalizálás társadalmi szinten értendő. Fontos következményekkel járó körülményről van itt szó, hiszen a gazdálkodó társadalmakat éppen a munkák elkülönülése jellemzi. A munkamegosztás tényéből eredő elkülönülés mellett a gazdálkodási elv akkor érvényesül, ha azt valamely koordinációs mechanizmus biztosítja. A gazdálkodásnak tehát a gazdálkodási elv és a konkrét koordinációs mechanizmus egyenértékű, ugyanakkor relatíve független eleme (egyazon elvet különböző mechanizmusok is szolgálhatnak).

A *gazdálkodás* tehát a *gazdálkodási elv és a koordinációs forma egysége*. Ezt a definíciót fogjuk szem előtt tartani, amikor a környezetgazdálkodás fogalmához próbálunk közelebb kerülni.

Következik az eddigiekből, hogy gondolatmenetünknek ki kell terjednie a gazdálkodási elvet érvényesítő mindkét alapvető koordinációs formára, a piaci és a tervkoordinációra is. Azt vizsgáljuk, hogy a környezeti anomáliák összefüggenek-e a koordinációs módok konkrét formájával. Ez szolgálhat alapul a környezetgazdálkodási elv és mechanizmus értelmezéséhez.

Környezet és piaci koordináció

Gazdasági koordináción a társadalmi munkamegosztás folytán elkülönült tevékenységek integrálási módját értjük. Ennek egyik történelmileg kialakult alapformája a piaci koordináció, az alábbi jellemzőkkel:²

- A piaci mechanizmus a koordinációhoz szükséges információáramlást gyors és relatíve olcsó formában biztosítja, mégpedig az árak formájában. Az árak mozgása a termelés és a szükségletek diszkrpanciájáról, stabilitása pedig azok viszonylagos egyensúlyáról tanúskodik, egy komplex mutatóba sűrítve a bonyolult viszonyrendszert.
- A piacgazdasági árak mint jelzések a gazdaság irányításának funkcióját is betöltik. Az ármozgásokból eredő motivációk úgy irányítják az áru- és pénzfó-

lyamatokat, hogy az leginkább megfeleljen a gazdasági szükségletek kielégítésének.

- A piacgazdasági rendszerben egyéni érdekeltség fűződik a gazdaságilag racionális viselkedéshez.

A fenti vonásokkal jellemzett kommunikációs és vezérlő mechanizmus – megfelelő feltételek esetén – az erőforrások hatékony elosztásához vezet: a decentralizált piaci rendszerben a hasznosságot maximalizáló szereplők mindaddig kölcsönös előnyhöz jutnak, míg a csere lehetőségei ki nem merülnek. Ennek jelzett szükséges feltétele pedig az ún. tökéletes verseny, melynek során a piac aktorai szabadon választanak és szüntetnek be tevékenységeket, egy-egy szereplő a csere feltételeit nem képes meghatározni, az alapvető információt a költségek és a bevételek jelentik. A piaci koordináció ideális modelljének általános érvényességét legkézzelfoghatóbban a mind súlyosabbá váló környezeti anomáliák kérdőjelezték meg és vezettek ahhoz a felismeréshez, hogy a piac aktorainak költségei között külsőleg nem feltétlenül jelenik meg valamennyi valóságos – gazdasági értelemben vett – áldozat (a másik oldalról: nyereség sem).

E jelenség leírására vezette be a közgazdasági elmélet a külső gazdasági hatások (externáliák) fogalmát. A külső gazdasági hatás – MISHAN³ szűkebb megfogalmazásában – a vállalat (vagy személy) törvényes tevékenységének véletlen mellékhatása egy másik vállalat (vagy személy) profitjára, illetve jóléti szintjére. A fogalom azonban bővíthető, hiszen közgazdaságilag analóg problémát jelentenek a közösség tudatosan létrehozott speciális szolgáltatásai, a közjavak is, melyek igénybevétele esetén szintén az egyéni és a társadalmi költségek eltérése mutatkozik. A szűkebb értelemben vett külső hatások klasszikus példaként a környezetszennyező gyártási technológia hozható fel. Nyilvánvaló, hogy az ezzel előidézett hatás véletlen, illetve nem szándékos. A technológiát alkalmazó nincs is feltétlen tudatában annak, hogy tevékenysége mivel jár más szervezetek (vagy egyének) jövedelmét és/vagy jólétét illetően. Tény azonban, hogy ezeket a szempontokat figyelmen kívül hagyja: a vállalat csak közvetlen termelési költségeit kalkulálja, az a kár, amelyet az adott technológia a környezet rombolásával idézett elő, nem szerepel számításai között. Ezt a magatartást az adott gazdálkodási mód mellett nemcsak természetesnek, de egyedül lehetségesnek is kell tekintenünk, mivel a külső hatás – per definitionem – nem szerves része a ráfordítások, illetve hasznok kalkulációs rendszerének. Ez a körülmény alig kezelhető problémákhoz vezet. A Pareto-optimalitáson és a *laissez faire* elvén nyugvó gazdaság egyensúlyi állapota ugyanis a maximális profitra való törekvésen alapul, ez viszont csak a tökéletes verseny feltételei mellett vezet a társadalmi optimumhoz. Az externalitás ténye azonban a piaci koordináció e sarkkövét két szempontból is érinti. A Pareto-optimalitást azért, mert ha a termelés egyéni határköltsége kisebb, mint a társadalmi határköltség, akkor az adott termék előállításához – a társadalmi optimumhoz képest – túl sok erőforrást használnak fel. Az erőforrásallokáló mechanizmus intervenciók átalakítása (például a környezetszennyezést sújtó adóval) viszont a *laissez faire* elvet csorbítja, ráadásul úgy, hogy nincs biztosíték arra, hogy a kapcsolódó területek árány-változásai (egy adott külső hatás kiküszöbölése után) nem idéznek-e elő további elmozdulást a Pareto-optimumtól.⁴

Ez a rendszerelvek szintjén megfogalmazott probléma árkérdésekben manifestálódik.

A tökéletes verseny feltétele mellett az egyes használati értékek kereslete és kínálata a piaci ártól függ. Ezek a piaci árak a technika változásával, az egyéni értékrendek módosulásával, a tőkeakkumulációban és az újraelosztásban bekövetkezett változásokkal együtt módosulnak. Ebből az következik, hogy amit az egyes szervezetek (személyek) az ilyen változásokra reagálva tesznek, hatással van mások, összességében pedig a társadalom jólétére is. Az általános egyensúlyi rendszerben, az ilyen kölcsönhatások közvetetten, mégpedig a piaci árakon keresztül jutnak kifejezésre.

Nem így a külső hatások, amelyek közvetlen formában érvényesülnek. De mert — úgy véljük: jogos feltételezésünk szerint — ezek hatása a társadalmi jólétre épp olyan jelentős, mint az árral rendelkező termékeké és szolgáltatásoké, állítható, hogy a fenti egyensúlyi megoldás Pareto-értelemben éppen azért nem optimális, mert a külső hatásoknak vagy egyáltalán nincs ára, vagy ha mégis, akkor az nem fejezi ki a tényleges áldozatokat.

A természetes árak hiánya, illetve az automatikusan kialakuló, de a társadalmi optimumtól tendenciózusan eltérő értékviszonyok problémája nem azonos formában jelentkezik az egyes környezeti funkciók (élettér, erőforrás, hulladékbe-fogadó) esetében.

A külső szabályozási zavar tekintetében nincs különbség, amennyiben valamennyi funkcionál globális túlelosztás mutatkozik, ennek dimenziói azonban — mint látni fogjuk — eltérőek. A különbség tulajdonképpen mechanizmus-eredetű, azon alapszik, hogy a gazdasági gyakorlat a környezet lehetséges felhasználási formáit (funkcióit) allokációs szempontból eltérő módon kezeli:

- a környezet mint élettér, valamint a környezet mint hulladékbe-fogadó — kevés megszorítással — a gazdaság számára közjóság, azaz konkurrenca nélküli kollektív fogyasztás tárgyát képezi, melynek használatából a gazdaság egyetlen aktorát sem lehet vagy nem racionális kizárni;
- a környezet mint természeti erőforrás ugyanakkor a kompetitív szféra része, s mint ilyen a piactgazdálkodás természetes tárgya.

A környezetnek mint közjóságnak nincs természetes piaci ára, ide sorolt funkcióiban igénybevétele — a jelenlegi gyakorlat szerint — költségmentes vagy erősen alulértékelt. Ilyen szabályozás mellett diszkrepancia támad a nemzetgazdaság és az elkülönült egységek költségei között, ami mind a környezetet, mind a tőkét és munkát mint termelési tényezőt tekintve hibás allokációhoz vezet. A gazdálkodásnak ugyanis nemcsak a közvetlen üzemi költségek képezik tárgyát, hanem az ún. alternatív költségek (opportunity cost) is, azaz hogy egy erőforrás adott célú hasznosításáról és az abból származó potenciális haszonról is.

Egy erőforrás költségmentes vagy alulértékelt áron történő igénybevétele esetén viszont az alternatív felhasználási lehetőségek költség-haszon viszonyai összehasonlíthatatlanok (éppen a költségek érzékelhetlensége miatt), ennek következtében elkerülhetetlenül túlelosztás következik be. Az alternatív költségek közvetlen érzékelhetőségének hiánya természetesen nem jelenti azt, hogy ezek ténylegesen sem látszanának. A modellértékű példa szerint, ha egy papírgyár valamely természetes vizet melléktermékeinek befogadására használja, az igénybevétele alternatív költsége kül-

sőként akkor mutatkozik meg, ha ugyanezt a vizet mint ivóvízforrást kívánjuk használni. Ekkor a tisztítás finansziális teherként jelentkezik. A költség természetesen azal sem kerülhető el, ha lemondva az ilyen irányú hasznosításról, az adott természetes vizet csak mint a hulladék befogadóját használjuk, hiszen az ivóvízigény – ha más forrásból is – nyilvánvalóan felmerül.

Példánkat általánosítva állíthatjuk, hogy a környezet bárminemű felhasználásának létezik alternatív költsége, függetlenül attól, hogy azt felismerjük és érvényesítjük-e vagy sem. A felismerés és érvényesítés hiányában azonban elkerülhetetlenül torzul a környezeti funkciók iránti igény struktúrája, mégpedig azon tevékenységek irányába, amelyek esetében a nemzetgazdasági értelemben vett összköltségen belül nagyobb a társadalmi, pontosabban a társadalomra áthárított költségek aránya.

Ugyanez a probléma mikroszinten mint a versenysemlegesség elvének megsértése jelentkezik. Érzékletesen világítja meg ezt az ellentmondást SIEBERT⁵ példája.

Vegyünk két terméket, melynek előállítása a környezetet különböző intenzitással terheli. Tegyük fel, hogy kőolajból állítunk elő fehérjét, s ennek gyártási folyamata és fogyasztási hulladéka környezetszennyező hatású (olajalapú tápanyagról lévén szó). Vegyünk továbbá egy mezőgazdasági terméket, amelyet a környezetet nem terhelő módon termelhetünk és fogyaszthatunk.

Amennyiben a környezet szennyezése költségmentes vagy alulértékelt – s ez jellemzi a jelenlegi feltételeket –, akkor a környezetet károsító termék a környezet terhelésének társadalmi alternatív költségét nem, vagy csak részben tartalmazza, a termék árát tehát a reálisnál alacsonyabban állapíthatjuk meg. Következésképp a környezetet károsító termék kereslete, ennek folyamánként termelése a társadalmi optimum által indokolt mértéknél nagyobb lesz. Figyelembe kell venni ugyanis, hogy a keresletet nem az abszolút, hanem a relatív ár szabályozza.

Nyilvánvaló tehát, hogy a környezetet károsító, illetve nem károsító termékek árviszonya – a környezetet költségmentes vagy nyomott áron történő igénybevétele következményeként – torzított.

Ha az ár magába foglalná a környezet terhelésének költségét is, úgy az a példában szereplő termékek árait differenciáltan emelné, és ez a keresleti struktúrát is megváltoztatná. A környezet igénybevételenek költségmentessége eszerint nem képes kezelni az egymással konkuráló felhasználási lehetőségek problémáját, helytelenül orientálja a struktúrapolitikát, mind makro- mind termékszinten és ezzel a piaci koordináció legműködőképesebb automatizmusát veszélyezteti.

Elméletileg más, gyakorlati szempontból viszont nagyon hasonló problémák jellemzik a környezet harmadik, eddig még nem tárgyalt erőforrás-funkcióját.

E tekintetben a piaci értékítélet mindig is működött, így a költségmentes használatból eredő gondok ebben a szférában nem (illetve csak speciális esetekben) mutatkoznak. Az a felismerés, hogy az előbbiek ellenére ez a szabályozási mód sem probléma-mentes, korunk terméke. Széles körben ható módon először a Római Club jelentése hívta fel a figyelmet erőforrásaink végetségére, ami egyszersmind jelzés arra nézve, hogy a piac rövid távú érdekeltségen nyugvó erőforrása értékelési rendszerét hosszú távra értelmezett érdekeltségi rendszerrel és mechanizmussal kell felváltani. Ennek első lépéseként szükségessé válik az erőforrások differenciált kezelése.

Szabályozási szempontból két tényező figyelembe vétele látszik elengedhetetlennek. Az egyik az, hogy valamely erőforrás abszolút értelemben véges-e, avagy periodikusan megújul. A másik, hogy egy erőforrás használatából a gazdálkodó egységek (vagy azok egy része) kizárható-e, vagy sem.

Mindkét problématípus kezelésére léteznek megoldások, ezek azonban az állami intervención alapulnak, még akkor is, ha a politikai vagy gazdaságpolitikai döntést részben piacokonform eszközök képezik le. A laissez faire elv megsértése (az állami döntésen keresztül) pedig a már elemzett következményekhez vezet.

Összegzésként megállapítható: természetes árak hiányában, illetve korlátozott érvényesíthetőségük következményeként a piaci koordináció automatizmusai a környezetre nézve diszfunkcionálisan működnek, mechanizmusai – külső beavatkozások nélkül – nem képesek a globális túlelosztást és a strukturális torzulást megakadályozni. A környezeti katasztrófajelenségek a piaci koordináció mellett tehát nem esetleges jelenségek, hanem a mechanizmus természetes velejárói. Az a paradox helyzet áll elő, hogy egy jellegzetesen keresletkorlátozó mechanizmus a környezettel szemben erőforráskorlátozó rendszerként viselkedik.

A környezet és a tervkoordináció

A gazdasági koordináció másik tárgyalandó alaptípusa a szocialista országok gyakorlatát uraló tervgazdaság.⁶

A szocialista országok esetében az állam teljes mértékben részt vesz nemcsak a gazdaság irányításában, szabályozásában, hanem a termelőeszközök tulajdonosaként a társadalmi-gazdasági folyamatok aktív résztvevője is. Eszerint nem a tőkés országokra jellemző gazdasági intervenció növekedéséről, hanem teljeskörű népgazdasági részvételről van szó.⁷

Az említett gazdaságokban a társadalmi-gazdasági folyamatokat meghatározó gazdaságpolitika legfőbb koordináló eszköze a központi népgazdasági terv. A terv az állam struktúrapolitikáját rögzítő dokumentum, amelynek keretében rövidebb-hosszabb időszakra meghatározzák a fejlesztés fő irányait, a felhalmozás arányait, valamint a természetes tervcélok megvalósítását szolgáló szabályozás kereteit.⁸

A szocialista országok többségében – így Magyarországon is – kialakult gazdasági szemlélet a környezetvédelem funkcióját (az infrastruktúra más ágazataihoz hasonlóan) az ellátási kötelezettség elvének totális értelmezése alapján az állam közvetlen feladataként jelöli meg.

Eszerint a környezetet védő fejlesztések társadalompolitikai célként manifesztálódnak, s kikerülnek a gazdasági impulzusok hatása alól.⁹ Kérdés, hogy az elkülönített, a gazdálkodási követelményektől függetlenített környezetvédelmi célokat hogyan képes a terv-koordináció kezelni, pontosabban a gazdasági célokkal együtt milyen módon tudja integrálni.

Köztudott, hogy az indirekt típusú gazdaságirányítás lényegében nem szüntette meg a hierarchikus függőségre épülő feladatok és erőforrások összehangolása alapján vezérelni szándékozó alapállást, csupán finomította tervezési eszköztárát. A rugalmasabb tervezési rendszer egyoldalról a szükségletek felmérését, előrelátását megbízhatóbban

végzi a decentralizáltabb feladatmeghatározás következtében, ugyanakkor az alapvetőnek ítélt tervekötözöttség fenntartása miatt megnyílik a lehetőség a mikrogazdasági célok népgazdasági célként való elfogadtatására, amely egyben a tőkeallokáció irányát is meghatározza. A megjelenő értékkategóriák – miután az erőforrások természetes elosztását követik – tényleges hatásukat kifejteni nem tudják, pénzügyi technikai eszközzé devalválódnak.

A beruházások allokációja szinte kizárólagosan vertikális csatornákon keresztül valósul meg. A vertikális tőkeáramlás pénzügyi feltételeit a gazdaság a fejlesztési források jelentős részének centralizálásával és állami célpreferenciák szerinti újraelosztásával valósítja meg.

A vertikális tőkeallokációt alapvetően a terv természetes céladatai determinálják, ezek tartalma feladatorientált, s a különböző pénzeszközök csupán a kijelölt célok finanszírozására szolgálnak.¹⁰ Modellünkben a szabályozás a piaci értékítéletet (kereslet-kínálat impulzusait) hivatott szimulálni úgy, hogy az a központi célok megvalósítását szolgálja. Más szóval a szabályozás hatékonysági, jövedelmezőségi, valamint társadalmi-gazdasági preferenciákat egyaránt érvényesíteni kíván.

E kettős követelmény megvalósítása folyamatos szabályozási korrekciókat, változó konstrukciókat igényel.

Melyek a tervezési modell témánk szempontjából jellegzetes vonásai?

Rövidtávú gazdasági növekedés

A terv rövid- illetve középtávú növekedésre orientált. E jellemző szükség-szerűen összefügg az extenzív fejlesztési stratégiával, melyben a gazdasági racionalitást a növekedési kényszer, a gazdaság extenzív törekvései képviselik. Az uralkodó stratégiai elv a környezeti fejlesztéseket szükségszerűen háttérbe szorítja.¹¹ A költséges, lassú megtérülési idejű beruházások rövid távon növekedést csökkentő hatásúak.¹² A tervezési gyakorlatnak az a vonása, hogy az ágazatok közvetlenül mérhető teljesítményeiből indul ki, tovább rontja a nehezen számszerűsíthető,¹³ társadalmi (extern) hasznokat jelentő környezetfejlesztés pozícióit. Míg egy-egy környezetkímélő beruházás költsége közvetlenül meghatározható, addig a ráfordítás hozama máshol jelentkezik.

A szennyezett környezet hosszabb távon fékezi a fejlődést és a gazdasági növekedést is. A környezet állapota fontos fejlődési tényező, s a rövidebb távon e tekintetben megvalósuló „megtakarítás”, hosszabb távú tartós növekedésromlással jár. A jelenben kialakított természeti környezet tehát a jövő egyik termelési erőforrása, s kettős vonatkozásban tartozik a társadalmi fejlődés tényezői közé.¹⁴ Egyrészt mint termelési erőforrás közvetlen fejlődési tényező, másrészt közvetett a tekintetben, hogy a gazdasági növekedésre aktív hatást gyakorol. Hosszútávon a környezet romlása csökkenti a növekedéshez szükséges forrásokat, rövid távon viszont a védelem beruházásai a felhalmozás lehetőségeit mérsékelik. Egy hosszútávú növekedésre orientált stratégia esetében azonban a rövidtávú „áldozatok” más megvilágításba kerülnek, amely egyben azt jelenti, hogy a környezetvédelem és a gazdasági növekedés kapcsolata az eddigi gyakorlattól eltérő minősítéshez vezet.

Termelés-centrikus allokáció

A terv által szabályozott eszközallokáció követi az ágazati szervezeti rendszert, s így a fejlesztési célok önállósult ágazati érdekek alapján fogalmazhatók meg.¹⁵ A fejlesztéspolitika a természetes célok teljesítését és a célrendszerbe bekerült társadalompolitikai elvárásokat támogatja. Az a tény, hogy a fejlesztések döntően természetes célokban jelennek meg, azzal a következménnyel járnak, hogy a célok bekerülésének nincs a gazdaság teherbírása által szabályozott korlátja. Miután az árutermelő szektorban hiányzik a célok szelekciós mechanizmusa, ez a tény szükségszerűen a célok túldimenzionáltságához vezet. Mivel a termelési feladatok a legkevésbé korlátozottak, a fejlesztés túlfeszítettsége elsődlegesen itt jelentkezik. A hierarchikus döntési struktúra mentesíti a gazdaságot a realizálási kényszer hatása alól, s egy olyan elosztási mechanizmust épít ki, amelyben a gazdaság túlzott beruházási törekvése intézményesített. Ez az intézményesített beruházási étvágy olyan túlosztást tesz lehetővé, amelyben a termelőszféra eszközigenyei rendszeresen meghaladják a népgazdaság lehetőségeit.¹⁶

Mivel a központi tőkejuttatások szorosan kapcsolódnak a terv természetes céljaihoz, a hatékonysági követelmények következetes érvényesítése komoly nehézségeket okoz.

Az „olcsóbb pénz” iránti vállalati igénynövekedéssel szemben a rendelkezésre álló források szűkös volta egyedi jellegű elosztást kíván, amely nem mindig párosul jövedelmezőségi követelményekkel.

A terv kitüntetett szerepet tulajdonít az anyagi ágazatoknak. Az erőforrás allokáció a termelő ágazatok igényeiből indul ki, míg a közös fogyasztás céljait szolgáló infrastrukturális szükségletek, a természeti környezet megóvását, színtentartását biztosító igények kielégítésére marginális eszközök állnak rendelkezésre, amelyet a halaszthatatlanság sorrendjében igyekeznek felhasználni.¹⁷

Miután a költségvetés elsősorban a rövidtávon jövedelmező gazdasági célokat, másodsorban a társadalompolitikai szempontból halaszthatatlannak minősített elvárásokat preferálja, a környezetvédelmi funkció az ágazati elosztási harcban háttérbe szorul. Ez a preferenciasor szükségszerűen leszűkíti a környezetvédelem számára nyújtható állami kedvezményeket.

Gazdasági kontroll nélküli prioritások az erőforrások felhasználásában

A környezet megóvása alapvetően nem gazdasági szempontok által meghatározott. A rendszer a környezeti feltételeket korlátlan erőforrásként kezeli, a gazdasági folyamatokat determináló hatása a döntésekben nem érvényesül.¹⁸ A fejlesztési célokat és pénzügyi lehetőségeket központilag vezérelt allokációs mechanizmus preferenciahierarchiája a környezetvédelem igényeit nem teszi „versenyképessé”. Ezáltal a környezet feltételeit javító kiadásokat a gazdaság teherbíróképességéhez igazítja. A környezetvédelem és a gazdaság konfliktusa az integrálódás hiányára vezethető vissza.

A vázolt helyzet maga után vonja a környezetvédelemért felelős szervezetek költségvetés jellegű gazdálkodási módját. Ezen intézmények a társadalmi szükségletek

transzformálásán keresztül egyes létesítmények megvalósításának igényével azonosulnak. A különböző célok közötti rangsorolási illetve az azonos cél megvalósítása közötti variánsokat nem a gazdálkodás törvényei, hanem a rendelkezésre álló eszközök mértéke határozza meg.¹⁹ A gazdasági kontroll nélküli lényeges prioritások kiválasztását nehezíti az a tény, hogy a környezetvédelmi funkció feladatainak ellátására számtalan állami szerv illetékes, amelyek sok esetben eltérő célrendszerrel bírnak.²⁰

Az ágazati részérdekekből kiinduló súlypontkijelölések funkcionális összesítése az erőforrás-kontroll szerepét tölti be.

Jelen felfogásunkban a környezetvédelmi ráfordításokat hatékonysági-gazdaságossági korlátok nem determinálják, e költségek nem, vagy csak részben integrálódtak a gazdasági pénzügyi folyamatokba. A vázolt alapállás határozza meg szabályozásuk jellegzetességeit is. A környezet megóvását elsősorban hatósági szabályozások, normatívák szolgálják. E tilalmak és limitek korlátozni kívánják a környezet szennyeződését okozó tevékenységet, azaz környezetkímélő technikai megoldások alkalmazására akarják kényszeríteni a gazdálkodó egységeket.

A jogi szabályozás korlátját alapvetően az határozza meg, hogy a környezetvédelmi előírások megszegését puha korlátnak tekinti. Miután a szabálysértés anyagi konzekvenciái elenyészőek a beruházások költségeihez képest, értelemszerűen befolyásolja a vállalatok ezirányú anyagi-pénzügyi befektetéseit.

Összefoglalva az elmondottakat. A szocialista állam azzal, hogy a környezetvédelmet gazdaságon kívüli társadalompolitikai célként jeleníti meg, pontenciólisan megteremti annak a lehetőségét, hogy a gazdálkodói döntésekből származó egyensúlyzavarokat a hosszútávú társadalmi-gazdasági fejlődés érdekében „kiigazítsa”. Ez a kiigazítás azonban objektív kontroll nélkül, egy hierarchikus rendre épülő homogén társadalmi érdeket megjelenítő állami akarat szubjektivitásának veszélyét hordozza.²¹ A korlátlan kereslet ellensúlyozására kialakított prioritás-rend a gazdaság kényszerítő ereje miatt éppen ezen társadalompolitikai célokat szorítja háttérbe.

A környezetgazdálkodás alapvonásai

A szükségletkielégítés bármely eszköze — mint ahogy ezt korábban kifejtettük — relatív szűkössége esetén válik a gazdálkodás tárgyává. Ezért természetesnek tarthatjuk, hogy a környezeti hiányjelenségek alacsony intenzitása esetén a társadalmi reakció is jellegében gazdaságon kívüli. Fontos tény továbbá, hogy a hiányjelenségek terjedése fokozatos, ami hátrányosan hat a problémaérzékelésre. A pontosan megadható vagy objektív kapacitáskorlátok hiányában a társadalmi hátrányok megmutatkozása, külsővé válása is képlettellett. Úgy véljük, a hazai negatív környezeti jelenségek eljutottak abba a stádiumba, amikor a védelmi stratégiát — a társadalom elemi érdekeitől vezetve — gazdálkodási rendszernek kell felváltania. A környezet relatíve szűkös kínálata megteremtette a gazdálkodás objektív alapját. Emlékeztünk arra a kimondott és körüljárt tételünkre, hogy a gazdálkodás a gazdálkodási elv és a koordinációs forma egysége. Eszerint környezetgazdálkodásról akkor beszélhetünk, ha a környezet újratermelését, illetve fogyasztását a gazdálkodási elv vezérli,

mely elvet a koordinációs forma mint mechanizmus — tendenciáját tekintve — eredményesen realizál.

Elemzésünkben arra a következtetésre juthatunk, hogy

- a piaci koordináció feltételei mellett a gazdálkodási elv *nem érvényesül* a tevékenységek valamennyi dimenziójában (különösen érvényes ez a környezeti problémára);
- a tervkoordináció feltételei mellett a gazdálkodási elv *nem terjed ki* a tevékenységek valamennyi dimenziójára.

A modern gazdaság aktuálisan működő koordinációs típusai tiszta formájukban tehát nem alkalmasak a környezetgazdálkodás megvalósítására. A környezetgazdálkodás minimális feltétele ugyanis, hogy a gazdálkodási elv totális legyen (szempontunkból: legyen érvényes a környezetre is), tényleges feltétele pedig, hogy a gazdálkodási elvet a koordinációs forma (mechanizmus) realizálja. Az ellentmondás tehát abban van, hogy a környezettel való gazdálkodást a piac automatikusan nem termeli ki, a terv pedig nem érvényesíti. Nyilvánvaló mindebből, hogy a környezetgazdálkodás reális kereteit a vegyes gazdálkodás modelljében kell keresnünk, egyidejűleg felhasználva az egyes koordinációs típusok — bemutatott — előnyös vonásait és értelmezve azokat a korlátokat, amelyek a tiszta típus működési logikáját zavaró, ám a kívánatos módosítás miatt elkerülhetetlen beavatkozásokból ered. A kulcsprobléma abban van, hogy míg a gazdasági szférán kívül megfogalmazott, előírt környezeti követelmények — automatikus érvényesülés híján — tendenciózusan, a rendszer logikájából eredően szorulnak a gazdálkodás során perifériára (ld. tervkoordináció), a gazdálkodás adott mechanizmusa a környezeti célrendszerrel nem termeli (ld. piaci koordináció). Azaz: a célok automatikus, objektív újratermelődését a piaci koordináció garantálja, viszont a tiszta (az előbbi követelménynek eleget tevő) rendszerrel ez a cél nem releváns. Ezért mint objektív ténnyel számolni kell azzal, hogy a vegyes gazdaság keretében célirányosan korlátozott koordinációs formák hatékonysága is korlátozott. Ha viszont ezt a körülményt elfogadjuk és hatásait a lehetséges mértékben felmérjük, a tudatos mechanizmusformálásnak nyitunk teret.

Belátva, hogy a környezetgazdálkodási modell gazdálkodási elve — elméleti megfontolásaink és gyakorlati tapasztalataink szerint egyaránt — csak politikai és/vagy gazdaságpolitikai döntés formájában jöhet létre, törekvéseink iránya abban fogalmazható meg, hogy miként erősíthető ennek a — gazdálkodó szempontjából — exogén impulzusnak a gazdasági relevanciája.

Általánosan fogalmazva, két egymással összefüggő követelmény teljesítése látszik elengedhetetlennek, nevezetesen:

- a célképzés automatikus jellegének erősítése, a lehetséges mértékig, azzal a céllal, hogy a környezetgazdálkodási elv érvényesítése függetlenedjék az aktuális kormányzati kényszerektől; másrészt
- a célközvetítés piackonform voltának biztosítása, hogy a realizálás során — az előre felmért korlátok között — érvényesülhessenek a piaci koordináció előnyös vonásai.

Mindkét koordinációs típus vizsgálatánál arra a következtetésre jutottunk, hogy a környezet iránti túlkereslet (ami az anomáliák közvetlen forrása) a mechanizmus logikájából szükségszerűen adódik. Különböző okokból ugyan, de felborul a keres-

let-kínálatti egyensúly, mindkét rendszer — Kornai²² kategóriájával élve — erőforráskorlátos mechanizmusként viselkedik. A globális keresletkorlát hiánya éppen a sajátos érdekeltégi viszonyokban gyökerezik.

A környezet fogyasztása használati értékének csökkenésével, szélsőséges esetben lokális megszűnésével jár, míg újratermelődésénél és/vagy újratermelésénél kisebb mértékű felhasználása felhalmozást jelent. A fogyasztás versus felhalmozás viszony attól függ, hogy a gazdaság miként értékeli, miként preferálja a vagyont, illetve a folyó felhasználást. Erős vagyonérdekelttség mellett nyilvánvalóan tendencia van a felhalmozás javára történő elmozdulásra, míg fordítva a fogyasztás a párhuzamos erősebb eleme.

Tudjuk, hogy a piaci koordinációban a tevékenységeket a rentabilitási kényszer vezérli, a gazdálkodás mozgatórugója a ráfordítás és a hozadék viszonyát kifejező nyereség. A fogyasztáshoz illetve a felhalmozáshoz fűződő érdekelttség dinamikusan érvényesül, a nyereség felosztási arányaiban. Az egyensúlyt a felhalmozás jövedelemtermelő képességéhez, illetve a fogyasztáshoz fűződő érdek ellentétpárja biztosítja. Látni kell azonban, hogy (dinamikusan tekintve) a felhalmozáshoz illetve (statikusan tekintve) a vagyonhoz fűződő érdek a tulajdonhoz kötődik. Tulajdonosi érdek hiányában a vagyonérdekelttség sem hat, az egyensúly szükségszerűen felborul. Ezt tapasztaljuk a közjósággként funkcionáló környezeti elemek esetében.

Tulajdonképpen ez a jelenség válik általánossá a tervkoordinációban. Úgy tűnik, hogy a közösségi tulajdonhoz fűződő érdekelttség intenzitása gyenge ahhoz, hogy a fogyasztási hajlandóságot egyensúlyban tartsa.

Ezzel eljutottunk ahhoz a ponthoz, ahol a folyamatok megfordíthatók és megfordítandók. Környezetgazdálkodási modellünk alapeszméje eszerint azt, hogy a jelenlegi nyereségérdekelttséggel szemben a *környezeti vagyonérdekelttség* váljék dominánssá, miközben az állami intervenciót — az érdekelttség tartalmának megfelelően — a lehetséges mértékben automatizmusok, mechanizmusok váltsák fel.

A *környezeti vagyonérdekelttség gazdálkodási akadálya* az, hogy a felhasználó érdekeltége egyoldalúan kötődik a környezethez mint nyereségtermelő erőforráshoz, noha az jellegzetesen komplex használati érték. A környezeti vagyonérdekelttség megteremtésének kiinduló feltétele tehát az *élettér-funkció emancipálása*, ami viszont — felfogásunk szerint — csak regionális alapon oldható meg.

A közvetlen élettérben mutatkoznak meg ugyanis a környezeti előnyök és hátrányok (információs aspektus), itt érvényesíthetők gazdaságilag a környezeti értékek (a gazdasági érdekelttség aspektusa), végül a régió e természetes kerete az érdekelttség és az információ összekötésének, azaz a környezeti szabályozásnak.

Másrészt viszont léteznek olyan, meghatározó jelentőségű környezetgazdasági funkciók, amelyek sui generis központi (kormányzintű, miniszteriális) jellegűek. Általánosan fogalmazva a nemzetközi, a makrogazdasági és az interregionális érdekek képviseléről, kezeléséről van itt szó.

Kialakítandó modellünkben érvényesítenie kell ezt a kettősséget. Kutatásunk ezért kiterjed mind a regionális, mind a makroszintű funkciók, illetve azok kölcsönhatásainak vizsgálatára.

Hipotézisünk szerint a környezetgazdasági modellben
a régió

- az alapfunkciókat tekintve önszabályozó és önfinanszírozó;
- minimális céljait – mint határértéket – a központ szabja meg;
- az alapfunkciókon túli, a központ által kitűzött feladatok finanszírozása alku tárgya, beleértve a keletkező haszon megosztását is;
- a saját finanszírozású akciókból szerzett haszon a régiót illeti;

a központ

- érvényesíti a közérdeket (beleértve a nemzetközi kötelezettségeket is);
- gazdálkodik a szabályozott formában keletkező központi alapokkal;
- tervezi és irányítja a makrogazdasági programokat;
- szervezi a környezetvédelmi technológia kínálatát (termeltetés, műszaki fejlesztés, kutatás);
- dönt az interregionális vitákban.

Ha a fenti hipotézisből indulunk ki, a környezet gazdasági kezelésének kiindulópontja a tulajdonosi funkció és vagyonérdekeltség összekapcsolásának egyértelmű meghatározása.

Értelemszerű, hogy a környezetgazdálkodás megvalósítását a piaci önszabályozás feltételei között tartjuk realizálhatónak. Egy ilyen mechanizmus kidolgozásának alapelveit lényegében két kérdés köré csoportosíthatjuk:

- a) a környezetgazdálkodás követelményeit milyen vagyonérdekeltségű mechanizmus képes közvetíteni;
- b) a piaci önszabályozás feltételei között melyek a régió és a központ kapcsolatrendszerének főbb jellemzői.

ad a) Minden régió eltérő rendeltetésű területtel rendelkezik, amely különböző funkciók ellátására hivatott.²³ A felhasználhatóságot két tényező: a terület környezeti feltételei és infrastrukturális felszerszámozottsága határozza meg. A funkció a területhasznosítás irányát jelzi, ezáltal a természeti környezetet a terület felhasználhatóságával hozza kapcsolatba. A terület adottságához alkalmazkodó felhasználás a régió árát növeli,²⁴ s ez az értéknövekedés pontosabban vagyonértéknövekedés a környezet gazdaságba történő beilleszkedésének eszköze.

Nyilvánvaló, hogy e felfogásban a környezeti ártalmaktól megóvott terület értékesebb, használhatóságából eredő haszon nagyobb. Értelemszerű az is, hogy az infrastrukturális befektetések egyben a környezet megóvását szolgálják, mérséklik a régió ökológiai nehézségeit.

A környezetvédelem ráfordításainak gazdasági eredménye tehát a régió értéknövekedésében juthat kifejezésre. Így az e célra fordított költségek egyben gazdasági eredményt biztosító akciók.²⁵

A kidolgozandó szabályozórendszer másik alapkritériuma, hogy minden társadalmi ráfordítást kalkulációs tétellé tesz, ezáltal a társadalmi tisztajövedelem jelentős részét költségesíti. A környezet igénybevételét gazdasági szereplőkre lebontott pénzmozgás kíséri, amely egyben a régióba történő befektetés megtérülését biztosíthatja. Eszerint olyan szabályozó mechanizmus kidolgozása a célunk, amelyben a környezetvédelmi törekvéseket elkülönült érdekek mozgatnak, biztosítva ezáltal az automatikus szelekciót, ugyanakkor megoldja a környezetvédelmi határértékek mint célok nem bürokratikus úton történő kijelölését.²⁶

Kutatási elgondolásunk megvalósításában fontos elemek tekintjük a Bubble-koncep-

ciónak²⁷ nevezhető amerikai megoldási szisztéma hazai modellszerű kidolgozását. Az említett megoldási mód szerint a környezetvédelmi politika olyan érdekeltiséget teremt, amelyben az egyes körzetekhez kapcsolódó környezeti határértékek betartása (illetve betartatása) a cél. E felfogásban a betartás konkrét irányát a régióban lévő szervezetekre bízta.

A szabályozás fontos elemét képezi a szennyezőanyagok semlegesítésének és a részesezés mértékének körzeten belüli átvállalhatósága. A vázolt kompenzációs megoldás rugalmassá teszi a rendszert, s nem tesz szükségessé a szennyezőanyagkibocsátásból való részesezés jogi úton történő újraelosztását.

A „Bubble-konceptió” hazai adaptációját és irányítási elemként történő feldolgozását két szempontból látjuk figyelemreméltónak:

- egyrészt segítségével a gazdasági hatékonyság mint szempont a környezetvédelmi politika integráns részévé válik;
- másrészt azért, hogy a környezetvédelmi célok gazdaságos érvényesítése vállalati érdeké transzformálható, a környezetvédelmi politika eszköztárába bevonul a gazdasági ösztönzés.

ad b) A régió tulajdonosi érdekeltiségét területének értéknövekedése motiválja. Vagyongyarapítási érdekeltisége mellett befektetéseit egy későbbi adóbevételi lehetőség irányítja. Beruházásait tehát úgy rangsorolja, hogy az nagyobb adóbevételt biztosítson számára. A vagyonnövekedésben való érdekeltiség előtérbe helyezi a gazdaságosság érvényesülését, ebből a szempontból szelektálja beruházási döntéseit. E rendszer szerint valamely régió minél kedvezőbb környezeti és infrastrukturális feltételeket biztosít a lakosság és a vállalatok számára, annál nagyobb bevételhez jut. Az elmondottak feltételezik tehát, hogy a saját finanszírozású akciókból származó haszon a régiót illeti, továbbá alapfunkció tekintetében a régió önfinanszírozó.

A központi környezetvédelmet érintő beruházásait is – a régióhoz hasonlóan – gazdálkodási érdekeltiség motiválja. Eszerint ráfordításait annak reményében eszközli, hogy a későbbiekben adótöbbletbe jut. A központ által finanszírozott beruházások értelemszerűen befolyásolják egyes régió értékét, értéknövekedéshez vezetnek. Az ily módon biztosítható helyi előnyöket a régió adózás formájában „megvásárolja” a központtól, a keletkező haszon meqozslása alku tárgvat képezi.²⁸

A központ egyoldalról a környezet javítása érdekében közvetlenül programokat finanszíroz és irányít, kutatásokat szervez stb., de ezirányú részvételét kizárólag gazdasági meafontolások motiválják. Másoldalról – mint a közhatalom érvényesítője – meghatározza egy-egy régió környezetszennyezési határértékeit, limitrendszert dolgoz ki, és ezen korlátok betartását ellenőrzi.

JEGYZETEK

1. ÁBRAHÁM K.: Környezetünk jövője. Kossuth, 1986. p. 85.
2. SIK, O.: Argumente für den Dritten Weg. Hamburg. 1973.
3. MISHAN, E. I.: Költség – haszon elemzés (Cost-benefit analysis) KJK. Budapest, 1982. p. 137.
4. SWANEY, I. A.: Externalitv and Community Journal of Economic Issues. 1981. szept. Idézi Bod Péter Ákos: „A vállalkozó állam” Kézirat Budapest, 1982.

5. SIEBERT, H.: Ökonomische Theorie der Umwelt. J.C.B. Mohr, Tübingen. 1978. p. 21.
6. BÉLLEY L.: Gazdaságirányítás és infrastruktúrafejlesztés. KJK Budapest, 1984. p. 104.
7. Infrastruktúra (szerk.: Papné Gáspár L.—Sághi G.) Tankönyvkiadó. Budapest, 1984. p. 9—12.
8. Tervgazdálkodás (szerk.: Stark A.) KJK. Budapest, 1981. p. 51—56.
9. PÓSVÁRI S.: A környezetvédelem néhány társadalmi-gazdasági aspektusa és gazdasánpolitikai összefüggése a 70—80-as években (doktori disszertáció) Budapest, 1985.
10. ANTAL L.—SURÁNYI Gy.—VÁRHEGYI É.: A tőkeallokációs mechanizmus működése az 1968-as reform után. MTA Közgazdaságtudományi Intézet. Budapest, 1986. február.
11. FORGÁCS T.K.: A környezetgazdaságtan néhány kérdéséről. = Közgazdasági Szemle, 1980. 6.
12. A környezetvédelem közgazdasági, jogi eszközei — és a politikai gyakorlat. = Társadalmi Szemle, 1984. 2. n. 73.
13. KOVÁCS G.: Környezetvédelem a népgazdasági tervek rendszerében. = Magyar Tudomány, 1972. 2.
14. PATAKI M.: Gazdasági növekedés és környezet a szocialista társadalom fejlődésében. Műhelytanulmányok. Külkereskedelmi Főiskola Marxizmus—Leninizmus Tanszék. Budapest, 1983. pp. 126—127.
15. MANDEL M.: A fejlesztési célok meghatározásának érdekeltselei vonásai. = Közgazdasági Szemle 1974. 7—8.
16. MANDEL M.—PAPNÉ GÁSPÁR L.—SÁGHI G.: Infrastruktúrapolitika. KJK. Budapest, 1987.
17. Kornai 3 féle diszpreferenciát különböztet meg: áldozathalasztás — mulasztás. Erőltetett és harmónikus növekedés. KJK. Budapest, 1972. pp. 37—40.
18. NIKODÉMUS A.: A regionális környezetvédelem és a fejlesztéspolitika (doktori disszertáció) Budapest, 1985.
19. PAPNÉ GÁSPÁR Lujza: Területgazdálkodás. (Kézirat) Budapest, 1986. p. 119.
20. GERLF Gy.: Tervezői környezetfejlesztés. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982.
21. HANKISS E.: Társadalmi csapdák. Magvető Kiadó. Budapest, 1979.
22. KORNAI J.: A hiány. KJK. Budapest, 1980.
23. SÁGHI G.: A budapesti agglomeráció infrastruktúrája (kézirat) Budapest, 1980. p. 17.
24. GÁSPÁR L.—MANDEL M.: A termelőerők területi elrendeződésének szabályozási kérdései. (Kézirat) MKKE Gazdasáspolitikai Kutatócsoport Budapest, 1978.
25. PAPNÉ GÁSPÁR L.: A környezetvédelem gazdasági integrációjának egy lehetséges útja. Egyetemi Szemle, 1984. 4.
26. PAPNÉ GÁSPÁR L.—RÓZSA G.R.—SÁGHI G.: A beruházások környezetkímélő lehetőségeinek feltárása a hitelezés felhasználásával. (Kézirat) Economix KEK UNIV-PLAN Szakcsoport Budapest, 1985. jún. pp. 77—79.
27. HORST, S.: Ökonomische Anreize in der TA-Luft? Wirtschaftsdienst, 1982. XI.
28. MANDEL M.—PAPNÉ GÁSPÁR L.—SÁGHI G. (16) jegyzetben i.m. pp. 222—230.

PAPNÉ GÁSPÁR, LUJZA — SÁGHI, GÁBOR

ENVIRONMENTAL MANAGEMENT VERSUS ENVIRONMENTAL PROTECTION

Summary

The evidence of environmental crisis in the world is widely acknowledged by international publications. But the reasons are not so unanimously judged: it is not made clear whether it is about the consequences of the social systems or the control systems, the mechanisms.

We intend to prove that there is a permanent surplus demand for environment as a use value

both in market and in planned economies; demand surpasses environment supply. At the level of operation, both—market and planned—co-ordination formations are interested in the immediate profit of activities (though the concept of profit differs); wealth at the macro-economic level represents an abstract objective in the system: it is not supported by automatisms (mechanisms). The environmental factor remains an external objective for the economy, odd for the system, and this has an external appearance in the fact that it takes on a protective character instead of a managerial one.

The final objective of our study is to lay the foundations of a reform process as a result of which the environmental factor would become an integral part of the economic system so that the present protection-oriented activity would change into environmental management. In our hypotheses it is also possible to elaborate a control system to serve the long-term realization of environmental management. The fundamental principle of our model of environmental management is based on the dominance of interests in environmental wealth instead of the interests in profits at present and on the parallel replacement of state interventions by automatisms or mechanisms. The emancipation of the living space function is an essential condition for the realization of interests in environmental wealth and that can be only done — in our view — in a regional perspective.

Translation by Eta Daróczy

ГАШПАР, ЛУЙЗА:

ОХРАНА ОКРУЖАЮЩЕЙ СРЕДЫ ПРОТИВ ХОЗЯЙСТВОВАНИЯ ОКРУЖАЮЩЕЙ СРЕДОЙ

(Резюме)

Кризисное положение окружающей среды нашей земли учитывается как очевидность в международной профессиональной литературе. Нет единого мнения по поводу причин этого: пока не выяснилось, что речь идет о последствиях общественных систем или механизмов или же систем регулирования.

Мы считаем нужным доказать, что как в рыночной формации так и в формации согласования планов спрос на окружающую среду как на потребительную стоимость превышает ее предложение. По логике механизма обе формы координации заинтересованы в прямой прибыли деятельности (даже если они понимают прибыль по-разному), в макроэкономическом смысле богатство является целью системы, не подержанной автоматизмом (механизмом). С точки зрения экономики фактор окружающей среды остается внесистемной, извне введенной целью по виду проявляющейся в форме защиты, а не хозяйствования.

Конечной целью нашего исследования является обоснование реформаторского процесса, в результате которого фактор окружающей среды может стать неотъемлемой частью экономической системы путем преобразования нынешней защитоориентированной деятельности в хозяйствовании окружающей средой. На основе наших гипотез можно выработать такую систему регулирования, которая может служить для перспективного осуществления хозяйствования окружающей средой. Основная мысль модели хозяйствования окружающей средой, в противоречии с нынешней заинтересованностью в профите, базируется на преобладании заинтересованности в богатстве окружающей среды, пока государственную интервенцию — согласно содержанию заинтересованности — заменят, по мере возможности, автоматизмы, механизмы. Исходным условием осуществления заинтересованности в богатстве окружающей среды является эмансипация функции жизненного пространства, что, по нашему мнению, может быть решено только на региональном основании.

Перевел: Ласло Бернат

Új kiadványunk

A közeljövőben jelenik meg annak a két tanácskozásnak az anyaga, amelyet az elmúlt év őszén rendeztek Pécsen, s mely munka megjelentetésében a két kiadó (MTA Regionális Kutatások Központja, MSZMP Baranya Megyei Bizottsága Oktatási Igazgatósága) mellett az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, a Ts-2 Programtanács és a TIT Baranya Megyei Szervezete vállalt jelentős szerepet – beleértve ebbe a tanácskozások megrendezését is.

Az Oktatási Igazgatóság „Ideológiai, politikai tanulmányok” c. sorozatában megjelenő anyagok egymástól lényegesen eltérő problémákat taglalnak. Az első a „Településfejlesztés, helyi társadalom, önkormányzat” címet viseli. Nem szorul bővebb bizonyításra, hogy a kérdéskör nemcsak az elmélet, de a mindennapi állami, politikai gyakorlat szempontjából is fontos.

A rangos hazai szerzőgárda a témakör szempontjából szinte valamennyi tudományterületet felölelte a referátumok, hozzászólások, a viták során. A sokszínű anyagban olyan javaslatokat, kutatási irányokat fogalmaztak meg, melyek hosszabb távra szólóan is fontosak lehetnek mindazok számára, akik érdeklődnek, vagy érintve vannak e problémák által.

A majd 40 hosszabb-rövidebb tanulmányban megtalálhatóak az elméleti összefüggéseket kereső okfejtések éppúgy, mint az empirikus kutatások tapasztalatairól számot adók, avagy az esettanulmányok sajátos ízt hordozók. Úgy véljük, hogy mindezek miatt a szélesebb nagyközönség számára is érdekes és tanulságos gondolatok jelennek meg a könyv első fejezetében.

A könyv második része a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 70. évfordulója tiszteletére rendezett tanácskozás anyagát tartalmazza. A szerzők elsősorban a lenini örökség hasznosítható értékeivel, elemeivel foglalkoztak és a különböző gazdaság, politika és pártelméleti, illetve történeti és más ideológiai kérdéseket elemezték a referátumokban.

Külön aktualitást adnak a munkának a Szovjetunióban zajló közismert változások és hazánk progresszív reformlépései. A tanulmányokban így kapcsolódik össze a NEP szemlélete és a GOELRO-terv. Megjelennek a ma feladatai, a párt tömegkapcsolatai, a nyilvánosság erősítésének, a hivatalnoki munkastilus elleni harc kérdéseinek lenini törekvései, és az állam szerepének alakulását, a szakszervezetek funkcióváltozásait, Lenin vallásfelfogását elemző anyagok.

Az előző részhez hasonlóan úgy vélik a szerkesztők, illetve a kiadók, hogy ez a rész is igényt tarthat a széles publikum érdeklődésére, az elméleti és gyakorlati szakemberek munkáján túl segítheti a közép- és felsőfokú oktatást.

A könyv megrendelhető, illetve előfizethető az MTA RKK MNB 249–90173–8369 sz. számláján. Ára: 70,- Ft.

PERGER ÉVA:

MEZŐGAZDASÁGI TERMELŐSZÖVETKEZETEK ÉRDEKELTSÉGE TERMÉSZETFÖLDRAJZI ADOTTSÁGAIK HASZNOSÍTÁSÁBAN

A probléma felvetése

Az 1970-es évek közepére megdőlt az az illúzió, hogy a szervezeti és technikai átalakulás jelentéktelenné teszi a természeti tényezők hatását a mezőgazdasági termelésben. Mind a kutatók, mind az irányítási szakemberek egyre többet hangsúlyozzák, hogy hatalmas tartalékok rejlenek hazánkban a természeti adottságok jobb hasznosításában.

A természeti feltételek és a mezőgazdasági termelés kapcsolatának kérdése a hazai kutatásokban jelentős múlttal rendelkezik, és jelentős eredmények is születtek ezen a téren. (A felszabadulástól az 1970-es évek közepéig tartó időszakból itt csak utalni szeretnék **KREYBIG L.–MANNINGER R.** 1946, **GÖRÖG L.** 1954, **ERDEI F.–CSETE L.–MÁRTON J.** 1959, **BERNÁT T.–ENYEDI Gy.** 1968 és **GÉCZY G.** 1968 munkáira.) Az elmúlt évtized közepétől a téma kutatása új lendületet kapott, és elsősorban három fő irányban folytatódott:

- a természeti környezet mezőgazdasági szempontú értékeléséhez új komplex módszerek kidolgozása (**GÓCZÁN L.** 1978, 1980, **LÓCZY D.–TÓZSA I.** 1982)
- matematikai-statisztikai módszerek alkalmazási lehetőségeinek feltárása a mezőgazdasági termékek földrajzi elosztására, illetve a nagyüzemi termékszerkezet közgazdasági szemléletű optimalizálására (**BERNÁT T.–ENYEDI Gy.** 1977, **CSÁKI Cs.** 1981);
- az új földértékelést megalapozó kutatások (**BENETH G.–GÓCZÁN L.** 1974, **BERNÁT T.–UDOVEC G.** 1975, **BORBÉLY L.** 1984, **GAZDAG L.** 1982, **PALLÓS I.** 1981, **STEFANOVICS P.** 1982, **SZABÓ G.** 1975, 1982, **SZÜCS I.** 1982).

A természeti tényezők értékelésére, a mezőgazdasági termelés optimális földrajzi elosztására kidolgozott módszerek, illetve a gazdaságirányítás azon változásai, melyek a természeti adottságok kiaknázására buzdítanak, végülis nem hozták meg a várt eredményt. *A gyakorlat és a tudományos eredmények közötti ellentét fő magyarázata, hogy nem tártuk még fel a természeti adottságokhoz való alkalmazkodás társadalmi-gazdasági feltételrendszerét.* A jelenlegi gazdaságirányítási rendszer célkitűzései szerint ugyanis az, hogy hogyan használják fel a természeti adottságokat mint termelési, és mint járadékot hozó tényezőket, a gazdálkodó egységek szintjén dől el.

Az MGTSZ-ek szociológiai értelemben gazdasági szervezetek, melyek érdekeik alapján cselekednek. Akkor hasznosítják optimálisan természetföldrajzi adottságaikat, akkor kímélik környezetüket, ha eredményességük ennek az alkalmazkodásnak is függvénye.

Hogyan befolyásolja az MGTSZ-ek társadalmi-gazdasági környezete és belső érdekstruktúrája természetföldrajzi adottságaikhoz fűződő viszonyukat? Mozgatja-e őket a természeti erőforrások hasznosításának igénye termékszerkezeti döntéseikben? Érdekeltek-e természeti adottságaik védelmében, hátrányos adottságaik hasznosításában? Ezekre a kérdésekre kerestem választ abban a vizsgálatban, mely során a szakirodalom feldolgozásán alapuló elmélet összegzésein kívül két esettanulmány elkészítésére volt lehetőségem.

Elméleti megközelítés

Az agrárközgazdaságtan és a szociológia több szempontból vizsgálta már az MGTSZ-ek érdekeltiségének természetét, az MGTSZ-ek gazdasági-társadalmi környezetét, érdekérvényesítő képességét, a szabályozórendszer változásainak hatásait. Ez a széles körű szakirodalom lehetőséget nyújt arra, hogy – rendszerezve és feldolgozva megállapításait – megkíséreljük leírni, hogyan befolyásolja a gazdaságirányítás által meghatározott gazdasági-társadalmi környezet, másfelől a helyi érdekstruktúra az MGTSZ-ek természetföldrajzi adottságaikhoz fűződő viszonyát?

Centralizált irányítás vagy piac?

Egy tisztán piaci gazdaságban a természetföldrajzi adottságokhoz való alkalmazkodás a sikeres gazdálkodás elengedhetetlen feltétele, hiszen a különbözőzeti földjáradék maximalizálásának ez az egyetlen módja. Manapság azonban sehol sem lehet tisztán piaczgazdaságról beszélni. A szocialista országok gazdaságirányítása a tervezdálkodás keretébe illesztve hol több, hol kevesebb teret enged a piaci tényezők működésének. Magyarországon a KGST országok közül talán legteljesebben engedtek szabad utat a piaci mechanizmusoknak. *A centralizált irányítás és a piac szerepének aránya azonban történetileg változott, változó környezetet teremtve az MGTSZ-ek számára, egyben változó feltételeket a természeti adottságokhoz való alkalmazkodáshoz is.*

A központi irányítás elméletileg nem kedvez a helyi feltételek, köztük a természeti feltételek figyelembevételének. A helyi adottságokat ugyanis mindig helyben ismerik a legjobban és nem a járásnál, nem a megyénél, és főleg nem a központi gazdaságirányítás szerveinél. Egy-egy országosan meghirdetett program egyezhet egy-egy MGTSZ optimális fejlesztési irányával, de csak véletlenszerűen. *A piac működése önmagában nem biztosítéka a természeti adottságok hasznosításának,* de az önállóság lehetőséget ad a helyi jellegzetességek figyelembevételére. Bár piaci tényezők átmenetileg olyan növények termesztésére is ösztönözhetnek, melyek nem a legjobban illenek az adott terület adottságaihoz, *mégis a gazdaságosság követelménye* hosszú távon kizárja a teljesen alkalmatlan termékek körét.

1967 előtt, amikor a politikai irányvonalnak megfelelően a mezőgazdaságban tulajdonképpen a tervbontás rendszere élt, a természeti feltételekhez való alkalmazkodás szükségszerűen korlátozott volt. Ezt a helyzetet erősítették a – Magyarországon szinte általános kisparaszti önellátási hagyományok.

1967 után sajátos kettős helyzetbe kerültek az MGTSZ-ek. Megszűnt a tervbontás, ritkultak az adminisztratív intézkedések, de az egész további időszakban továbbéltek hol erőteljesebb, hol gyengébb „elvárások” formájában. Ezzel párhuzamosan megjelent egy új „elvárás” is, a gazdaságos tevékenység követelménye. Ez persze nemcsak elvárást, hanem szabadságot is jelentett, hiszen az önállóság deklarálásával, a tevékenységi kör kiszélesítésének lehetőségével, az önálló géppark megteremtésével, a mezőgazdasági árszínvonal emelésével, a hitelek elengedésével meg is teremtdött az önálló gazdálkodás lehetősége. (Legalábbis az MGTSZ-ek egy bizonyos köre számára.) 1971-től kezdődően azonban először csak gyengébben, 1975-től pedig erősebben, néha már adminisztratív formában is korlátozták felsőbb szervek ezt az önállóságot. 1979-től újra ritkultak az adminisztratív követelmények. Mégis azt kell mondani, hogy *a központosított irányítás nagy súlya a mezőgazdaság területén mindvégig fennmaradt. Fenntartásának fő eszközei ugyanis nem csupán a közvetlen utasítások, pressziók, elvárások voltak, hanem az egész szabályozórendszer, illetve a gazdasági-társadalmi környezet egyéb elemei is:*

A legfontosabb ilyen eszköz a mezőgazdasági árszínvonal alacsony szintje. Ebből a szempontból az MGTSZ-ek gazdálkodási lehetőségei az 1970-es évek folyamán, illetve a nyolcvanas években is romlottak, hiszen folyamatosan nőtt az árdiszparitás a mezőgazdasági termékek hátrányára. *Miután így a mezőgazdaságban nem keletkezik megfelelő tiszta jövedelem az ágazat fejlesztésére, ezt az állami szabályozás a legkülönbélebb módon igyekezett kompenzálni*, például hiteltöreléssel, üzemi- és beruházási támogatásokkal, az iparinál alacsonyabb jövedelemelvonással stb. Miután ezek a kedvezmények általában konkrét fejlesztési célokhoz kapcsolódtak, ezen a módon az állami szabályozás közvetlen beleszólási lehetőséget kapott a szövetkezetek döntéseibe.

Maga a támogatási rendszer rendkívül bonyolult. Az alkalmazott eszközök sokfélék, a támogatások köre és mértéke szinte évente változik, ez korlátozza az MGTSZ-ek lehetőségeit a tervezésre, előrelátásra. A támogatások összevontan összességükben sem kárpótolták az árszínvonal alacsony szintje miatt elvont jövedelmet, hiszen több évben (az 1970-es évek elején és az 1980-as évek közepén) a támogatások összege még az MGTSZ-ek költségvetési befizetéseinek összegénél sem volt magasabb. A támogatások „igénylésének” rendszere pedig egyértelműen az adminisztratív irányítást erősítette.

A mai magyar gazdaságban a piac egyéb elemei is korlátozzák az MGTSZ-ek önállóságát. Az MGTSZ-ek ugyanis sem mint vásárlók, sem mint eladók nem lehetnek szabad piaci partnerek. Az alkatrész-, gép-, műtrágyaellátásban, illetve az értékesítésben általában monopolhelyzetben lévő nagyvállalatokkal állnak szemben, így rászorulnak ezen vállalatok, valamint az azokat befolyásolni tudó egyéb szervek (párt és állami szervek) „jóindulatára”.

A szabályozórendszer hatásai

A központi irányítás változó súlyú, de mindvégig erőteljes fennmaradása már önmagában olyan körülményeket teremt, melyek nem kedveznek a természeti feltételek hasznosításának. *A szabályozórendszer és a konkrét szabályozóeszközök* – minden ellenkező törekvés ellenére – *sokszor konkrét módon is a természeti adottságokhoz való alkalmazkodás útjába állnak.*

A szabályozórendszer gyakori változásai, az eszközök bonyolultsága, a fokozódó jövedelemelvonás, a vállalatszerű követelmények megjelenése arra ösztönzi az MGTSZ-eket, hogy a biztonságos tevékenységek súlyát növeljék szerkezetükben. Ez a helyzet magában hordozza annak a veszélyét, hogy kevesebb figyelem jut a mezőgazdasági termelésre és a természeti adottságok hasznosítására. A mezőgazdasági tevékenységen belül is szükségszerűen egyszerűsödik le az ágazati, illetve a termék-szerkezet a hosszú idő átlagában gazdaságosnak bizonyuló termelésre. *Az ár és támogatási rendszer* lényegében meghatározza a különböző termékek jövedelmezőségi helyzetét. Jól jövedelmező terményeket akkor is érdemes termesztetni, ha a talaj és éghajlati viszonyok nem a legalkalmasabbak, míg rossz jövedelmezőségi ágazatokkal akkor sem érdemes foglalkozni, ha történetesen ezt követelnék a természeti tényezők. Az állattenyésztés folyamatosan kedvezőtlen jövedelmezőségi helyzete éppen a hátrányos természeti adottságú MGTSZ-eket sújtja a legjobban, hiszen domb- és hegyvidéki, valamint szikes talajú gazdaságok számára éppen a szarvasmarhatartás, a juh-tenyésztés lenne az adottságaikhoz legjobban illő tevékenység. Néhány szántóföldi növény (napraforgó, búza, lucerna) kizárólagosan előnyös jövedelmezőségi helyzete kizárhat más – a természeti adottságokhoz jobban illő – növényeket és ágazatokat, ráadásul monokultúrás termelésre serkenthet. Ezzel károsíthatja a talajt, növelheti az erózióvesztést. A zöldség- és gyümölcsstermesztés jövedelmezőségi pozíciójának nagymértékű ingadozása rendkívül veszélyes a természeti adottságok hasznosítása szempontjából, hiszen egy-egy ültetvényt nem csak egy évre telepítenek, kivágása a nemzeti vagyont károsítja, és azt se feledjük, hogy Magyarország klimatikus viszonyai különösen előnyösek a gyümölcsstermesztés számára.

A vállalati és személyi jövedelemszabályozás változásai szintén korlátozhatták a természeti feltételekhez való alkalmazkodást. Az egyre progresszívabb adók és egyéb változások azt eredményezték, hogy a szövetkezetek saját beruházási forrásai nem nőttek megfelelően, ezzel pedig szükségszerűen korlátozódtak azok az eszközök, melyeket termékszerkezetváltásra vagy meliorációra fordíthatnak. Csak olyan beruházásoknak van értelme, melyeket központilag erősen támogatnak, vagy amelyek igen gyorsan megtérülnek. Ezek a beruházások csak véletlenszerűen eshetnek egybe a gazdaságok adottságaival.

A személyi jövedelmek erőteljes adóztatása miatt az MGTSZ-eknek nem érdekük munkaigényes kultúrákkal foglalkozni. Ez olyan természetföldrajzi körzetekben, melyek zöldség- és gyümölcskultúráknak a legalkalmasabbak, akadálya lehet a természetföldrajzi adottságok hasznosításának.

A szabályozórendszernek is vannak már olyan elemei, melyek kifejezetten a természetföldrajzi adottságokhoz való jobb alkalmazkodást hivatottak elősegíteni. Ilyenek például a meliorációs támogatások, az erdő-, ültetvény- és gyeptelepítés tá-

mogatása, a külön árkiegészítések. *Ezek az intézkedések azonban sajnos nem képesek ellensúlyozni azt az ellenkező hatást, melyre a gazdaságirányítási rendszer egésze ösztönöz, ráadásul a szűkülő pénzügyi lehetőségek lehetetlenné teszik, hogy egy-két szabályozóeszköz „csodát” műveljen.*

Helyi feltételek, belső érdekstruktúra

Bár a természeti feltételekhez való alkalmazkodás szempontjából is a külső gazdasági-társadalmi környezet elemeinek van elsődleges szerepe nem elhanyagolható a helyi feltételek, a belső érdekstruktúra jelentősége sem.

Hazánkban — főleg a nem ipari körzetekben — *az MGTSZ-ek és a települések élete erőteljesen összefonódik.* Miután így az MGTSZ-ek nem csupán gazdasági szervezetek, a falvak ellátása, a háztáji tevékenység megszervezése, a hagyományokat ápoló közvélemény miatt olyan tevékenységeket is folytathatnak, melyek nem illeszkednek természetföldrajzi adottságaikhoz. Ezek a tevékenységek mégis rendkívül fontosak, mert így az MGTSZ-ek betölthetik azt az űrt, amely a falvak egyéb közösségi és társadalmi intézményeinek elsorvadásával keletkezett.

Még az 1970-es évek elején is erőteljesen befolyásolták az MGTSZ-ek termelési szerkezetét az *önellátási hagyományok*, illetve a nagy létszámú *női munkaerő foglalkoztatásának követelménye*. Ez a két tényező *korlátja lehetett a természetföldrajzi adottságok hasznosításának*. Napjainkra a dolgozók és vezetők átrétegződésével halványultak ezek a hatások. Az üzemnagyság növekedésével, a tevékenységi kör kibővülésével viszont újabb feszültségek jelentek meg. *Megnőtt ugyanis azoknak az érdekkonfliktusoknak a valószínűsége, melyek egyes ágazatok üzemegységei között felmerülhetnek.* Ezek a konfliktusok közvetlenül is befolyásolhatják a termékstruktúrát, mivel az erősebb csoportok elérhetik saját tevékenységük felfuttatását, illetve az egyes csoportok „be is tarthatnak” egymásnak.

A természeti tényezők hasznosításának mikéntje erőteljesen a belső érdekeltiségi rendszer függvénye. Ebből a szempontból mindenképpen hasznosak az olyan érdekeltiségi formák, melyek lehetőséget adnak arra, hogy csoportok, egyének jövedelmét az elért terméseredményekhez és egyben a természeti adottságok kíméléséhez kössék (részes művelés, kihelyezett tartás, csoportos vállalkozási formák stb.). Sok településen a természetföldrajzi adottságok megfelelő hasznosításának kulcsa éppen az egyéni kistermelés. Ilyenek például azok a területek, ahol nincsenek nagy, összefüggő, mezőgazdasági művelésre alkalmas táblák. Az MGTSZ-ek ezekben az esetekben háztáji szervezéssel, bérletek kiadásával, zártkertek parcellázásával segíthetik az optimális hasznosítást.

Az empirikus vizsgálat

A szakirodalom feldolgozásán alapuló elméleti előfeltételezéseket két esettanulmány tapasztalatai egészítették ki, illetve támasztották alá. A választott két MGTSZ tipikus ellenpéldának bizonyult. Az egyik közepes, míg a másik kedvezőtlen természetföldrajzi adottságú, az egyik többszörös kiváló szövetkezet, míg a másik

évek óta jövedelmezőségi gondokkal küzd. Egyetlen közös vonásuk, hogy mind a két-
tő nagy területű, több egyesüléssel létrejött gazdaság.

Az „Sz”-i MGT SZ esete

Az „Sz”-i MGT SZ 8084 hektáron gazdálkodik, melyből 5257 ha szántó. *A viszonylag nagy terület három község határában fekszik, három földrajzilag elkülönült és természeti adottságait tekintve is különböző területen.* Az összes terület 60 %-a az „anyaközség” határában van. Ennek az alföldi területnek talajadottságai nem teremtenek túl kedvező feltételeket a szántóföldi növénytermesztés számára. A földek hektáronkénti átlagos aranykoronaértéke 18,4, ami önmagában még nem túl alacsony, de a területen a talaj 80 %-a szikesedésre hajlamos, sok a mélyfekvésű, rossz vízgazdálkodású tábla, ennek következtében igen gyakori a belvíz.

A másik két terület nem is határos az előzővel. Kb. 2600 hektáros rész egy hegyláb-felszíni község határában található, melynek mind a domborzati viszonyai, mind talajadottságai kitűnően megfelelnek a szántóföldi növénytermesztésnek. A harmadik, kb. 800 ha-os terület nagy lejtőszögű lejtői csupán erdőgazdálkodásra, a kevésbé meredek, főleg déli lejtői szőlő- és gyümölcsstermesztésre alkalmasak.

A szövetkezet sikeres, jó gazdasági eredményeket elérő egység. Az elsők között alakult a megyében és még 1956-ban sem oszlott fel, *így fejlődését még az 1967 előtti helyzet alapozta meg,* amikor ez az MGT SZ kiemelten támogatott, „mintaszövetkezetté” fejlesztett gazdaság volt. A reformot tehát jó gépparkkal, új létesítményekkel, megfelelő minőségű földekkel, megfelelő szakember- és munkaerőlétszámmal várhatták.

Az MGT SZ magatartását az 1967 utáni időszakban továbbra is motiválta az az elv és valós tapasztalat, hogy akkor járnak jól, ha a központilag meghirdetett programokban részt vesznek. Ez jól bevált hagyományokra, jól működő kapcsolatokra épült. A szövetkezet minden kiemelt programhoz csatlakozott, időrendi sorrendben: öntözés, zöldség- és gyümölcsstermesztés, cukorrépatermelés, sertésstelepités, a szarvasmarhatenyésztés fejlesztése, egyesülési hullám, szőlőstelepités, erdőstelepités, melioráció, a gye- és legelőgazdálkodás fejlesztése, a juhtenyésztés fejlesztése, gabonaprogram, újra zöldségstermesztés, tárolók és feldolgozók építése, energiatakarékosági program (földgáz bevezetése). A csatlakozással igénybevehették azokat a kedvezményeket, melyeket a szabályozórendszer biztosított a kiemelt célok megvalósítására. Üzemviteli támogatások, árkiegészítések, prémiumok, magasabb termelői árak emelték az az évi jövedelmet, beruházási támogatások és hitelek a későbbi évekéit. *Következésképpen és évente változtatták ők maguk is a kiemelt tevékenységek körét, ugyanúgy ahogy a szabályozórendszer elemi is változtak.* Ha egy-egy támogatás megszűnt vagy csökkent, azt a fejlesztést leállították vagy szüneteltették (szőlőstelepités, erdőstelepités, gyeptermesztés, szarvasmarhatenyésztés stb.). *A központi programokhoz való csatlakozás – gazdaságossá és biztonságossá tette a termelést. Ennek fejében még azt is megengedhették maguknak, hogy a természeti adottságoknak nem megfelelő vagy pedig gazdaságtalan termelést is fenntartsanak központi „elvárásokra”.* Ilyen volt például a cukorrépatermesztés, a szarvasmarhatenyésztés, vagy az „árúkap-

csolások" révén természetett növények. Egyéb politikai motívumok miatt is fejlesztettek tevékenységeket, mint például a falu alapellátásának biztosításáért. A szövetkezet „zokszó” nélkül tett eleget a hetvenes évek közepén a kötelező jellegű „elvárásoknak” is, annyira biztos volt abban, hogy további fejlődését is csak a lojális magatartás alapozhatja meg.

A különböző támogatásokat persze ki is kellett érdemelni, és ez tette teljesé a gazdaságosság és az „elvárásoknak” megfelelő magatartás követelményének összefonódását. *Az illetékes szervek a felszínen ugyanis nem lojális magatartásukra hívtak a kedvezmények odaítélésénél, hanem kitűnő gazdasági eredményeikre.* (A beruházási támogatások igénylésének például feltétele a saját alap megléte, amit a szövetkezet nem utolsósorban éppen az előzetes kedvezmények miatt tudott produkálni.) Végző esetben pedig még mindig éltek a közvetlen személyes kapcsolatok. Ugyanezek segítettek, ha partnervállalatokkal támadt konfliktus például egy, a támogatások miatt túlkínálati pozícióba jutott, termék értékesítésénél.

Az MGT SZ tevékenységét az 1970-es évek elejétől folyamatosan motiválta a szabályozott piac feltételeihez való alkalmazkodás követelménye is. Az első jele ennek a termékszerkezet egyszerűsítése volt 1971–72-ben. Később is igyekeztek a gazdaságos termékek túlsúlyát fenntartani, ennek legszembetűnőbb bizonyítéka, hogy 1976-tól növényenkénti, illetve ágazatonkénti költség-hozam elemzést végeznek. *Az elmúlt évtized közepétől a piachoz való alkalmazkodás legfontosabb területe a tároló és feldolgozó kapacitás bővítése.* Tárolókat építettek, vetőmagüzemet, takarmánykeverő üzemet, lucernaliszt üzemet nyitottak, ahova a gazdaságosság érdekében bevezették a földgázt. Míg egy-két jó áron értékesíthető termény termelése önálló döntés eredménye, addig ez utóbbi tevékenységek elindítása már nem teljesen az. A tárolók, feldolgozók építéséhez esetenként támogatásra, hitelre volt szükség. A gáz bevezetéséhez például állami kölcsönt kaptak, melyhez magas pártfogó segítette őket. Exportlehetőséget, vetőmagtermelési lehetőséget azokon a felvásárló vállalatokon keresztül kaphattak, melyektől a monopolhelyzet miatt függtek. *A jó piaci pozíció megszerzésének feltétele tehát szintén a felsőbb szervek iránti lojalitás volt. Az ezzel elért eredmények pedig újabb alapot adtak a további fejlesztésekre, egyben a további bizalomra.*

Az 1980-as évek elejétől kismértékben változott ennek a szövetkezetnek a helyzete is. Apró jelek mutatták, hogy ők sem kerülhetik el a restriktív gazdaságpolitika hatásait. Adóterhek egyre nőttek, míg a támogatások egyre csökkentek. A szövetkezet vezetése és a „pártfogó” szervek azonban még így is megtalálták a kiskapukat különleges kedvezmények nyújtására. Ilyen volt például az 1978-as egyesülés, mellyel sikerült a szövetkezethez csatolni egy jó természeti adottságokkal rendelkező területet, de kaptak engedélyt művelési ág megváltoztatására szőlő- és gyümölcssterületeken, állami kölcsönt, lehetőséget kísérleti (fejlesztés-fogyasztás arány tartásához kötött) személyi jövedelem szabályozására.

Akadnak azonban kellemetlen tapasztalatok is.

Ilyen volt például a meliorációs támogatások elmaradása, a szőlőértékesítés 1983-as válsága, az élelmiszerexport visszaesésének hatása. *A szigorodott feltételekre a piaci szemléletmód erősítésével feleltek.* Megszüntették az eddig egyéb megfontolásból fenntartott gazdaságtalan ágazatokat (húshasznú tehenészet, gyümölcsstermesztés, a

szőlőültetvény egy része, szántóföldi kísérletek) és tovább fejlesztették a mellék- és kiegészítő tevékenységeket.

Az MGTSZ gazdasági szerkezetét, növénytermesztési struktúráját tehát első-sorban nem természeti adottságai motiválták. Ez természetes, hiszen sokkal „kifizető-döb” volt a számukra a társadalmi-gazdasági környezethez való alkalmazkodás. A természeti tényezők inkább azt határozták meg, hogy egyáltalán milyen tevékenységeket kezdhetnek el, milyen növények termesztésével kísérletezhetnek. Ebből a szempontból szerencsés helyzetben vannak. Mai adottságaik, a mai „háromság”, szinte valamennyi növény termesztését, valamennyi állat tartását lehetővé teszi. *A természeti adottságok így szinte egyáltalán nem korlátozták a szövetkezetet* abban, hogy olyan termelési szerkezetet alakítson ki, melyet az időszak gazdaságpolitikai változásai megkívántak.

A természeti adottságokhoz fűződő viszony annak megfelelően alakult, hogy a politikai, illetve gazdasági követelmények hogyan módosították a szövetkezet termelési és növénytermesztési szerkezetét.

Az időszak első felében a programokhoz és „elvárásokhoz” alkalmazkodó magatartás annak függvényében hozott alkalmazkodást a természeti adottságokhoz, hogy az éppen meghirdetett program „illett-e” azokhoz vagy nem. Nem „illett” például a sertés-, a szarvasmarhaprogram, a zöldségtermesztés. A szőlőtermesztés, valamint a gyep- és legelőgazdálkodás ösztönzése, a gabonaprogram az alapvetően pozitív hatás mellett ellentmondásokat is okozott. Kedvezőtlen hatású volt az „elvárás” a cukorrépa, illetve egy-két kísérleti növény termesztésére, de pozitív volt a borsó és más kísérleti növények esetében.

A gazdaságosság követelményének hatása szintén nem teljesen egyértelmű. A leegyszerűsített terményszerkezet részben pozitív (magas gabonaarány, megfelelő lucernaterület), részben negatív (néha túl magas napraforgóterület, egy-két nem gazdaságos, de a természeti adottságokhoz illő növény mellőzése). Sajnálatos a gyümölcskultúrák megszűnése és a szőlőterület csökkenése. A feldolgozóüzemek bővítése szintén ellentmondásokat hozott, például a takarmánykeverő sok kukoricát igényel, a lucerna-üzem lassan már túl nagy lucernaterületet kíván. *A kisebb ellentmondások ellenére azt kell mondanunk, hogy a piaci követelmények növelték a természeti adottságok szerepét és megszüntették a kirívó ellentmondásokat,* így végeredményben mára az MGTSZ termelési szerkeze megfelel adottságainak.

Az MGTSZ további fejlődését illetően egy ellentmondás van kibontakozóban. Két irányvonal ütközik ugyanis meg manapság és ez érezhető a szövetkezet vezetésében. Az elnök a gazdaságosságot is csak egy „elvárásaként” kezeli, továbbra is csak olyan fejlesztéseket valósít meg, amihez támogatást, vagy kedvezményes hitelt lehet kapni.

A fiatal párttitkár képviseli a másik vonalat. Véleménye szerint ma már „elvárások”, támogatások után nem lehet menni, hiszen az MSZMP PB állásfoglalása is megváltoztatta az ellátási felelősség és a gazdaságosság sorrendjét és ma már az utóbbi az első. Véleménye szerint az előzetes információk sem működnek már, hiszen ma még akkor sem lehetnek biztosak, ha a szabályozó jogszabály formájában megjelent. Hibának tartja az elnök vezetési módszereiben, hogy nem fektet elég súlyt a középka-

derek megbecsülésére, így a jó technikusok, agronómusok kezdik elhagyni a szövetkezetet. Az ő beruházási javaslatai gyorsan megtérülő termelő beruházások.

Kérdés, melyiküknek lesz igaza. A kibontakozóban lévő irányvonal szerint a párttitkár véleménye helytálló. Ha így lesz, aggódnunk kell a szövetkezet jövőjéért. *Ha elveszti azt a rugalmasságot, melyet a rendkívül változó gazdasági-társadalmi környezetben tanúsított, akkor elvesztheti fejlődésének lendületét is.*

A „B”-i MGT SZ esete

A „B”-i MGT SZ mai területe 1975-ben több szövetkezet egyesüléséből alakult ki. A mai 6927 ha 13 község közigazgatási területén, a Bükk hegység lábánál fekszik. Az MGT SZ számára mind a túl nagy, de szétaprózott terület, mind pedig a sok, és heterogén lakosságú község összefogása gond.

Az MGT SZ területének természetföldrajzi adottságai a mezőgazdasági művelés számára igen kedvezőtlenek. Az átlagos tengerszint feletti magasság 300 m, az összes mezőgazdasági terület 1 hektárra jutó aranykoronaértéke 4,98, míg a szántóterületeké 10,4. A szövetkezet összterületéből csupán 630 ha (kb. 9 %) a 12 % alatti lejtőszögű, másik 750 ha (kb. 11 %) a 12–17 % meredekségű. A többi terület lejtési viszonyai nem teszik lehetővé a szántóföldi növénytermesztést (gépi művelésre alkalmatlan). A 17 % alatti lejtésű táblák szétszórtnak helyezkednek el az üzem területén, sokszor vízmosások, erdők szabdalják őket, és egyes sarkaik géppel nehezen művelhetők. A magas lejtőszögű területeken az erózió igen nagy. Az éghajlat az ország északi részére jellemzően csapadékos, hűvös.

A „B”-i MGT SZ gazdálkodását nem kísérik fényes sikerek. Már az elődszövetkezetek is igen gyenge eredményeket értek el, de az egyesült MGT SZ is négy évig folyamatosan veszteséges. A veszteségeket dotációval és veszteségrendeziési hitellel próbálták rendezni egészen 1979-ig, amikor a nyilvánvalóan súlyos helyzetben minisztériumi bizottság vizsgálta a szövetkezet gazdálkodását. Ekkor intézkedési terv született a szövetkezet gazdálkodásának javítására. Elengedték az addig összegyűlt 14,5 millió Ft veszteségrendeziési hitelt és dotációvá alakították át. A „tisza lappal” induló szövetkezet 1980-tól már nem veszteséges, bár nyeresége igen csekély. Termelési értéke is csak ettől az évtől kezdődően nő folyamatosan. A szövetkezet még így is a legrosszabb gazdasági eredményeket felmutató szövetkezetek között maradt az országban.

A rossz eredmények indoklásaként gyakran hangzik el az a valós tény, hogy a szövetkezet természetföldrajzi adottságai különösen kedvezőtlenek. Valóban, *az MGT SZ a mai szabályozórendszer mellett csak akkor tudna jobb eredményeket elérni, ha függetleníteni tudná magát természetföldrajzi adottságaitól.* A természeti adottságok olyan korlátok az MGT SZ számára, melyeken csak nehezen tudnánk átlépni. Az alapvető probléma az, hogy az adottságaiknak legmegfelelőbb tevékenység a juh- és szarvasmarhatenyésztés lenne, de ezek a tevékenységek országos szinten nem tartoznak a legeredményesebbek közé. Még tovább rontja a gazdaságosságot, hogy számukra a rideg tartás lenne a legkedvezőbb, de az állami támogatások hosszú ideig a modern szakosított, gépesített, tehát beruházásigényes állattenyésztési telepeket részesítették

előnyben. A takarmánytermelés magas költségei pedig még drágábbá teszik a tenyészést.

1979-ig az MGT SZ gazdálkodását nem jellemezte nagy önállóság. Rossz gazdasági eredményeik miatt a felsőbb szerveknek újra és újra közvetlenül be kellett avatkozniuk tevékenységükbe. Az első igazán nagy beavatkozás éppen az egyesülés lebonyolítása volt. Ez szinte minden részletében a járási szervek elképzelései szerint bonyolódott le, a kis és gyenge szövetkezetek nem tudták érvényesíteni érdekeiket. Az akció végeredménye 4 év alatt 36 millió veszteség. *1979-től az MGT SZ részben önállóan gazdálkodik.* Teljesítenie kell az intézkedési tervben javasolt iránymutatásokat, melyhez a szerény anyagi forrást a kedvezőtlen adottságú nagyüzemek támogatási keretéből nyújtott 3 millió fejlesztési hozzájárulás adja. A központilag javasolt fejlesztési irányok egy része beválik (pl. a szántóterület csökkenése), míg más része nem (pl. a juhtenyésztés fejlesztése). *Hiába javasolnak a szövetkezeteknek a természeti adottságoknak megfelelő fejlesztési irányt, a szabályozórendszer és a helyi feltételek más elemei miatt ez a fejlesztés nem lehet igazán gazdaságos. A szövetkezet önálló fejlesztési elképzeléseihez a lehetőségek igen kötöttek.* Adottságaik és a szerény anyagi lehetőségek továbbra is erősen korlátozzák őket. Pénzügyi helyzetük továbbra is olyan kiélezett, hogy már az is megrendíti a szövetkezetet, ha egy-egy termék piaci pozíciói változnak. A mai gyorsan változó feltételek között számukra minden kockázatos. Ha a központi támogatással fejlesztenek, előfordulhat, hogy később kénytelenek lesznek fenntartani a tevékenységet akkor is, ha az már veszteséges. (Ilyen volt a juhtenyésztés és a szarvasmarhatartás.) Ez a luxus pedig már veszteséges össztermeléssel fenyeget. Ha időlegesen jó piaci helyzetben lévő tevékenységeket fejlesztenek, mire a beruházás megvalósul, csökken a termék jövedelmezősége. (Így jártak a baromfitartással, egyes ipari tevékenységekkel.) Tőkehiányban egyébként sem kezdhetnek nagyszabású beruházásokat, a kedvezőtlen adottságú MGT SZ-ek külön támogatása pedig túl szerény ahhoz, hogy képes legyen megszüntetni ezt a hátrányt.

Nehéz helyzetében a szövetkezet magatartását az jellemzi, hogy az átmeneti lehetőségeket, kedvezményeket próbálja kihasználni. Az elnök személye (aki a megyei tanácstól került a szövetkezethez) a biztosíték arra, hogy ezeket a lehetőségeket megtalálják. A kapcsolatok azonban csak a mezőgazdaság területére terjednek ki, ezért az alaptevékenységen kívüli tevékenységben nem sikerült megtalálniuk az igazán nyereségeset, így nem tudják függetleníteni magukat természeti adottságaiktól. *Miután természeti adottságaik csak egy-két tevékenységre alkalmasak csupán, elszenvedni tudják a gyakori változásokat és nem kihasználják. Ilyen helyzetben sem a központi programokhoz való csatlakozásra, sem a piacra való gyors reagálásra nincs lehetőségük.*

Az 1979 óta eltelt időszak minden ellentmondása ellenére pozitív változásokat is hozott a természetföldrajzi adottságok hasznosítása szempontjából.

Az egyesülés egyetlen előnye az volt, hogy megszüntette a kis TSZ-ek szántókhöz való ragaszkodását és lehetővé tette a szántóterület csökkenését, az erdőterület növelését, az intenzívebb rét- és legelőgazdálkodást. Sajnálatos módon a támogatások csökkenése lelassította ezt a folyamatot.

A másik jelentős eredmény, melyet ez az időszak hozott, hogy minden akadály el-

lenére egy új koncepció kezdett kialakulni a szövetkezet irányításában. Az utóbbi években a háztáji tevékenység megszervezésével, zártkertek kiadásával, kihelyezett juhtartással próbálkoztak, ami kedvező eredményeket hozott. *Egy olyan nagyüzem képe kezd itt kibontakozni, melynek fő feladata nem csupán a nagyüzemi gazdálkodás, hanem a különféle egyéni és csoportos mezőgazdasági tevékenységek megszerzése, összehangolása.* Ez a koncepció nagyon megfelel a természeti adottságoknak is, hiszen módot ad az elszórt, kistáblák hatékony művelésére, a legelők ésszerű hasznosítására. Az 1980-as évek „szabadabb” irányítása adta meg a lehetőséget erre, bebizonyítva, hogy az MGTSZ-ek még ilyen nehéz feltételek mellett is képesek megtalálni a helyi adottságokhoz legjobban illő formákat, ha szabadabb kezet kapnak. A „kétlakiság” hagyományai a jelek szerint tovább folytathatók. Ha a gazdaságirányítás jelenlegi irányvonala megmarad, talán reménykedhetünk abban, hogy „B”-i MGTSZ is sikeresebb üzem lesz.

Következtetések

Az empirikus vizsgálat tapasztalatai alátámasztották azt az alapgondolatot, *hogy a természetföldrajzi adottságok közvetlenül nem motiválják az MGTSZ-ek termelési, sőt növénytermesztési szerkezetének kialakítását. Annyiban és annyira alkalmazkodnak az ökológiai adottságokhoz, amennyire azt érdekeik meghatározzák. Az 1967 óta eltelt időszakban pedig nem mindig voltak igazán érdekeltek ebben.* Ez az egyszerű magyarázat arra, hogy miért nem hasznosulnak a természeti adottságok mezőgazdasági értékelésére vonatkozó kutatások, illetve, hogy miért nem helyezkednek el optimális területi megoszlásban a különböző növények. Ez a magyarázata annak is, hogy hiába kötelezik az MGTSZ-eket a természeti adottságokra vonatkozó adatok (talajösszetétel, — minőség, — szerkezet, lejtésszög, kitettség) pontos felmérésére és nyilvántartására (térképek, meliorizációs tervek, táblatörzskönyv stb.—, ezeket az adatokat igen lezseren vezetik. Sok gyakorlati vezető nem is tud ezen dokumentumok létezéséről, illetve tartalmáról. *A terület tapasztalati ismerete a mai feltételek mellett bőven elegendő a kielégítő alkalmazkodáshoz.*

Nem véletlen mégsem, hogy a legutóbbi agrárgazdasági vizsgálatok bizonyíthatják, hogy igen erőteljes összefüggés van a természetföldrajzi adottságok és a gazdasági eredmények között. *Empirikus kutatásaim azt valószínűsítik, hogy a természeti adottságok szerepe elsősorban az, hogy korlátozhatják a termelési szerkezetváltási lehetőségeket, ezzel a társadalmi-gazdasági feltételekhez való alkalmazkodás lehetőségét.* Önmagában a kedvező természeti adottságok nem elegendő feltételei a jó gazdasági eredmények elérésének. Vannak azonban olyan rossz adottságok, melyek nem teszik lehetővé, hogy úgy változtassák termelési és termék szerkezetüket, ahogy azt a társadalmi-gazdasági követelmények megkívánják. Számukra csak a természeti adottságtól való teljes függetlenség (alaptevékenységen kívüli tevékenység, baromfitartás stb.) lehet a megoldás. Jobban megnehezíti helyzetüket az a tény, hogy sok esetben ezek az MGTSZ-ek nem csupán természeti szempontból vannak perifériális helyzetben. Összefonódik ez a hátrányuk földrajzi peremhelyzettel, rossz infrastruktúrával, kedvezőtlen munkaerőhelyzettel.

Mindkét szövetkezetről jól nyomonkövethetőek voltak a gazdaságirányítás változásai. Az is kiderül, hogy *azokban az időszakokban, amikor a központosított irányítás elemei kerültek túlsúlyba, az MGTSZ-ek kevésbé kényszerültek a természeti adottságokban rejlő lehetőségek kihasználására. Az 1979 óta eltelt időszakban viszont javult a természeti tényezőkhöz való alkalmazkodás színvonala mindkét esetben.* Ennek valószínűsíthetően két oka van. Egyrészt a piaci tényezők szabadabb érvényesülése, melyben a termékszerkezeti, a beruházási döntések és az érdekeltégi rendszer elemei szabadabban változtathatóak. Másrészt az is motiválja a szövetkezeteket, hogy az „elvárások” szintjén is megjelent a természeti adottságokhoz való alkalmazkodás követelménye.

IRODALOM

- BERNÁT T.—ENYEDI GY. 1968: A magyar mezőgazdaság termelési körzetei. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest.
- BERNÁT T.—ENYEDI GY. 1977: A magyar mezőgazdaság területi problémái. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BURGERNÉ, GIMES A. 1984: Érdekeltség és termelési tényezők a mezőgazdaságban. = Valóság 6. pp. 21—32.
- CSÁKI CS. 1981: Az operációkutatási módszerek alkalmazása a mezőgazdaságban. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest.
- DONÁTH F. 1981: Reform és forradalom. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ELEK S. 1983: Agrárfejlődés Magyarországon a kollektivizálástól a hetvenes évek végéig. Vázlatos áttekintés. Kézirat
- ERDEI F.—CSETE L.—MÁRTON J. 1959: Termelési körzetek és specializáció a mezőgazdaságban. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- FEKETE F.—SZÉNYAY L.—TOMBA J. 1984: Költség- és jövedelemviszonyok a korszerűsödő mezőgazdaságban. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- GÉCZY G. 1968: Magyarország mezőgazdasági területe. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- GÓCZÁN L. 1980: Mezőgazdasági területek agroökogeográfiai kutatása, tipizálása és értékelése. Akadémiai Kiadó, Budapest. Földrajzi Tanulmányok 18.
- GÓCZÁN L. 1978: Új komplex földértékelési módszer. = Földrajzi Értesítő 1. pp. 11—30.
- GÓCZÁN L.—BENETH I. 1974: Adalékok egy új földértékeléshez. Agrártudományi Közlemények 1974
- GÖRÖG L. 1954: Magyarország mezőgazdasági földrajza. Tervgazdasági Kiadó, Budapest.
- ifj. GYENES A.: 1984: Az MGTSZ-ek társadalmi-gazdasági környezete. Kézirat. MTA Szociológiai Kutató Intézet, Budapest.
- HORVÁTH Á. 1985: Érdekvényesítés és a vállalati jövedelmek differenciálódásának kapcsolata az MGTSZ-ekben. Zárótanulmány. Kézirat, Szövetkezeti Kutató Intézet, Budapest.
- JUHÁSZ J. 1980: A háztáji gazdálkodás mezőgazdaságunkban. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- JUHÁSZ P. 1982: Agrárpiaç, nagyüzem, kisüzem. = Medvetánc 1. pp. 130—138.
- KAPRONCZAI I.—NAGY D.—SZÉNYAY I. 1985: A szabályozórendszerre történő reagálás főbb termelőszövetkezeti tapasztalatai. Kézirat, Szövetkezeti Kutató Intézet, Budapest.
- KAPRONCZAI I. 1985: A mezőgazdasági nagyüzemek szerepe a településfejlesztésben. Kézirat. Települések fejlődésének irányítását megalapozó kutatások. VÁTI II. kötet.
- KAPRONCZAI I. 1983: Társadalmi elvárások és beruházási döntések kapcsolata. Kézirat, Budapest.
- KAPRONCZAI I. 1983: A termelési szerkezet alakulása a beruházási döntési stratégiák függvényében. Kézirat, Budapest.

- KUKOVICS S. (szerk.) 1972: Kedvezőtlen természeti adottságú mezőgazdasági területeink. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kedvezőtlen adottságú mezőgazdasági üzemek fejlődésének közgazdasági feltételei és lehetőségei. MAE Agrárgazdasági Társasága Országos Tanácskozása Miskolc 1982.
- LÓCZY D.—TÓZSA I. 1982: Mezőgazdasági célú környezetminősítés automatizált módszerrel. Akadémiai Kiadó, Budapest, MTA FKI Közlemények
- KOSTYÁL R. 1983: Támogatások, adók keresetszabályozás a mezőgazdaságban. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest.
- NÉMETHI L. 1981: Magyarország élelmiszergazdasága a 70-es években. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest.
- MÁRKUS L. 1980: Az MGTSZ-ek egyesülésének tapasztalatai Heves megyében. = Területi Statisztika 2. pp. 163—170.
- PALLÓS L. 1981: A földértékelés múltja és jelene I. = Pénzügyi Szemle 12. pp. 923—929.
- PALLÓS L. 1982: A földértékelés múltja és jelene II. = Pénzügyi Szemle 8—9. pp. 661—667.
- PERGER É. 1984: Egy MGTSZ alkalmazkodása természetföldrajzi környezetének adottságaihoz. Kézirat. MTA FKI
- PERGER É. 1985: BÉlapátfalva és településcsoportjának mezőgazdasága. Kézirat. MTA FKI
- PERGER É. 1985: A természeti adottságokhoz való tudatos alkalmazás kitűnő példája „C”-ben — vagy mégsem? = Területi Kutatások 7. pp. 45—59.
- SIMÓ T. 1983: A szőlő és gyümölcsstermelő szövetkezetek új modelljéről. Szövetkezeti Kutató Intézet.
- STEFANOVICS P. 1982: A termőföld megismerése, használata, védelme. = Tudomány és Mezőgazdaság 5. pp. 3—8.
- SZABÓ G. 1975: A mezőgazdasági termőföld közgazdasági értékelése. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SZABÓ G. 1982: A mezőgazdasági termőföld közgazdasági értékelése. = Tudomány és Mezőgazdaság 5. pp. 32—37.
- SZÜCS I. 1982: Gondolatok a föld közgazdasági értékeléséről. = Gazdálkodás 3. pp. 50—59.

PERGER, ÉVA

THE INTEREST OF AGRICULTURE CO-OPERATIVES IN UTILIZING NATURAL ENDOWMENTS

Summary

The illusion that organizational and technical modernization would minimize the impacts of natural factors on agricultural production has been ruled out by the mid-1970s. The results of Hungarian agriculture achieved so far and its role in exports have increased the importance of the reserves still available in the ecological potential of agriculture. The paper calls the attention to the fact that adaptation to natural endowments does not only depend on the use of proper methods for evaluating physical factors or optimal geographical distribution of agricultural production but first of all on how much production units (state- and co-operative farms and individual farmers) are interested in this. In the first part of the paper the author draws a conceptual outline based on available economic and sociological publications, of the impacts of socio-economic environment, influenced by the economic mechanism and the local system of interests, on the attitude of agricultural co-operatives to natural endowments. The second part summarizes the findings of two case studies made in two co-operatives with very different natural endowments. The last part contains the author's conclusions drawn from a comparison between the results of the conceptual analysis and the empirical findings.

Translation by Eta Daróczy

ПЕРГЕР, ЭВА:

ЗАИНТЕРЕСОВАННОСТЬ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫХ КООПЕРАТИВОВ В ИСПОЛЬЗОВАНИИ ФИЗИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКИХ ПРЕДПОСЫЛКОВ

(Резюме)

К середине 1970-х годов исчезла иллюзия того, что в сельском хозяйстве организационные и технические изменения делают эффект природных факторов маловажным. Результаты сельского хозяйства, его роль в экспорте страны, постепенно ставили в центр внимания резервы экологического потенциала сельского хозяйства.

Статья обращает внимание на то, что приспособление к природным условиям зависит не только от того, владеем ли мы надлежащими методами оценки природных факторов, или от оптимального географического распределения сельскохозяйственной продукции, а в первую очередь от того, заинтересованы ли единицы хозяйствования (совхозы, кооперативы, единоличники) в этом.

В первой части статьи автор, на основе имеющейся экономической и социологической литературы, дает теоретическую схему того, какое влияние оказали социально-экономическая среда, определенная системой управления хозяйствами, и местная структура интересов на отношение сельскохозяйственных кооперативов к их физико-географическим основам. Вторая часть суммирует опыт двух причинных анализов на основе хозяйствования двух сельскохозяйственных кооперативов с разными исходными условиями.

В заключительной части статьи даются выводы из сравнения итогов теоретической разработки с результатами эмпирических исследований

Перевел: Ласло Бернат

Településfejlesztés – helyi társadalom – önkormányzat címmel rendezett tanácskozást 1987. szeptemberében az MTA Regionális Kutatások Központja, az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, az MSZMP Baranya Megyei Bizottságának Oktatási Igazgatósága és a Ts2 Programtanács.

A rendezők szándéka szerint a több tudományágat képviselő elméleti szakemberek és a gyakorlatban dolgozók részvételével lezajlott kétnapos konferencia egyrészt a három egymással szoros összefüggésben lévő problémakörben folytatott kutatásokról szóló viták fórumaként, másrészt olyan munkaülésként szolgált, melyen nemcsak a közelebbi – távolabbi múltat analizálták, hanem a jövőt illető kutatási irányok, programok, javaslatok is napirendre kerültek.

A tanácskozás során *négy bevezető referátum hangzott el*. Az első: Kísérletek a lakossági részvétel biztosítására a településfejlesztésben (**KÁLNOKY KISS Sándor**), a második: Reform és településpolitika (**BELUSZKY Pál**), a harmadik: A helyi közösségek szerveződési esélyei (**BŐHM Antal**), a negyedik: A tanácsi önkormányzat néhány kérdése (**VEREBÉLYI Imre**). Mindezekhez kapcsolódóan *30 hozzászólás*, illetve korreferátumot tartottak, kiegészítve, színezve, illetve konkrétizálva a bevezető referátumokban mondottakat, sok esetben vitázva azokkal; s a hozzászólások nagy részében mondanivalójukat empirikus kutatásokra alapozva fejtették ki a kutatók és gyakorlati szakemberek egyaránt.

A tanácskozás teljes anyaga a *közeljövőben megjelenik*. Ezért a szerkesztőség úgy döntött, hogy részletes beszámoló helyett *három hozzászólást* tesz itt közzé, illetve egy olyan *reflexiónak* is helyt ad, amelyik az egyik – egyébként igen nagy sikert kiváltott – korreferátumhoz kapcsolódik. Szándékunk mindezzel az is, hogy a továbbiakban is helyt adjunk akár a jelzett kötetben megjelenő munkákhoz, akár az itt közöltekhez való hozzászólásoknak, nagyobb terjedelmű publikációknak.

KOVÁCSKATALIN

A LOKÁLIS AUTONÓMIA ÖSSZETEVŐIRŐL BARANYA MEGYEI PÉLDÁK ALAPJÁN

Ha a helyi önkormányzatról nem valami „kívülről-felülről” berendezendő, többé-kevésbé formális intézményrendszerként gondolkodunk, azt kell feltételeznünk, hogy mégiscsak létezik „helyi hatalom”. A „helyi hatalomnak” pedig leglényegesebb, *tartalmi mozzanata* a „helyi autonómia”, amely tulajdonképpen nem más,

mint a lokális közösségek alá tartozó *családok* (családcsoportok) *egyesülő autonómiája*.

A családok egy kontinuumon helyezhetők el az általuk elért autonómia mértéke tekintetében. Az egyik végponton azok a családok vannak, akiket az autonómia „hiányával” jellemezhetünk, mert nem képesek többre, mint létfeltételeik *egyszerű újratermelésére*, mindenekelett azért, mert azokat (létfeltételeiket) mások birtokolják. Mondhatnánk, hogy e családok *proletarizált újratermelődsége* történik, szemben a másik pólussal, amelyet „*polgárrá emelő*” újratermelődségnek nevezhetnénk, mert a családok létezési módja a létfeltételek birtoklási fokának „bővített újratermelése”, vagyis egyre nagyobb autonómiával élnek.

Annál inkább nevezhető autonómnak egy lokális közösség, minél több autonóm család él keretei között.

Ha a létfeltételek „saját kezelésének”, (birtoklásának) bővített újratermeléséről beszéltünk, „tőkebefektetést” kell feltételeznünk. (Bourdieu) A befektetett tőkefajtákat illetően kulcshelyen van a „kulturális tőke”, ami nem más, mint a „szövetek” ismerete, vagyis a gazdaság és politika intézményrendszerének, a „kettős struktúrának” (első és második gazdaság) kiismerése, amely éppen a „kezelés” képességét jelenti a családok számára. Az ilyen értelemben tőketulajdonos családok a családtagok „munkaerjét”, „szaktudását” és „személyiségét”, mint egyesített (kombinált) tőkét fektetik be – a szövetek ismerete nyomán – a legtöbb profitot eredményező piacon.

A kérdés az, hogy vannak-e olyan lokális közösségek, amelyek keretei között autonóm családok jellegzetes csoportjai (interaktív közösségei) élnek. Az alábbi példák azt illusztrálják, hogy vannak ilyenek, és hogy egyrészt nem oszlanak meg egyenletesen a térben, másrészt autonómiájuk nem csap át *intézményes hatalomgyakorlásba*, vagyis *önkormányzati* tevékenységbe. Ami történik, az a „delegált helyi hatalom” *befolyásolása* (lobbizás), ez azonban az autonóm reprodukciós folyamat fenti értelmezését tekintve annak alárendelhető, mert a „szövetek” ismeretének legpregnansabb kiaknázását jelenti.

Az nem vitatható, hogy a (delegált) intézményes helyi hatalmat törvényesnek (legitimnek) ismerik el a lokális közösségek. Abban azonban, hogy mennyire tudják „számukra valóvá” tenni a delegált hatalmat, erősen megoszlanak a családok, ill. az általuk alkotott (interaktív) közösségek, amelyek egybeeshetnek a lokális közösségekkel, de túl is nyúlhatnak rajtuk és részüket is képezhetik.

A helyi igazgatást befolyásoló „lobbik” tudják leginkább számukra valóvá tenni a delegált hatalmat (ők az ezzel „élni tudók”), más vágányokon haladnak azok, akik az *első gazdaság és a „hivatalos” struktúra által szabadon hagyott „hézagokban” vállalkoznak*, és bizonyos értelemben *elutasítják* a delegált hatalmat azok, akik „*ki-menekülnek alóla*”, és más településkategóriákba költöznek.

Az egyik Baranya megyei példa az „*élni tudókra*” egy lokális közösségen belüli, közép- és felső vezetőkből álló (vagy hozzájuk szorosan kapcsolódó) *elit csoport*, amelynek tagjai a megye talán legvirágzóbb alsófokú központjában, Bólyban élve, nagyrészt helyben jutnak megfelelően jövedelmező munkakörökhöz, és úgy fektetik be *szaktudásukból, gazdag kapcsolatrendszerük által táplált jólinformáltságukból, és előnyös anyagi kondíciójukból ötvözött tőkéjüket*, hogy az a lehető leg-

gyorsabb és leghatékonyabb megtérülést hozza: csirkefarmot rendeznek be, esetleg fürjeket tartanak vagy rókákat tenyésztnek, virágmagot termesztnek.

A másik vállalkozói csoport – mert piacai függetlenek a környező gazdálkodó szervezetektől, még messzebbre jutott a gazdálkodói tevékenység autonómiája tekintetében. Vajszló, ahonnan a „*dinnyekertészetben utazás*” elindult, éppen nem a kedvező gazdaságföldrajzi adottságai révén lett ennek – a Baranya megyében ritka – vállalkozás-típusnak a „székhelyközsége”. Az alacsony aranykorona értékű, laza kötésű talaj, a sokhelyütt magas talajvízszint a szántóföldi gabonatermesztésnek nem kedvezvén, viszonylag sok volt a maradványföld, és a tsz-ektől bérelhető földterület is. A korai tavasz és a napsütéses órák magas száma a már említett talajadottságokkal viszont nagyon is jól kamatoztathatók voltak a dinnyetermesztésben, amit először a tsz-ektől földet bérlő hevesi dinnyések aknáztak ki a hetvenes évek közepén. A vajszlói tsz *agrárértelmisége* az elnököt beleértve, és az a *2–3 paraszt vállalkozó, aki fóliás zöldségkertészettel* foglalkozott vette át, és fejlesztette a *hevesi szabadföldi dinnyekertészetet fólia alatti termesztéssé, a hetvenes évek végén*.

Az első látványos sikereik nyomán terjedt el először a községben, majd jócskák a határain túl – mindenekeelőtt Sellyén – ez a vállalkozási forma.

A dinnyekertészet befektetésigényes, kockázatvállalási hajlandóságot, nagymértékű családi összefogást és mozgékonyágot igénylő tevékenység, ami magyarázza, hogy bár lényegesen elterjedtebb, mint a bolyi „elit gazdaságok”, minden más típusú mezőgazdálkodói tevékenységnél jobban vonzza az ormánsági központok vezetői, tisztviselői rétegeit. A nyári egyetem* egy hete nem volt arra elegendő, hogy pontosan megállapítsuk az arányokat, de benyomásaink szerint legalábbis Vajszlón, ez a réteg alkotta a dinnyések csoportjának nagyobb részét. Az mindenestre tény, hogy a tanácselnök és a VB-titkár kivételével (előbbi bogádmindszenti lévén már egy másik „vállalkozói kör”-höz tartozván, nyulakkal foglalkozott otthon, utóbbi városiakó, pécsi ember) a vajszlói tanács előadói garnitúrájának éppúgy volt 1987 nyarán dinnyeföldje, mint a pedagógusoknak, sőt! az orvosoknak is.

Iparhoz értő, ügyeskező emberek kialakították a dinnyekertészet sajátos, helyi eszközkészletét (sorhúzó, fóliafektető- és nyitó, tüzelőberendezések), és a lánckereskedő cigányok állami közreműködéssel történt „lekapcsolása” után, tehergépkocsik saját vagy társulások tulajdona alapján, a szállítást is mind többen végzik maguk. 1987-ben Vajszlón 39 teherautó és 98 utánfutóval rendelkező gépkocsi után adóztak, ami azt jelenti, hogy az összes kisgazdaságnak (nemcsak a dinnyetermelőknek!) kb. egyharmad része van felszerelve szállító járművel.

A szélesebb körű elterjedés előtt elsősorban az nyitott utat, hogy a dinnye piaca *nem kötődik gazdálkodó szervezetekhez*, s a termelők jelen lehetnek a regionális piacok központokon kívül (Harkány, Pécs) a Balaton-parton éppen úgy, mint a Bosnyák téren.

Nem szükséges magyarázni, hogy *az országos piachoz való közvetlen csatlakozás milyen nagymértékben növeli a „dinnyében utazók” autonómiáját, s általában vett nyitottságát* nemcsak azért, mert az igazi megszállott termelők igyekeznek min-

*Az ELTE Közművelődési Titkársága által szervezett Sellye, Vajszló, Kákics, Sósvertike, Kemse, Zaláta, Besence megismerését célzó, 1987. évi nyári egyetem

denüvé eljutni, ahol ellesni remélnék valami, a kertészetükben hasznosítható *fortélyt*, de képletesen szólva: „a „dinnyében utazás” annyi családot juttatott *Párizsig*, amennyi egy autóbuszba befért”, mert a helyi Takarékszövetkezet szervezésében az utóbbi években a vajszlói vállalkozók egy csoportja ide is eljutott. (Természetesen miután túl voltak a szükséges családi beruházásokon.)

Amire egy hét alatt figyelmünk kiterjedhetett, az tehát ennek a vállalkozási típusnak a *további szövetségeket életre hívó jellege* és az, hogy létrehozta a maga ipari és karbantartó hálózatát. Amire nem volt módunk idő híján, az annak a feltárása, hogy mennyire exkluzív a dinnyések közössége, mennyire monopolizálják és mely társadalmi rétegekhez tartozók a megszerzett pozícióikat, mind a föld biztosítása kapcsán, mind a piacokat illetően.

Nem tartható véletlennek, hogy a vállalkozások magasfokú autonómiával jellemzett típusai olyan lokális közösségekben alakultak ki, amelyek *meg tudták őrizni rétegzett társadalmukat* (egymással is kommunikáló interaktív közösségeiket), nem így az aprófalvak, amelyekre nézve nemcsak az értelmiség kivonultatása volt katasztrofális hatással, hanem a birtokos múlttal rendelkező, legalábbis másfél százada *helyi folytonosságú paraszttársadalmuk elvesztése is*. Az aprófalvak súlyos szétesési jegyeket mutató társadalmában csak egy-egy család vállalkozik többre, másra, mint amit a hagyományos mezőgazdálkodói második gazdálkodás kínál, előfordul, hogy ők is csak „külsős” tagjai a lokális közösségnek, akik „tartozéktelepülésként”, mint afféle tanyasi házat használják az olcsón vett portát, istállót, földet, miközben állandó lakóhelyük pl. Sellyén vagy Pécsent van. (Az előbbire Sósvertikén, az utóbbira Zalátán láttunk példát, de a megye másik csücskében, Kisbudmérén is találkozunk már borjádiak csirkefarmjaival elhagyott házakban.)

A mezőgazdasági második gazdálkodás hagyományos, főként jószágtartásra berendezkedett ágazataiban is találunk nagyban vállalkozókat. Annak ellenére azonban, hogy mind az építményi feltételek, mind a tenyésztéshez szükséges szaktudás „egyenletesebben oszlik meg” a kistermelők között, mint a modern vállalkozási típusok feltételrendszere, mégsem gyakori a hagyományos ágazatokban a nagybani vállalkozás. Ennek okai elsősorban azokban a *takarmánybiztosítási és piaci korlátokban rejlenek*, amelyeket nem könnyű elkülönült vállalkozóként kikerülni. Mert az a *dinnyekertész*, aki földet akar bérelni, *mint magánszemély bocsátkozik üzleti kapcsolatba a földtulajdonossal* – még ha ez maga a tsz is –, és ha meg tudnak egyezni, a bér fejében függetlenül rendelkezik a földterülettel, a szerződésben meghatározott időpontig.

Bonyolultabb a helyzet akkor, ha pl. egy tsz tulajdonban lévő falusi legelő használatáról van szó. Ebben az esetben, ha a jószágot alacsony legelőhasználati díjért legeltető gazdák nincsenek megelégedve a legelő gondozottsági fokával, szövetségben, *együttesen kellene, hogy a tsz-re nyomást gyakorolva elérjék, hogy az legelőgazdálkodást folytasson.** A tsz-nek azonban legtöbbször igen kevés közvetlen

*Különösen fájó ez abban a térségben (Ormánság, Zselic), ahol 1950-ig (sőt pl. Magyarlukafán 1956–1959 között újra) az erdő- és legelő közbirtokosság intézménye lehetőséget teremtett az önkormányzó gazdálkodásra. A községi földek, legelők, erdők művelését és használatát választott vezetők irányították, akik az aktuális éves szükségletekhez mérten határozták meg, hogy kire

érdeke fűződik mindehhez, egyrészt mert az aprófalvas régióban már régen *nem falvanként szerveződik*, (hanem esetenként 8–12 falvanként), másrészt lényegesen csökkent a *tsz-ekben foglalkoztatott falusi aktív keresők aránya*, tehát a „*falucsor-dája*” egyre kevésbé jelenti saját aktív tagsága csordáját. Ezáltal maguk az *érdekeltek is megoszlanak azok között a fórumok között, amelyeken problémájukat fölvehetik (közgyűlés, falugyűlés), és így nem képezhetnek elég hatékony ellensúlyt az anyagi-lag közömbös tsz vezetés ellenében.*

Éfféle történt Kákicson is pl., ahol a gazdáknak már csak az egyik legelővel van gondoztatási bajuk, mert a másikat — természetesen a jobb minőségűt — a tsz felszántotta. A sellyei tanács mezőgazdasági előadója szerint a szűk, ápolatlan legelőn szoroskodó szarvasjászágek jószerivel éheznek, amit elsősorban a gazdák zsebe bán.

Nyilvánvaló, hogy a megfelelő paragrafusok ismeretével, és kellő *alkukész-séggel felvértezett, társult bérlői szándék* eredményesebben léphetne fel az ilyen típusú korlátok ellen is, de éppen erre váltak már alkalmatlanná az aprófalvak (lokális) közösségei, miután a hatvanas évek közepéig bezárólag elvesztették birtokos múltú rétegeik nagyobb részét. Az elvándorlásnak ebben a hullámában még elsősorban az ötvenes évek elejének ismert erőszakoskodásai és a tsz-szervezések játszották a döntő szerepet, a hatvanas évek közepétől pedig átvette a „prímet”, a centralizációs politika és tevékenykedett a maga logikája szerint hatékonyan, a 80-as évek elejéig.

A Baranya megyei aprófalvakban a helyi birtokos múltú családok aránya nem haladja meg a 20–25 %-ot, és ezeknek a családoknak a 4/5 része is már nyugdíjas tagokból áll. Azok a *szegény eredetű csoportok* pedig, akik az *olcsó portákhoz való hozzájutás tömeges lehetősége* kapcsán alkotják ma már a túlsúlyt ezekben a lokális közösségekben, maguk *is megosztottak*, származásukat és az ezzel összefüggő *mentalitásukat* tekintve egyaránt. A családok nagy részénél a falvakba költözés pillanatában él a *hosszútávú letelepedés szándéka, többségük azonban nem tud megkapaszkodni, és volt uradalmi puszták hajdani cselédlakásai, valamint az aprófalvak megüresedő olcsó portái között vándorolván, jelentősen fokozzák a községek társadalmának ingatagságát.*

Az emancipációra a *legkisebb esélye azoknak az „első generációs” cigány családoknak* van, akik a hetvenes évek elején feloszlott cigánytelepekről (Gilvánfa, Sári-pusztá) kerültek az ekkor már felszabaduló helyeknek bővében álló településekre, az apró, ill. törpefalvakon kívül ide értve a volt uradalmi pusztákat is. A korszak által meghagyott korlátozott értelemben *parasztta válni, a volt cseléd múltú családoknak volt a legnagyobb esélye*, akik számára a paraszttársadalom ha exkluzív volt is nem kis mértékben, mégis a széleken az érintkezés lehetőségét nyújtotta a szegényebb sorsúakkal való házasodás, vagy a gazdáknál vállalt szolgálat útján. Ez pedig a későbbiekben — a paraszti életrend megismerése révén — „tőkésült” a családok egy részének esetében.

Napjaink aprófalvaiban a kölcsönös rászorultságból adódóan, amely a volt gazdák részéről a munkaerőhiányból fakad elsősorban, még a töredékké lett parasztt-

(lábjegyzet folytatás az előző oldalról)

mennyi „teher” hárul és persze ahhoz mérten, hogy ki mekkora résszel bír és mennyit használt a közből.

múltú csoport is nagy szerepet játszik a bevándorolt, saját gazdálkodói tapasztalattal nem, vagy csak kismértékben rendelkező beköltözők megkapaszkodásának sikerében. Mindezzel együtt is csak szimbolikus jelentősége van sok esetben az „új gazdák” kistermelői tevékenységének, mert hozadéka nem annyira a nyereség, mint inkább a lokális közösségben szerzett „polgárjog” (szimbolikus tőke). Messze nem képesek ezekben a háztartásokban olyan mértékű jövedelemtermelésre, mint amilyenekre a birtokos múltúak és az integrálódott cseléd származásúak családi gazdaságaiban. Ez nemcsak a gazdálkodói ismeretek hiányából következik, hanem abból is, hogy a mezőgazdasági második gazdálkodás hagyományos ágazatainak aránylag szerény jövedelmezősége, csak a háztartások nagymértékű *megtakarítási képességével* fokozható. Ennek egyik forrása az önellátásra irányuló növénytermesztés, a másik a fukarsággal határos, leszorított igényekkel élő *fogyasztói mentalitás, ami éppúgy része a paraszti életrendnek, mint a megfeszített munka, vagy a „falu szájára”, a „köz” véleményére való odafigyelés.* Ez a megtakarítóképesség az, ami nemcsak hogy hiányzik a bevándorolt, szegény múltú családok többségénél, de éppen mert meglehetősen rejtett, belső technikája ez a paraszti háztartás-szervezésnek, nemigen van lehetőség az eltulására.

A beilleszkedési szándék egy furcsán, de nagyon szemléletesen megnyilvánuló példájával találkoztam *Nagynyáradon*, ami – mert ez a falu ilyen – *a kohézív (interaktív) közösségek „húzóerejét” is tanúsítja egyben.* Az történt, hogy két cigány család – az egyik hat, a másik tíz éve költözött a faluba – gyermekeik házasságkötése alkalmából helyi koreográfiájú, „sváb lakodalmat” rendeztetett az ifjú párnak. Cigányzenekar helyett sváb fúvósok zenéltek, és a cigányasszonyok a főzőhelyen is jörideig csak tébláboltak, nehogy az „urak” (értsd: a törzsköcs helybéliek) ne egyenek a lakodalmi menüből, ha a sváb főzőasszonyok mellett ők is az ételhez nyúlhatnak.

A kiinduló problémához visszatérve: úgy látszik, hogy még az ilyen szempontból kedvezőtlen adottságú Baranya megyében is kialakultak – *különös tényezők kedvező kombinációját következtében – olyan autonóm csoportok, amelyek gazdálkodói tevékenységük legfontosabb feltételeinek „birtokában” vannak.* A különös tényezők egyik eleme azonban úgy tűnik, hogy nem más, mint a lokális közösség rétegzettsége, egymással is kommunikáló, „interaktív közösségekben” való gazdagsága, ami nemigen jellemző a megyében, legfeljebb a tanácsi székhelyközségek egy részére. Az ilyen differenciált, „edzett lobbikban gazdag” településeken bújhat ki az önérdékek mentén való politizálás a „befolyásoló informalitás” világából, és formálhat *alternatív politizáló csoportot* pl. a „községvédő egyesület”-be tömörülve. Nem véletlen, hogy abban a bolyi lokális közösségben alakult 1986-ban Baranya megyében az első községvédő egyesület, amely a delegált hatalommal „élni tudók”-at ilusztráló „elit” második gazdálkodók lakóhelye is, és hogy „Bolyi füzetek” címmel *helyi kiadvány* is született ugyanakkor, amelynek első számában éppen a községvédők hirdethették meg egy *újtípusú nyilvánosság* iránti igényeiket.

A másik oldalon, az aprófalvakban pedig igen kicsi annak a valószínűsége, hogy ne a társadalmak további szétesésének felgyorsulása következzék be a bevándorolt szegény múltú, sok esetben deviáns családok túlsúlyba kerülése miatt. Ez pedig azt is valószínűtlenné teszi, hogy képesek legyenek az ott lakók együttesen fel-

lépni érdekhordozó intézményekkel, „hatóságokkal” szemben, aminek következtében egyaránt csorbul a „helység”, vagyis a „lokális közösség”, és a családok autonómiája.

Az önkormányzat esélyeiről gondolkodván azt tartottam érdemesnek kiemelni, hogy lehetőleg annak centrális kérdése legyen a családi reprodukció autonómiája, az ennek kapcsán életre hívható szerveződési folyamatok szabad kibontakozásának elősegítése stb. Ez nem jelenti azt, hogy magát az önkormányzati intézményrendszert, ill. annak kiépítését feleslegesnek tartanám. Csupán úgy gondolom, hogy ez a *politikai és gazdasági intézményrendszer egészét érintő „fellazulási folyamat” részeként volna igazán hatékony, mert azok a korlátok, amelyekbe az autonómiát próbáló csoportok ütköznek, többnyire strukturális eredetűek.*

CSEFKÓ FERENC:

AZ ELŐLJÁRÓSÁGOK TÁRSADALMI PRESZTÍZSÉRŐL

Két esztendeje annak, hogy létrejöttek azok a népképviselői, önkormányzati szervek, amelyeknek elsődleges politikai célja, egyben jogszabályi előírása is, hogy a nem kevés számú magyarországi társadalmi közösségek érdekképviselői funkcióit ellássák. Ahhoz, hogy eme rövid időnek a mérlegét meg tudjuk vonni, nyilvánvalóan komplex megközelítés szükségeltetik, amely egy ilyen korreferátum keretei között nem képzelhető el. Ezért a továbbiakban csupán azokat a fontosabb tényezőket kívánom kiemelni, amelyek az előljáróságok társadalmi *elfogadottságának* helyzetével kapcsolatosak. Mondandómat az ország két egymástól lényegesen eltérő térségében folytatott vizsgálatokra alapozom, úgy mint a Szolnok megyei nagyközségek, illetve a Baranya megyei aprófalvak, ezenbélül is az Ormánság térségében folytatott kutatásokra. Mielőtt a témakörre vonatkozó téziseim megfogalmazásra kerülnének, néhány e területtel is összefüggő problémára hívom föl a figyelmet.

Általános érvennyel szükséges azt megállapítani, hogy biztosítani kell valamennyi állami (itt tanácsi) szerv esetében a népképviselői testületi vonal *primátusát* a végrehajtó hatalommal szemben, mely éppúgy vonatkozik az országgyűlés és a kormány viszonyára, mint ahogy mondjuk a tanácstestület (vagy előljáróság ill. a szakigazgatási szerv ill. kirendeltség) kapcsolatára. És ennek a viszonyoknak nem mellérendeltségen, hanem a testületeknek való alárendeltségen kell alapulnia.

Az előző bekezdésben foglaltak megvalósulása (megvalósítása) azonban megköveteli a jelenlegi előkészítési, tárgyalási, szavazási s általában is az *eljárási metodikák* fölülvizsgálatát, annak a célnak az érdekében, hogy a testületek által kifejezett, ill. azokban megfogalmazott érdekek megjelenjenek a végrehajtó hatalom által ki-munkált rendelkezésekben is.

Az előljáróság társadalmi presztízsének alakulása szempontjából perdöntőnek minősítem azt a társadalmi – történelmi situációt, amelyben e szervek létrejöt-

lépni érdekhordozó intézményekkel, „hatóságokkal” szemben, aminek következtében egyaránt csorbul a „helység”, vagyis a „lokális közösség”, és a családok autonómiája.

Az önkormányzat esélyeiről gondolkodván azt tartottam érdemesnek kiemelni, hogy lehetőleg annak centrális kérdése legyen a családi reprodukció autonómiája, az ennek kapcsán életre hívható szerveződési folyamatok szabad kibontakozásának elősegítése stb. Ez nem jelenti azt, hogy magát az önkormányzati intézményrendszert, ill. annak kiépítését feleslegesnek tartanám. Csupán úgy gondolom, hogy ez a *politikai és gazdasági intézményrendszer egészét érintő „fellazulási folyamat” részeként volna igazán hatékony, mert azok a korlátok, amelyekbe az autonómiát próbáló csoportok ütköznek, többnyire strukturális eredetűek.*

CSEFKÓ FERENC:

AZ ELŐJÁRÓSÁGOK TÁRSADALMI PRESZTÍZSÉRŐL

Két esztendeje annak, hogy létrejöttek azok a népképviselői, önkormányzati szervek, amelyeknek elsődleges politikai célja, egyben jogszabályi előírása is, hogy a nem kevés számú magyarországi társadalmi közösségek érdekképviselői funkcióit ellássák. Ahhoz, hogy eme rövid időnek a mérlegét meg tudjuk vonni, nyilvánvalóan komplex megközelítés szükségeltetik, amely egy ilyen korreferátum keretei között nem képzelhető el. Ezért a továbbiakban csupán azokat a fontosabb tényezőket kívánom kiemelni, amelyek az előjáróságok társadalmi *elfogadottságának* helyzetével kapcsolatosak. Mondandómat az ország két egymástól lényegesen eltérő térségében folytatott vizsgálatokra alapozom, úgy mint a Szolnok megyei nagyközségek, illetve a Baranya megyei aprófalvak, ezenbélül is az Ormánság térségében folytatott kutatásokra. Mielőtt a témakörre vonatkozó téziseim megfogalmazásra kerülnének, nohány e területtel is összefüggő problémára hívom föl a figyelmet.

Általános érvennyel szükséges azt megállapítani, hogy biztosítani kell valamennyi állami (itt tanácsi) szerv esetében a népképviselői testületi vonal *primátusát* a végrehajtó hatalommal szemben, mely éppúgy vonatkozik az országgyűlés és a kormány viszonyára, mint ahogy mondjuk a tanács-testület (vagy előjáróság ill. a szakigazgatási szerv ill. kirendeltség) kapcsolatára. És ennek a viszonyoknak nem mellérendeltségen, hanem a testületeknek való alárendeltségen kell alapulnia.

Az előző bekezdésben foglaltak megvalósulása (megvalósítása) azonban megköveteli a jelenlegi előkészítési, tárgyalási, szavazási s általában is az *eljárási metodikák* fölülvizsgálatát, annak a célnak az érdekében, hogy a testületek által kifejezett, ill. azokban megfogalmazott érdekek megjelenjenek a végrehajtó hatalom által ki-munkált rendelkezésekben is.

Az előjáróság társadalmi presztízsének alakulása szempontjából perdöntőnek minősítem azt a társadalmi – történelmi situációt, amelyben e szervek létrejöt-

tek. Nyilvánvaló nem véletlen a helyi hatalomhoz való fordulása a központi hatalomnak, más vonatkozásban pedig, annak a kényszerhelyzetnek a fölismerése, hogy a helyi erők, a helyi közösségek mozgósítása nélkül az állam nem képes feladatainak eleget tenni. Ennek gyakorlattá válásához azonban szükséges a lakossági részvétel biztosítása, a lakossági érdekek képviselői csatornáinak kimunkálása, végülis a *lakosság bizalmának visszaszerzése* a köz ügyei, a közösségük érdekeikért való cselekvések tekintetében.

Megállapítható (rátérve konkrét témámra), hogy az előljáróságok megalakításának időszakában a lakosság részéről túlzott elvárások fogalmazódtak meg. Tény az is, hogy az eltelt két esztendő mind a szakirodalom, mind pedig „a hivatalos dokumentumok” a valóságosnál jóval „rózsaszínűbbre” festették. Nyilvánvaló ez is közrejátszott abban, hogy maguk az előljárók is saját szerepüket illetően a kelletténél talán pozitívabb képet festenek, azzal elégedettek. Más kérdés persze az, hogy az általunk kiadott kérdőlapokra adott válaszaik zöme politikai közhelyeket ismétel.

A két térségben folytatott vizsgálatok során több lényeges ponton egymástól eltérő eredményekre jutottunk. A Szolnok megyei társközségek előljáróságai szinte *kvázi tanácsként* működnek, míg a többszörösen hátrányos helyzetben lévő, sokszorosán hátrányos helyzetű állampolgárokat képviselő halmozottan hátrányos helyzetű előljáróságok sok esetben csak vegetálnak, helyüket nem találják; a számukra biztosított hatáskörökkel gyakorlatilag alig tudnak élni, s mindezekből fakadóan az előljáróság alig vannak jelen a települések életében.

Az előljáróságok általános véleménye az, hogy a jelenlegi jogszabályi keretek alapjaiban megfelelnek tevékenységük ellátásában. Különösen áll ez az Ormánság esetében, ahol tevékenységük orozslánrésze a *szociális segélyek* odaítélésében testesítődik meg. Ugyanakkor Szolnok megyében szinte „szétfeszítik” sok esetben a jogszabályi kereteket akkor, amikor egyrészt a társközségi önállóság zászlóvivőiként jelennek meg, másrészt pedig „nem tisztelik” a jogszabályok előírta közttségeket sem, mivel „az előljáróság *jogalap nélkül is felelős* a faluért, mert csak így lehet őszinte kapcsolata a lakossággal” (az idézet az egyik intézmény vezetőjének kinevezési ügyében hozott vita előljárósági állásfoglalásából való, mely esetben a felsőbb szervek, tehát a tényleges hatáskörrel bírók másként döntöttek, mint ahogy az ügyben az előljáróság állást foglalt).

Az előljáróságok megalakulása is közrejátszott talán abban, hogy országos méretekben is föllendült a *társközségi önállóság ügye*. Mint ahogy fentebb jeleztük e tekintetben meghatározó szerepet játszanak vizsgálataink szerint e szervek. Az már más kérdés, hogy a társközségi önállóság érdekében végső döntést kimondani hivatott szervek milyen magatartást tanúsítanak akár a falugyűlés, akár az előljáróság állásfoglalásával szemben. (Vajon mi készthette az egyik, több mint 2000 lakosú falu előljáróságát arra, hogy 1986. novemberében határozatot hozzon a közös tanácsból való kiválás mellett, majd egy hónap múlva ugyanezt a határozatát visszavonta; avagy miként minősíthető ama tanácsi tisztségviselő magatartása, aki az egyik község falugyűlésének állásfoglalására csak egy esztendő múlva válaszol, meglehetősen kurtán elintézve az ügyet: „ebben a kérdésben a falugyűlésnek nincs joga dönteni”. S a népnek – gondolok itt az adott település társadalmára, van-e joga dönteni arról, hogy önálló községként – közösségként – élje életét?)

A társadalmi presztízsz különböző megítélésében nyilvánvalóan közrejátszanak azon kérdések, hogy az előljáróság ténylegesen mit tud tenni a falu érdekében. Tehát rendelkezik-e olyan *anyagi kondíciókkal*, amelynek látható jelei vannak. Tekintettel arra, hogy a tanácsi tervek (és ily módon a tisztségviselői beszámoló is) társadalmi bontású részleteket nem tartalmaznak, ezért aztán az a kérdés, hogy mi juttott, avagy mi jut a falura az adott esztendőben, szemérmesen elkerülődik, de hát mit is tudnának mondani a pénzügyi helyzetről, amikor, ismét az egyik tanácsi tisztségviselőt idézem „erről főleg beszélni, mert mindösszesen 42.— Ft van a számlán és ebből nem tudjuk megcsináltatni a romos kultúrház kopott ajtajának eltört kilincset” (természetesen ez a helyzet elsősorban az ormánsági térségre érvényes).

Tapasztalataink a különböző nem tanácsi szervekkel való kapcsolatok tekintetében is egymással ellentétes képet mutatnak. A Szolnok megyei előljáróság komoly fejlesztésekről, beruházásokról, útépitésről, művelődési otthon építéséről stb. tárgyal, még pedig sok esetben az előljáróság irodájában, míg a szegény ormánsági falu előljárójának levelére/vagy leveleire sem válaszolnak a Volán, a Posta, a Dédász, a gázművek illetékes vezetői, nemhogy bármit is (pl. azt, hogy Karácsony körül is legyen elegendő számú gázpalack, vagy hogy a postás vigye ki a leveleket a 70-ik életévüket taposó öregekhez, avagy, hogy a kiegészítő villanykörtét ne csak évente egy-két alkalommal cseréljék ki stb. ügyekben) tenni tudnának. Ahogy egyikük fogalmaz „a nem tanácsi szervek valószínű megalázónak tartják e kapcsolatokat”.

A tanáccsal való kapcsolat (beleértve itt a tisztségviselőket is) mind két térségben megfelelőnek minősíthető. Vonatkozik ez a felsőbb tanácsi szervekre is. Akik igen nagy körültekintéssel, gondoskodással fordultak „gyermekéveit taposó” intézmény felé, az más kérdés, hogy talán túlzottan is *atyai gondoskodás* volt tapasztalható és a sok-sok fölmérésnek, elemzésnek, vizsgálatnak a következménye is lehet az, hogy a megkérdezettek több mint fele fogalmazott úgy, miszerint „egy kicsit most hagyják őket dolgozni, ne foglalkozzanak velünk annyit”.

Az előljáróságok társadalmi megmértetésének egyik fontos fórumaként jelentkezik a *falugyűlés*. A korábbi években végzett vizsgálataink meglehetősen elmentmondásos képet rajzoltak ki ezen (egyesek szerint az 1971. évi tanácstörvény legsikerültebb jogintézményének működésére vonatkozóan). Bővebben nem kívánom e kérdést itt elemezni. Tény az, hogy az 1986 végén, 1987 elején megtartott falugyűlések már nemcsak „siratófal fórumok” voltak, hanem ezek hangulatára még a bizakodás volt a jellemző, bár az állampolgárok megjelenési aránya a korábbiakhoz képest semmit nem változott. Ahhoz, hogy ez a fórum ne csak a pusztába kiáltott szavaké legyen, át kell tekinteni az e jogintézmény számára biztosított jogszabályi előírásokat is, különös tekintettel a falugyűlési állásfoglalások kötelező erejére, természetesen most már összefüggésben a helyi népszavazás jogintézményével is.

Az Ormánságban végzett falukutatásainkból az az általános kép alakult ki, hogy az állampolgárok nem érzik azt, hogy változás állott volna be a falujuk életében, igen sokan nincsenek tisztában az előljáróságok szerepével, úgy vélik, hogy számukra nincsenek meg az elegendő lehetőségek, eszközök, hogy továbbra is minden a központban dől el, hogy ugyan az előljáró „rendes ember”, de nem tud tenni semmit. Ami tanulságos, az a Szolnok megyében folytatott lakossági közvélemény-kutatás eredménye. Ugyanis annak ellenére, amiket az előzőekben elmondottunk, az

előljárásság tényleges működéséről, a lakossági kép, ill. megítélés ezzel ellentétes. Mindezekre hadd hozzak néhány példát.

Arra a kérdésre, hogy változott-e falujuk helyzete az előljárásságok megalakulása óta, a társközsegekből a következő arányszámokat kaptuk.

	<i>Nem változott semmit</i>	<i>Igen, rosszabb lett</i>	<i>Igen, jobb lett</i>
Tizsasüly	20,7 %	12,0 %	4,6 %
Nagykörü	50,0 %	31,0 %	5,0 %
Jászfelsőszentgyörgy	45,5 %	31,6 %	9,6 %
Pusztamonostor	22,2 %	8,3 %	62,5 %
Jászágó	39,2 %	31,4 %	23,5 %

Arra a kérdésre pedig, hogy az előljárók megfelelően képviselik-e a falu érdekeit, a következő válaszokat kaptuk.

	<i>Igen, meg vagyunk elégedve</i>	<i>Részben igen, részben nem</i>
Tizsasüly	52,0 %	24,7 %
Nagykörü	5,0 %	34,0 %
Jászfelsőszentgyörgy	14,0 %	28,2 %
Pusztamonostor	66,7 %	16,7 %
Jászágó	29,4 %	29,4 %

<i>Nem, nem eléggé</i>	<i>Jobban is képviselhetnék</i>
5,3 %	8,0 %
37,0 %	16,0 %
37,2 %	15,3 %
9,7 %	4,2 %
25,5 %	9,8 %

Hogy az előljárásságok (s ezen belül is kiemelten: az előljárók) hogyan tudnak megfelelni a velük szemben támasztott állami, politikai, lakossági elvárásoknak, nyilvánvalóan az itt ismertetettek mellett is még számos objektív és részben szubjektív körülménytől függ. Ami bizonyos: alapos átgondolásra szorul egy-két esztendőn belül e jogintézmény további sorsának alakulása, alakítása, főként, ami a számukra biztosított jog és feladatkört jelenti. Ezek közül magam a legfontosabbnak azt tartom: döntési helyzetbe lehessenek e szervek, hogy legyen beleszólásuk a gazdasági ügyek intézésébe, hogy a tanácsi gazdálkodás átalakítása kapcsán gondoljunk rájuk is, hogy vizsgáljuk meg miként alakul majd sorsuk e tekintetben a két szintű igazgatásra való teljes áttérés kapcsán, avagy a jövedelemadó meghatározott részének helyben maradása után, s egyáltalán is úgy érzem, lassan túl kell menni a normák, a jog világán, és oly területekre kell evezni, amely már nehezen mérhető a paragrafusok nyelvén, azaz olyan, a társadalmi elfogadottságot erősítő eszközök, lehetőségek biztosítása látszik szükségesnek, melyek által az előljárásságok nemcsak szervesen épülnek be a magyar állami, politikai mechanizmus szervezeteinek körébe, de, és ezt tartom a fontosabbnak, a helyi társadalmak, a helyi közösségek tényleges és a lakosság által elismert vezetőivé válnak.

Az e téren való előrelépés sokáig nem várthat magára, hiszen alig több mint két esztendő választ el bennünket az új választások előkészületeinek megkezdéséig,

amikor is 1990-ben a polgárok nemcsak szavazatukat adják képviselőikre, de meg is kérdezik, hogy az eltelt öt esztendő alatt hogyan teljesítették közérdekű megbízatásainkat. S erre a választ, mi nem, csak az eljárók tudják megadni. Ha meg tudják adni.

ANDRÁSFALVY BERTALAN:

NÉPHAGYOMÁNY ÉS ÖNKORMÁNYZAT*

Az önkormányzatnak, a helyi érdek-képviselőnek, a közéletnek legfontosabb és nélkülözhetetlen feltétele a kényelmetlen, fáradságos és nem is veszélytelen szerepet, munkát vállaló ember. Ez az önkormányzatnak, a közéletnek a „sine qua non”-ja.

A néphagyományt én sokévszázados tapasztalat-tárnak tekintem, melynek sok mondanivalója, tanácsa lehet mai és jövő életünk berendezéséhez és így igen sok tekintetben tanulhatunk tőle az önkormányzat megvalósítását, annak mikéntjét illetően is, de most csak azt ragadom ki belőle, ami arra vonatkozik, hogy hogyan tudta egy egy közösség biztosítani tagjainak ragaszkodását, kötődését szűkebb hazájához, szülőföldjéhez, ezen keresztül szűkebb közösségéhez. A hagyományos műveltségnek milyen módszerei, intézményei voltak, amelyek megteremtették, közvetítették a kötődés létrejöttéhez szükséges ismereteket, az együttes élmények alapján létrejött érzelmeket és mindezekből élő akaratú kötődést, vállalási készséget, közéletiséget. Kétségtelen ugyanis, hogy az érzelmi kötődések és élmények kialakításához először ismeretekre van szükség. Az ismeret-szerzés módja maga is már több, mint ismeretek elsajátítása; van racionális ismereteken túlmenő érzelmi megismerés is, de ez is tényleges ismereteken alapszik. Az ismeret tesz képessé arra, hogy egyáltalán érzelmi kötődés, szeretet támadjon fel az egyénben. Az ismeretek mennyisége és minősége egyszerűen megteremti a megismert szeretetét. Végső soron nem azért szereti valaki szülőföldjét vagy szüleit, mert tárgyilagosan lemérte minőségüket, erényeiket és szépségüket és ezután döntött, hanem azért, mert ismeri, nagyon ismeri azt és őket.

A közösségi akarat, az önkormányzat, az érdekvédelem nem úgy jön létre, hogy egy faluban élő 200–300 ember összefog és egy akaratú és szájjal kijelenti szándékát, kívánságait vagy sérelmeit, hanem úgy, hogy van egy elkötelezett ember közöttük, aki megfogalmazza a többi érdekét és véleményét, kimondja akaratukat és harcol érte. A nem választott, hanem kijelölt, a delegált hatalom, a „nagy hatalom”

* A szerkesztőség azzal a megjegyzéssel teszi közzé Andrásfalvy Bertalan felszólalását, hogy véleménye több pontban eltér a szerzőétől. Szívesen adunk helyet a témában más nézeteknek is.

amikor is 1990-ben a polgárok nemcsak szavazatukat adják képviselőikre, de meg is kérdezik, hogy az eltelt öt esztendő alatt hogyan teljesítették közérdekű megbízatásainkat. S erre a választ, mi nem, csak az előljárók tudják megadni. Ha meg tudják adni.

ANDRÁSFALVY BERTALAN:

NÉPHAGYOMÁNY ÉS ÖNKORMÁNYZAT*

Az önkormányzatnak, a helyi érdek-képviselőnek, a közéletnek legfontosabb és nélkülözhetetlen feltétele a kényelmetlen, fáradságos és nem is veszélytelen szerepet, munkát vállaló ember. Ez az önkormányzatnak, a közéletnek a „sine qua non”-ja.

A néphagyományt én sokévszázados tapasztalat-tárnak tekintem, melynek sok mondanivalója, tanácsa lehet mai és jövő életünk berendezéséhez és így igen sok tekintetben tanulhatunk tőle az önkormányzat megvalósítását, annak mikéntjét illetően is, de most csak azt ragadom ki belőle, ami arra vonatkozik, hogy hogyan tudta egy egy közösség biztosítani tagjainak ragaszkodását, kötődését szűkebb hazájához, szülőföldjéhez, ezen keresztül szűkebb közösségéhez. A hagyományos műveltségnek milyen módszerei, intézményei voltak, amelyek megteremtették, közvetítették a kötődés létrejöttéhez szükséges ismereteket, az együttes élmények alapján létrejött érzelmeket és mindezekből élő akarati kötődést, vállalási készséget, közéletiséget. Kétségtelen ugyanis, hogy az érzelmi kötődések és élmények kialakításához először ismeretekre van szükség. Az ismeret-szerzés módja maga is már több, mint ismeretek elsajátítása; van racionális ismereteken túlmenő érzelmi megismerés is, de ez is tényleges ismereteken alapszik. Az ismeret tesz képessé arra, hogy egyáltalán érzelmi kötődés, szeretet támadjon fel az egyénben. Az ismeretek mennyisége és minősége egyszerűen megteremti a megismert szeretetét. Végső soron nem azért szereti valaki szülőföldjét vagy szüleit, mert tárgyilagosan lemérte minőségüket, erényeiket és szépségüket és ezután döntött, hanem azért, mert ismeri, nagyon ismeri azt és őket.

A közösségi akarat, az önkormányzat, az érdekvédelem nem úgy jön létre, hogy egy faluban élő 200–300 ember összefog és egy akaratlalt és szájjal kijelenti szándékát, kívánságait vagy sérelmeit, hanem úgy, hogy van egy elkötelezett ember közöttük, aki megfogalmazza a többi érdekét és véleményét, kimondja akaratukat és harcol érte. A nem választott, hanem kijelölt, a delegált hatalom, a „nagy hatalom”

* A szerkesztőség azzal a megjegyzéssel teszi közzé Andrásfalvy Bertalan felszólalását, hogy véleménye több pontban eltér a szerzőétől. Szívesen adunk helyet a témában más nézeteknek is.

helyi képviselője nem veszi észre benne a közösség akaratát és képviselőjét, nem is akarja, hiszen az eleve megkérdőjelezi az ő szerepét, hanem csak izgága rendbontót lát benne. Hamar kész a címkével is, hogy azt a homlokára ragassza és leüthesse érte a fejét: forradalmár – vagy ellenforradalmár, – mikor mi az időszerű. Lázító, reakciós, ilyen-vagy olyan bérenc, destruktív, demagóg stb. – van ilyen jelző bőven, csak ki kell választani a leghatásosabbat. Mikor aztán a zsandárok leütik a megbélyegzett fejét, jelentheti a hűbérúrnak: helyreállítottuk a törvényes rendet, a hatalom saját védelmére kialakított törvények szerinti rendet.¹

A helyi közösség legfontosabb kifejezője és egyben megnyilvánulása – a saját terület. A hagyományos népi társadalomban a falu, a falu földje, határa. A paraszti közösség számos szokása, intézménye biztosítja határainak megismertetését és azok szent voltát. A határ szavunknak kettős értelme van; jelenti magát a területet és jelenti annak határát. Más nyelvekben is hasonlóan van, pl. a német nyelvben: Mark, Markung, Gemarkung – mindkét fogalmat jelölheti.

A paraszti életforma, mely szorosan kapcsolódik a természeti környezet egy meghatározott részéhez, hiszen közvetlenül az élő természettel harcolva és azzal együttműködve teremt javakat, már korán megismertette közössége tagjaival a szülőföld, a falu, a javak termelésére, elsajátítására rendelkezésre álló határt és határait. A szülők igen korán, már a kiskorú gyermekeket is elvitték magukkal ki a határba kapáláskor, szénagyűjtéskor, szüretre a szőlőbe, az erdőbe fáért, gombát vagy gyümölcsöt gyűjtögetni, vagy aratáskor ki a tarlóra. Nem tehettek mást sokszor, nem volt kire hagyják a gyermeket, de ez a kényszerűség nyereséggel is járt: korán megismerte a gyermek a határt.

Az elkülönözések előtti időben, amikor még a földesúr nem sajátította ki magának a jobbágokkal egykor együtt, közösen használt erdőket, berkeket, halászó vizeket és más földművelésre alkalmatlan felületeket, a falusiak még jobban ismerték határukat, környező világukat. A fiúgyermek már zsenge korban legeltette a rája bízott sertéseket, juhokat, marhákat vagy lovakat a falu kijelölt és megismert határai közt szabadon, eljártak az öregekkel halászni, madártojásért felverni a nádasokat, gyógyító növényekért az erdőket, így nem csak minden részletét megismerték a falu földjének, hanem számtalan élmény is belekötötte emlékezetükbe azt. Nevén ismerte a határ minden pontját, ismerte a hely- és dülőnevek eredetét magyarázó történeteket és mondákat, őseinek itt hagyott egykor volt birtokait, tanyáit, halászó vagy vadászó helyeit, életük helyhez kötődő eseteit. A helynév-magyarázó mondák a táj megismerését művészi alkotások erejével mélyítették a fiatalokban, mint a történelmi regények is művészi erővel ismertetnek meg egy korról, múltunk egy egy részletével. Mindezekon kívül évenként, vagy két-három évenként, húsvét táján, tavasszal, ünnepélyesen végigjártatták a fiatalok a határon, a határjelek megismertetésére, igénybe véve erejüket a jelek megújításában, a források megtisztításában, hidak, utak, révek javításában, a legelők tüskéjének, káros gyomjának kiirtásában. Ez volt a határjárás, vagy határkerülés, melyhez sokféle színes és bonyolult ünnepi szokások sora kapcsolódott és maradt fenn szinte a mai napig is nyelvterületünk különböző pontjain. Nagyon szép, részletes leírásaink vannak Erdélyből, a Nyárad-mentérről és a Kis-Küküllő völgyéből. Ez a határjárás kapcsolatos volt a fiatalok, elsősorban a legények felavatási szertartásaival is. A határjárók megválasztották az egésznapos,

vagy kétnapos „rendezvény” tisztségviselőit, a királyt, a bírót, a csapókat, csőszöket, hirnököket, — néha a legöregebb falubéli emberek közül került ki a király vagy a királybíró, — és a felavatandó fiataloknak mindenféle feladatokat osztottak ki. Pl. küldték őket előre egy határt ismerő vezetésével, hogy újítsák meg a határhalmokat, vagy rakjanak arra tüzeket s ezeket meg is kellett védeniök az idősebb legények roham ellen. Az előljárásság azonban sohasincs teljesen megelégedve az ifjak teljesítményével, ezért a bíró vagy király különféle büntetéseket szab ki, legtöbbször a vétkeket a határos, határhalmon megcsapják, elverik a fenekét, vagy kezét-lábát megfogva, hozzáverik. Tréfás játék, versengés folyik a két vagy három falu határjárói közt, akik párhuzamosan vonulnak a határok mentén vagy összefutnak a hármashatárnál. Találós kérdéseket tesznek fel egymásnak, megpróbálják a másik falu óvatlan határjáróját áthúzni a határon, hogy aztán mint határsértőt elítélhessék megcsapásra stb. A hosszú, eseményekben gazdag határjárás estig elhúzódhat, de a visszatérő ifjakat, akik zöld ágakat hoznak magukkal a leányos házak feldíszítésére, már várják a leányok és a hajnalig tartó táncmulatság. Másutt hajnalban járnak végig a legények a leányos házakon, a délutáni mulatságra hívni a leányokat, ez a hajnalozás vagy didergés. Ez az ünnepi határjárás a maga tréfaival, vidám szertartásaival egyben tudatosította, megismertette a határ minden részletét, bevonta az ifjú legényeket a közösségi életbe, a közönsben a közért végzett munkába és ünnepélyesen elismerte őket a közösség új tagjainak, élményt adva a közösségből és annak határaitól.

A határjárás maga szépen példázza, jelképezi a falu közösségi tudását, ismereteinek összegezését. A határjáró menetet mindig az az ember vezeti, akinek saját földje, rétje, erdeje, szőlőjének a határa egyben a falu határát is képezte. A saját földje határát mutatta meg, és a sok saját határból megrajzolódott a közös határ, az egész falu határa. Mert a határvonalat, mely 25–30 km hosszú is lehetett, senki sem ismeri pontosan mindenhol, de mindig az vezette a többit, akinek ott a saját határa közös volt a faluéval. Nincs tanúság nélkül e párhuzamban az, hogy csak az érezheti magáénak egy falu határát, akinek abban saját határa is van, nem nincstelen, jogtalan tagja közösségének.

A határjárásokról, különösen vitás esetekben, már a középkorban készültek jegyzőkönyvek. Ezek nem térnek ki a határjárás lefolyásának részleteire, de röviden leírják a határ futását és e határjeleket és mindig megemlítik azt, hogy itt vagy ott, ennél vagy annál a határjelnél kit csaptak meg, nyertek meg emlékezet okából.

A határvonal szent volt, mágikus erővel rendelkezett, láthatatlan falként védte a közösség területét. A határvonalba temették el az erőszakos halállal kimúltakat, a kivégzetteket, a kereszteleetlenül meghaltakat, az ismeretlen, határban talált halottakat. Arra is vannak szép írásos feljegyzések, hogy azokat is a határra temették el, akik nem a faluban születtek, de a faluban haltak meg mint bevándorlók, jövevények. Csak egyetlen szép példát egy baranyai határjárás jegyzőkönyvéből, 1760-ból. Ekkor Pócsa és Virágos közti határvitában MIKES JÁNOS 60 éves volt uradalmi ispán elmondta, hogy a szelíd cseresznyefánál hármashatár van. A fát a régi pócsai földházakban lakott Ugaresics nevű rác oltotta be, aki rác szokás szerint odatemette el a fiát. Ugyanis a rácok, — fűzi hozzá magyarázatul — ha valaki nem lakott a halála előtt egy évig abban a helységben, ahol meghalt, azt „nem temetik közönséges temető helekre, hanem a határra szokták temetni.”²

A falu határa kicsiben megismétli és tükrözi nagyobb közösségek, birodalmak rendjét. Jól ismerjük azt a rendet, hogy a nagy nomád birodalmak, de még honfoglaló őseink is, az újonnan csatlakozott vagy meghódított népeket a hadsereg elővédjeivé tették a háborúban, békében pedig a határok védelmére telepítették le őket határ-örökként.

Számos feljegyzés tanúskodik arról is, hogy az egymással civódó, harcoló falvak összetűzésekor a gyengébb fél saját határa mögé húzódott, ahol bátorosan védekezhetett, erkölcsi fölényre tett szert, amit az ellenfél is respektált.

A falvak határai meglepő állandóságról tanúskodnak. A török háborúk során elpusztult magyar falut újra benépesítő szerbek, majd azok távozása után érkező németek pontosan ugyanazokat a határokat szállják meg, tartják meg, mint amelyek a honfoglalás utáni századokban egykor kialakultak. A király nem felmért területeket, hanem falvakat adományozott, ezért a földesuraknak is érdekében állt a határok állandó megújítása, ismerete a jobbágyok által. A 18. század közepén sok baranyai és tolnai földbirtokos kerestette meg adománybirtokként kapott falvainak határát jól ismerő egykori szerb lakosokat, akiket a Rákóczi szabadságharc idején a Dráván túlra űztek. A helyszínre hívott öreg emberek a határjelekre állva esküvel erősítették meg vallomásaikat, melyben nemegyszer megemlítik azt is, hogy gyerekkorukban ezeken a határjeleken megcsapták őket.

SÓVÁRI GIZELLA szép filmjének, melyet a határmenti, többszörösen hátrányos helyzetű településekről, azok elhalásáról készített, bevezetőjében szólt arról a beláthatatlan jelentőségű veszteségről, melyet ez az elnéptelenedés okoz. Megértem aggodalmát. Uralkodóink 1000 esztendőn keresztül erősítették országhatárainkat azzal, hogy oda telepéseket küldtek. A többszörösen hátrányos helyzet akkor is fennállt a határmentieknek, ezért ezt ellensúlyozandó, kiváltságokat adott nekik.

Ennek az országnak nincsenek nagy energia és nyersanyag tartalékai. Két forrása maradt, és ez nem is akármilyen: a földje és napfénye. A földet és a napfényt azonban csak az ember tudja hasznosítani, értékke átalakítani. A falvak megszűnésével elköltözik a helyszínről az ember, aki a földet és a napfényt kamatoztathatná. Mindenki jól tudja azt, mit jelent ma az ellátásban és a magyar népgazdaságnak a háztáji, a kisüzemi, egyéni gazdálkodás. Bizonyos terményeket, a legkedvezőbb fekvésű földeken a nagyüzem nagy eredményekkel tud termelni, költséges gépesítéssel, kémiai anyagok, védőszerek és műtrágyák tömegének felhasználásával. Ezek a jó minőségű földek is gyorsan romlanak, a kemizálás tönkreteszi a talajszerkezetet, az egyoldalú monokulturális termelés utat nyit a leromlásának, lesodródásának, a talajba került vegyszerek megmérgezik a talajvizet és a kutakat. Hasonlóan kihasznált területek belátható időn belül használhatatlanná váltak pl. az Egyesült Államokban és évenként több ezer hektáron kell felhagyni a termeléssel. Szűk és bűnös az a közgazdasági szemlélet, mely nem gondol a távolabbi jövőre, és nem gondol e határmenti területekre, a hátrányos helyzetű kistalvakra és azok népére. Ezek a falvak el fognak pusztulni maguktól, nem kell azokat felszámolni, mondta itt egyik előadó. Szűk, nem elég magasról nézett, nemzeti érdekeket hosszabb távon figyelembe nem vevő szemlélet, közigazgatási gyakorlat, törvényalkotás és gazdasági szabályozás teszi tönkre, pusztítja el őket, nem maguktól mennek tönkre, néptelenednek el! Töredékét sem kapják a nemzeti jövedelem újraosztásából, mint a főváros lakói, pedig a

többévszázados gyakorlat szerint, legalábbis ezt tették királyaink, a többinél több kiváltságot, kedvezményt érdemelnének, – az egész nemzet, vagy ha tetszik, nemzetgazdaság érdekében. Csak közvetlenül az ember, és nagyobb részt a háztáji, a kisgazdaság fogja ellátni az országot gyümölcscsel, zöldséggel, különféle állatokkal és állati termékekkel. Baranyában az elmúlt években teljes termőerőben lévő almásokat és körtéseket vágtak ki többszáz holdon, mert nem volt kifizetődő. A lakosság pedig, a szegényebbje különösen, nem jut hozzá a gyümölcshez, ami néptáplálékból csemege, fényűző ráadás lett.³

A közgazdasági számítások fontos tényezője a gyakran ésszerűtlennek ítélt emberi magatartás. Az 1828-as országos összeírásnál végeztek olyan számításokat, miszerint kimutatták hol milyen mértékben eredményes vagy ráfizetéses a parasztság munkálkodása. E szerint a számítás szerint a baranyai Hegyhát számos falujában a parasztok ráfizetnek a gazdálkodásra. Száz évvel később ugyanezekben a falvakban az egy adott területegységre számított tiszta jövedelem több volt annál, mint amit az 1828-ban legeredményesebben gazdálkodó falvak produkálni tudtak a megye keleti felében. És nem természetes folyamat eredménye volt az, hogy egy pesti elvtárs vagy doktor úrnak lehet háza a Rózsadombon, három szintes nyaralója a Balaton partján és még kis szőlője, gyümölcsöse valahol másutt, de egy TSz-tag parasztnak nem lehet több helye a háztájinál, pedig ő az, aki értéket termel a földből, a nagyüzemben és otthon is – az egész ország számára. Minden olyan folyamat, mely ezt a termelő munkát gyengíti, nem természetes, hanem bűnös manipuláció. Ilyen gazdasági mutatókat és rendezőket csak azok alkothatnak, akiknek hiányos ismereteik vannak a szükséges kötődésekhez, akik nem kötődnek sehová. Mert a kötődésnek szigorú sorrendje van.

Család, szülőföld, annak szűkebb közössége, a falu, vagy város, kistáj, megye, országrész, ország. Nem lehet átugrani ezt a rendet. Az lesz elkötelezettje az országnak, aki ismeri és elkötelezettje a maga szűkebb szülőföldjének, helyi közösségének is. A néprajz tanulsága szerint a szűkebb helyi közösség és az országhoz, néphez kötő közösségi tudat között van egy fontos közbülső kötődés, melyet régebben éppen a hagyományos műveltség azonossága határozott meg; ez a néprajzi, táji csoporthoz köti az egyént. Például itt Baranyában és Tolnában az egyik legerősebb ilyen összetartozási, népcsoport-öntudattal a bukovinai székelyek rendelkeznek, akik 1945-ben kerültek a Dél-Dunántúlra. Az 1960-as években kezembe került egy kézirat, melyet a századfordulón Dévára került bukovinai székely csoport egyik tagja, László János írt. Ennek az egyszerű földműves-embernek a kezébe azért került a toll, mert 1922-ben egy magyarellenes progromban nyomorékká verve nem tudott tovább a földjén dolgozni, testi munkát végezni. 9 gyermeke volt. Tehetetlenségében elkezdte nyomozni népcsoportjának múltját, hogyan kerültek azok ide Dévára Bukovinából, és hogyan honnan kerültek ősei Bukovinába. Ebben a nyomozásban eljutott – nem személyesen, hanem leveleivel – a Bécsi Hadilevéltár, ahol összeírásokat talált a Mádéfalvi Veszedelemkor, 1764-ben Székelyföldről elmenekültekről, a későbbi bukovinai telepesekről. Ebben a történelmi nyomozásban senki sem támogatta a tanultak közül, de a gyógyszerekre félretett pénze sem volt elég a postaköltségek kifizetésére. Egyetlen ember akadt Déván, aki maga is egy népcsoport elkötelezettje, és azért áldozatokat és börtönt is viselt képviselője volt, egy ügyvéd, akit úgy hívtak: Gróza

Péter. Ő fizette ki László János kutatásainak posta-költségeit és más segítséget és jó-tanácsot, biztatást is adott hozzá. László János felelősséget érez szétszóródott roko-nai, csoportbeliei iránt. A kézirat végén, amikor hírt ad a Brazíliába és Kanadába ki-vándorolt bukovinai családokról felteszi a keserű kérdést; hát ezekkel ki fog törődni, ezekért ki a felelős?

Levonhatjuk ebből is a tanulságot: az elkötelezett ember, aki ismeri saját né-pének értékeit, tudja csak megbecsülni a másik népet, és a másik népért, csoportért küzdő, elkötelezett embert. A szűkebb közösséghez, földhöz, néphez való kötődés nem választja szét az embereket, még azokat sem, akik más néphez kötődnek, hanem ellenkezőleg, összeköti. Az elkötelezett ember a teljesebb ember, aki képes elfogadni és megérteni a másikat, a többszínűséget, a pluralizmust, a demokráciát. Csak ez tud gondolkodni emberiségben is, nem a kötődést nem ismerő, azt vállalni nem akaró, csak a maga hasznát, előmenetelét kereső ember.

A néphagyomány tapasztalat-gyűjtemény. Arra tanít, hogyha demokráciát, közéletet, önkormányzatot akarunk, akkor nagy súlyt kap a kötődést adó helyis-meret, honismeret, néprajzi ismeret, történelmi ismeret, e tudományoknak az okta-tása. Az ismeretek közvetítéséhez szükséges előmozdítani a helyi közösségek formáló-dását, melyek keretében az ismeretek élménnyé, közös élménnyé formálódhatnak; közös ünneplés, ünnepi együttlét, szórakozás ismerteti meg a szülőföld belső és külső határait, tartományait, hogy így kötődések teremjenek, elkötelezettség születhessen, önkormányzat jöjjön létre, közélet legyen. Akkor dönthetünk majd okosan, nem szűk látókörűen, hanem nemzetben és hosszú távon gondolkodva országos ügyekben is. Mert különben, – **BETHLEN** Miklós szép szavaival – „megrohad a nevünk utódaink szájában”.

JEGYZETEK

1. Levéltárakban és élő emlékezetben is megtaláljuk névszerint azokat a parasztembereket, akik az úrbéri elkülönözési perek idején magukra vállalták falujuk képviselőjét, gyalog megjárták többször Bécsset és Pestet, nem egyszer önzetlen harcuk költségeire ráment minden vagyonuk és börtönbe is kerültek.
2. Baranya megyei Levéltár: Bólyi uradalom iratai. 11. cs. 1489. A kérdést részletesen ki-dolgozta Takács Lajos: Határjelek, határjárás a feudális kor végén Magyarországon. Bp. 1987.
3. Andrásfalvy B. 1964.: Duna menti gyümölcsöskertek. Dunántúli Tudományos Gyűjtemény 53. Bp.

ENYEDI GYÖRGY:

SZÉPÜLŐ MÚLT

Megjegyzések Andrásfalvy Bertalan: „Néphagyomány és önkormányzat” c. írásához.

Egyetértek Andrásfalvy-val, hogy a néphagyomány tapasztalatait kívánatos gyümölcsöztetni az újrakezdő helyi önkormányzatok erősítésében. Az egy településen élők közös érdekének képviselete, és a településen *belüli* érdekkülönbségek egyeztetése nehéz mesterség, megtanulásához érdemes múltbéli vagy más országokból példákhoz nyúlni.

Úgy vélem azonban, hogy Andrásfalvy példája – a településben élőknek a határhoz, a megművelt földhöz kötődése – kevésbé hasznosítható példa. Úgy vélem, hogy a szerző idilli képet fest a paraszti múltról s elfogult haraggal szól a földhöz való kötődés bomlásáról. Elsősorban a múltbafordulás gyorsan bővülő divatja miatt érzem fontosnak ellenvéleményem megfogalmazását. Érthető a múlt divatja: a jelen feszültségei, a jövőkép zavarossága ösztönöznek erre. Érthető, hogy a fiatalabb generáció meg akarja ismerni apáinak elhallgatott fiatalságát, nemzeti történelmének – a közoktatásban, a tudományos szakirodalomban – fehéren maradt foltjait. Nem tartom viszont szerencsésnek a múlt megszipítését, mert lefegyverző, mert cselekvés helyett honfibút gerjeszt (amelynek erősebbek a hagyományai, mint az önkormányzatnak), mert azt a hamis illúziót kelti, hogy a múlt választ ad a jövő kérdéseire. Amellett *minden* megszipítés torzít, nem eléggé tényszerű, nem vesz minden körülményt figyelembe.

A szerző, kiváló etnográfusunk, szépen írja le a falu lakóinak a falu határához történő sokféle kötődését, amelynek alapvető motívuma a hagyományos paraszti gazdálkodás volt. A hagyományos paraszti gazdálkodás felbomlása e kötődéseket is szükségszerűen megbontotta. Sajnálja e változásokat, s a modern gazdálkodást pazarlónak, környezet-pusztítóknak, a falvakat erőszakkal elnéptelenítőnek tartja.

Először is, ne feledjük: a harmonikusnak leírt, hagyományos magyar falu rettenetes nyomorúságban élt. Az általa megjelenített magyar faluból hiányoznak a nagybirtokosok és a földnélküli nincstelének. A valóságos magyar faluból azonban nem hiányoztak. 1930-ban, a mezőgazdasági foglalkozásúak 1/3-ának egyáltalán nem volt földje s évi néhány hónapos alkalmi munkából tengődött. Fiatalabb olvasóink reális képet kaphatnak az 50 év előtti magyar faluról a népi írók szociográfiáiból: **ILLYÉS** Gyula „Puszták népé”-ből, **FÉJA** Géza „Viharsarok” c. könyvéből vagy **SZABÓ** Zoltánnak a közelmúltban újra kiadott két munkájából („A tardi helyzet”, „Cifra nyomorúság”). Olvassák el a tardi iskolás gyermekek heti étrendjét, vagy **SÓS** József: „Magyar néptáplálkozásán” (Pécs, 1942) c. művét: meglátják, hogy a hagyományos magyar falu népe oly rosszul táplálkozott, mint napjainkban a túlnépesedett fejlődő országok lakói. A hagyományos paraszti gazdálkodás sem a földben, sem a munkaerőben rejlő lehetőségeket nem tudta kihasználni, a földet művelők többsége sok munkája fejében éppen csak vegetált. A túlnépesedett mezőgazdaság olyan

föld-darabokat is művelésbe kényszerített – sekély köves talajokon, meredek lejtőkön – amelyeket nem lett volna szabad eke alá fogni, s amelyeken igen alacsony termés-eredmények születtek. A felszántott lejtőkön pedig előrehaladt a talajerózió.

A szerző elismeri, hogy „bizonyos terményeket, a legkedvezőbb fekvésű földeken a nagyüzem nagy eredményekkel tud termelni”, ám ezenközben tönkreteszi a környezetet, rövidtávú sikerek érdekében aláássa a jövőt. Nos, a magyar mezőgazdaság eredményei a nagyüzemi átszervezés óta valóban kiemelkedőek, s korántsem csak a legkedvezőbb fekvésű földeken (a nagyüzemek az országban megművelt föld 3/4-én tevékenykednek). Az ország népessége megszabadult élelmezési gondjaitól (az 1 lakosra jutó húsfogyasztás az 1934/38 évi 33,2 kg-ról 1986-ra 90,3 kg-ra, a tejfogyasztás 101,9 kg-ról 183,9 kg-ra, a cukorfogyasztás 10,5 kg-ról 35,4 kg-ra nőtt), az alapvető termékek (búza, kukorica, hús) egy lakosra jutó termelésében hazánk a világ vezető országai közé került. A mezőgazdasági termelés 1/3-át (értékben kifejezve) exportáljuk. Ez az ugrásszerű termelékenység-növekedés feleslegessé teszi a gyenge termőerejű, marginális földek művelését. Az élelmeszer-termelés további növelése nem látszik most indokoltnak (a külső piacok beszűkültek, a hazai fogyasztás sem bővül), vissza lehetne vonulnunk a hegy-dombvidéki földek megművelésétől, azokat inkább gyepterülettel, erdőkkel hasznosítva. Ez kétségkívül mérsékelné egyes kistérségekben a mezőgazdaság – jelenleg sem nagy – munkaigényét.

Andrásfalvy feltételezi, hogy a nagyüzemi gazdaság környezetromboló, lám az USA-ban is évente több ezer hektár válik használhatatlanná. Dehogy válik használhatatlanná: *feleslegessé* válik, mivel a hatalmas termelékenységű amerikai mezőgazdaság állandó túltermelési problémával küszködik. Nem a nagyüzemi gazdálkodás a környezetromboló: a gondatlan gazdálkodás az. Tény, hogy a földdel való gazdálkodás ma hazánkban általában, számos ok miatt gondatlan (például a föld tőke-értékének hiánya s ennek következtében a hosszú távú vagyonérdekeltség hiánya miatt) s ennek szenvedjük káros következményeit, de ez nem törvényszerű tartozéka a nagyüzemi gazdálkodásnak.

A szerző könnyen használ olyan kifejezést, hogy „bűnös”. Bűnös, aki nem tart művelésben minden darabka földet, bűnös, aki túri a kisfalvak népesség-csökkenését stb. Dehát mit tegyünk, ha vétkeinktől meg szeretnénk szabadulni? Bizony, jó lett volna, ha ehhez valami útmutatást kapunk. Ha a nagyüzemi gazdálkodás, az 50 q/hektár búzazahozamával „bűnös” módon rombolja a talajt – mit tegyünk? Térjünk vissza a paraszti gazdálkodáshoz, amelyik 10–15 q/ha hozamra volt képes? De akkor miből fogunk élni? Ki fog letelepedni a kis lélekszámú falvakba, hogy paraszti gazdálkodást folytasson? Ki elégszik meg 1987-ben eleihez hasonlóan a pusztá lét-fenntartással, mint életcéllal?

Magam is nem egyszer feleltem a szavamat a kistelepülések intézményeinek erőltetett felszámolása, közlekedési helyzetünk romlása, a körzetesítések túlzásai ellen. De a ma válságos helyzetbe jutott aprófalvak (egyébként az összes aprófalunak 10 %-a mutat kifejezett elnéptelenedési jegyeket) népességcsökkenési folyamata már hosszú ideje, az egész 20. században tart. Legtöbbje még a múlt század valamelyik népszámlálása óta veszít népességéből. E településcsoport még a felemás magyar polgári fejlődés gazdasági követelményeihez sem volt képes alkalmazkodni. Így hát az 1970-es évek centralizációs törekvései és intézkedései szükségtelenül és

nem emberséges módon felgyorsítottak hanyatlási folyamatokat, de e folyamatokat nem ezek indították útjára.

A faluhoz, szülőföldhöz való kötődést a társadalmi és területi mobilitás erősen lazítja. A hagyományos kötődés röghöz kötöttség volt, az apáról-fiúra szálló paraszti foglalkozás tartotta fenn. A népesség magasabb iskolázottsága, sokféle szakképzettsége a megfelelő foglalkoztatást nyújtó települést helyezi előtérbe a szülőfaluval szemben. A területi mobilitás a fejlett országok nagy energiaforrása: az egyének (családok) azt a települést választhatják lakóhelyül, amely munka-, iskolázási-, életmód igényüknek legjobban megfelel. Egy átlagos amerikai család öt évenként költözik; új lakóhelyén is – ha olyan alkatú – részt vesz a településközösség életében, bár kötődése inkább racionális, mint hagyományos értelemben érzelmi. Kár, hogy a lakáshiány hazánkban korlátozza a területi mobilitást, és sok ember rossz közérzettel marad kénytelenségből lakóhelyén.

A földhöz, határhoz való kapcsolódást lazítja az a tény is, hogy a falusi keresőknek csak bő negyede a mezőgazdasági foglalkozású. S bár a falusi családok háromnegyedének van háztáji vagy kiegészítő gazdasága, ez csak kiegészítő jövedelemforrás, s inkább kertészkedést, állattartást, mintsem földművelést kíván. A mai magyar falu legnépesebb foglalkozási-társadalmi csoportját az ipari munkások jelentik.

Tisztelem Andrásfalvy szakmai elkötelezettségét; jó tanulni tőle a hagyományos paraszti élet rendjét, szokásainak érzelmi szépségét. A mai magyar települések jövőjének formálásához azonban nem találunk mintát a múltban. Ahhoz előre kell néznünk.

TIMÁR LAJOS:

A SZOCIOLÓGIA ÉS GEOGRÁFIA PÖRLEKEDÉSÉNEK EGY LEZÁRATLAN FEJEZETE

Erdei Ferenc és Mendöl Tibor vitája az alföldi tanyás településekről

„A földrajzi szemléletnek és más tudományok ugyanazon tárgyra irányuló szempontjainak az összeegyeztetése általánosságban tökéletesen keresztülvihető” — írta Erdei Ferenc 1941-ben a Földrajzi Közleményekben. „Nem kivétel ez alól a szociológia sem, még abban az esetben sem, amikor a város és falu különlegesen földrajzi vizsgálódás körébe eső jelenségeivel foglalkozik. ... Bármennyire is igaz legyen ez a tétel, ez még nem zárja ki azt, hogy konkrét kérdésekben ne lehessen vita a geográfus és a szociológus között..., azért, mert a tárgyi beállítás összeférhetetlen: szociológus és geográfus állanak szemben egymással.” (ERDEI 1941.)

Az elmúlt évtizedben a humán geográfia és szociológia között olyan mértékű szemléleti közeledés indult meg, amely perspektivikusan kizárja a két tudománynak olyan tárgyi szembeállítását, amely az Erdei–Mendöl vitát jellemezte. Ezt az új szemléletet legvilágosabban MASSEY, Doreen fogalmazta meg: „Ha a társadalom elkerülhetetlenül térbeli és a térbeliséget lehetetlen elválasztani társadalmi tartalmától, ebből nemcsak az következik, hogy a társadalmi folyamatokat úgy kell elemezni, ahogy azok térbelileg lezajlanak, hanem az is, hogy amit térbeli jellegzetességnek tekintünk, elméletileg és társadalmi folyamatok fogalmaiban elemeznünk.” (MASSEY 1984.)

A szemlélet jegyében elemezve az ERDEI–MENDÖL vitát — mint látni fogjuk — a szociológia és geográfia közötti szemléleti közelítés szándéka, ha rejtetten is, de mindkettőjük koncepciójában felfedezhető.

ERDEI Ferenc — a két világháború közötti korszak legjelentősebb szociológusa — az alföldi mezővárosokat tekintette „a magyar városfajtának”, éppen a tanya-világukkal kialakult — általa idealizált — kapcsolatuk, egybeszerveződésük révén. Ehhez az álláspontjához még az 1941-ben írt: „A magyar város” című kéziratában is ragaszkodik. „*Ha tehát magyar városokról beszélünk — írja Erdei —, két lényegesen, szinte tökéletesen eltérő várostípusra kell gondolnunk: a nyugati szabású, dunántúli, peremvidéki, felvidéki és erdélyi városokra és az Alföldnek egészen sajátos városaira.*” (Erdei, 1977.) Felvetődik azonban az a kérdés, hogy a korábbi történeti fejlődés menet eltérése ellenére a két világháború között az Alföld városai valóban annyira „lényegbevágóan eltérő” várostípust képviseltek-e, miként azt Erdei állítja.

A kérdésre válaszolva elkerülhetetlen, hogy ne érintsük Erdeinek – a magyar településföldrajz legkiemelkedőbb művelőjével – Mendöl Tiborral folytatott több évtizedes vitáját. A vita geográfus és szociológus között folyt, de mégsem mondhatjuk, hogy a szociológia és geográfia szembenállásának olyan emlékeit idéznénk fel, amelyeknek napjainkban már nincs semmi aktualitása. Sőt azt sem mondhatjuk, hogy a vita témájára – az alföldi városok sajátos helye a múltban és a jelenben a magyar településrendszeren belül – megfelelő választ adott volna a humán geográfia vagy akár a szociológia. A vita felidézése azért is tanulságos, mert két, ma is élesen szembenálló kutatói habitust idéz fel. **ERDEI** az a tudóstípus volt, akinél az elméletteremtő eruditió, még akkor is, amikor anyaggyűjtéshez folyamodott – éppen a politikusi alkatból adódóan –, állandóan túllépett az empiria nyújtotta evidenciákon. „A tanyának a várossal való forgalma sokkal erőteljesebb – írja Erdei –, mint a városé, a külön köröket jelentő falvakkal. Sokkal kedvezőbb maga az úthálózat, de ami még fontosabb, ezen útrendszeren sokkal sűrűbb a közlekedés...” (Erdei, 1941.)

A tanya-város kapcsolatra vonatkozó megállapításait érdemes empirikusan ellenőrizni. A nagyhatárú alföldi városok, pl. Szeged, Kecskemét, Debrecen esetében azok a „belsőgtől” esetenként 60 km-nyi távolságra élő tanyai cselédek, szegényparasztok – mint ezt több tanulmány igazolta – egyáltalán nem érezték magukat „városinak”, évente egyszer-kétszer ha megfordultak a városban. Az Alföld több városa esetében tényleges város – vidék kapcsolat nem alakulhatott ki. Jónéhány Balaton menti „üdülőfalú” sok esetben magasabb szintű vonzási kapcsolatot teremtett környezetével, mint jónéhány alföldi „város”. Átfogóbban fogalmazva, szükség van annak empirikus vizsgálatára és feltérképezésére, hogy az egyes tájak városai milyen hierarchikus szerveződést képeztek, milyen szintű szolgáltatásokkal látják el lakosságukat és vonzáskörzetüket. A központi, vagy másnéven városi alapfunkciókhoz a szolgáltató funkciók hierarchiájának felsőbb fokán álló intézményeket soroljuk. A városok hierarchikus fokozatát a városi alapfunkciók mennyisége és minőségi kombinációja határozza meg.

BELUSZKY Pál – a településföldrajz neves művelője – már másfél évtizeddel ezelőtt kidolgozott egy leltározó módszert a városhierarchia feltárására. Vizsgálatát 1900, 1930, 1960 és 1970-re végezte el. (Beluszky, 1973.) A figyelembe vett városi intézményeket (számuk meghaladta a hatvanat) hierarchikus szintjük alapján rangsorolta. A rangsorolás alapját az egyes központi szerepkörű intézményekkel ellátott települések és az ország összes településeinek hányadosa, a „diszperziós érték” képezte ($d = \frac{t_i}{T}$; t_i a szóban forgó intézménnyel rendelkező települések száma, T a vizsgált terület összes településének a száma). A városhálózatot 5 hierarchikus szintbe sorolta a központi funkciókkal való ellátottság alapján, s ezen belül további altípusokat különböztetett meg. Az első „szint” Budapest, a második a regionális centrumok, a harmadik a megyeszékhely-jellegű városok, a negyedik a középvárosok, s végül az ötödik hierarchikus szint a kisvárosok csoportja. A városok részesedése a szolgáltatási funkciók ellátásában (pontosabban részesedésük az ország kereskedelmi foglalkozású keresőiből) jelentősen bővült. 1900-ban a kereskedelemről élő keresők 62 %-a, 1930-ban pedig mintegy 80 %-a élt a városokban. Jellemző, hogy 1930-ban a kereskedelemben dolgozók majdnem fele Budapesten tevékenykedett. A ma-

gyar városok hierarchiáját elemezve 1900-ban és 1930-ban teljesen megalapozatlan-
nak tűnik Erdei megállapítása, miszerint: „Ritkábban vannak városi központok ezeken
a vidékeken (mármint a Dunántúlon és Északon – T.L.), mint az Alföldön”, (Erdei,
é.n.) A regionális centrumok között 1930-ban csak két alföldi várost találunk, Szegedet
és Debrecent, ezzel szemben öt dunántúli várost (Pécs, Győr, Szombathely, Székes-
fehérvár és Sopron). A megyeszékhely szintű települések között ugyan 8 alföldi és
5 dunántúli város szerepel. A középvárosok között 14 dunántúlit és 11 alföldit talá-
lunk. A Dunántúlon összességében a városhálózat egyenletesebb eloszlását figyelhet-
jük meg, ezzel szemben az Alföldön szembetűnő pl. a Közép-Tisza vidéke és a Berety-
tyó-Kőrös vidék szegényesebb városhálózata.

A településhálózat tagjai között a városi alapfunkciók teremtenek szükség-
szerű kapcsolatot; a városi alapfunkciók megléte és hierarchikus szintjük vagy hiá-
nyuk a településhálózat tagjai közötti munkamegosztást tükrözi. Ezzel természetesen
egyetértünk; azonban nem tekinthetünk el attól sem, hogy az egyes település-
földrajzi funkcióknak mindig megvan a maguk társadalmi dimenziója. Éppen ezért
a lokális és speciális funkciók településenkénti eltérő volumene és összetétele diffe-
renciáltabb foglalkozási-társadalmi rétegződést jelenthet, s így különböző keresletet
a magasabb szintű szolgáltatások iránt. Vagyis az alapfunkciók alapján kialakított
városhierarchia elemzése után a városok funkcionális típusainak megállapítása kö-
vetkezne. (Tehát a lokális, a városi alap- és speciális funkcióknak a településen belüli
arányát kellene figyelembe venni.) Ezt a különböző funkciók által foglalkoztatottak
belső aránya alapján lehet elvileg mérni. A **BELUSZKY** Pál által kialakított városhie-
rarchiát a foglalkozási főcsoportokkal összevetve, az egyes településeknél a tercier
szektor aránya és a városhierarchiában elfoglalt hely között nem találunk szorosabb
összefüggést. Az pedig kétségtelen, hogy alapvetően a tercier szektor a városi alap-
funkciók hordozója. A második 39 település esetében azonban egészen sajátos tenden-
ciát tükröznek az adatok. A 60–75 %-os mezőgazdasági népességi arányú települések
jól elkülönülő csoportja rajzolódik ki. Ezek a települések szinte kivétel nélkül azok az
alföldi városok, melyeket **ERDEI** szabályos mezővárosokként kategorizált. Ugyan-
akkor a másik, kissé szórta csoportot a dunántúli és északi funkcióhiányos közép-
városok alkotják.

Az alföldi tanyás városokról közismert, hogy a „belterület” és a „kületerü-
let” népességének foglalkozási összetétele gyökeresen eltért egymástól. Pl. Békéscsa-
bán a városközpontban a mezőgazdasági keresők aránya csak 10 % körül volt 1930-
ban, ezzel szemben a tanyavilágban 90 %-ot is eléri az agrárnépesség aránya. *Éppen
ezért alapvető kérdés, hogy hol húzható meg az alföldi városok határa?* Erre a kér-
désre a „Magyar város” című könyvében Erdei elméletileg helyes választ ad: „Egye-
dül a város társadalmi szerkezetének a viszonyai mondhatják meg helytállóan, hogy
hol van egy város határa.” (Erdei, é.n.) Mivel azonban Erdei-nél – bármennyire is
paradoxonnak tűnik – a tanyás települések földrajzi szemlélete a meghatározó (a
város és tanyái vonzáskörzete közötti kapcsolatoknak a túlhangsúlyozása), s így a
szándéka, „a földrajzi és társadalmi szemlélet összeillesztése”, nem sikerülhet. A fen-
tebb idézett mondata után fél oldallal lejjebb már ezt olvashatjuk: „... a városok határát
legjobban megközelítik a történelmi fejlődés során kialakult közigazgatási határok, ...
(Erdei, é.n.)

Erdei Ferenc geográfus vitapartnere, Mendöl Tibor, sajátos módon éppen az Erdei által alapvetőnek tartott térbeli kapcsolatok helyett a foglalkozási – társadalmi szerkezet különbségeit tartotta meghatározónak. Erdei-hez írt levelében ezt írta: „Azokat a sajátos kapcsolatokat, amelyek a mi tanyáink és a belsőség között fennállanak, földrajzi szempontból is érdekeseknek, de csupán másodrangúaknak tartjuk.” (Idézi Erdei, 1941.)

MENDÖL a tanyás településeket Erdei-től gyökeresen eltérően úgy értékelte: „Magyarországon és különösen az Alföldön ... a közigazgatási egységek csak ritkán jelentenek földrajzi település egységet is.” (Mendöl, 1937.) Ehhez hozzátehetnénk, hogy a társadalomföldrajz szemszögéből sem tekinthető egy egységnek egy olyan nagy határú város, ahol a városban teljesen más társadalmi rétegződés és mobilitási tendenciák figyelhetők meg, mint a távol fekvő tanyavilágban. Vagyis megállapítása: „A tanyavilágnak a zárt helységtől való szétválasztása tehát semmiképpen sem jelenti egy szervez egésznek a szétdarabolását,” (Mendöl, 1937.) – a szűkebb vonzaskörzet szintjén a településföldrajz szemszögéből talán vitatható, azonban a társadalomföldrajzi vizsgálódások szempontjából helyesnek tekinthető. Így az általa felvetett szempont: a foglalkozási összetétel és a települések zárt beépítési jellege határozza meg a városok határait – számunkra érdekes kiindulópontot jelentenek. Mendöl az 1937-ben német nyelven írt tanulmányában az alföldi városok esetében a népességszámból leszámítja a tanyavilág népességét, ugyanakkor figyelembe veszi azt is, hogy egyes esetekben (pl. Budapest, Miskolc esetében) a város földrajzi értelemben nagyobb, mint közigazgatási határai szerint. (Mendöl, 1937.) Ezeket a számításokat 30 nagyobb városra végezte el. Mivel így a kisebb dunántúli és északi városok egy része kimaradna az elemzésből, ezért mi 39 településre végeztünk számításokat, a földrajzi városterület népességének meghatározására és foglalkozási főcsoportok szerinti megoszlására vonatkozóan. Néhány dunántúli város esetében, pl. Mohács külterülete az alföldi városokéhoz hasonló, viszont máshol, Komárom, Sopron és Baranya megyék egyes településeinél a „külterület” a várossal szorosan összekapcsolódott nem agrárjellegű népességet jelent, amely a földrajzi városterülethez sorolható. Az így nyert „új” foglalkozási főcsoport adatait a városoknál összehasonlítottuk a városhierarchia szintjeinek **BELUSZKY** Pál által kialakított típusaival. A városhierarchia felsőbb szintjén, azaz a regionális centrumok három alcsoportja, sőt a megyeszékhely szintű teljes értékű centrumok esetében, a „tercier szektorhoz” kapcsolódó népesség aránya szűk sávban, 30–40 % között húzódik. Ugyanakkor a mezőgazdasági népesség, illetve az ipar-forgalmi népesség arányában is sokkal kisebb az eltérés az egyes települések között. Csak a magasabb szintű szolgáltató funkciókkal való ellátottság alapján megyeszékhely szintű, teljes értékű centrumnak tekintett Kecskemét és Eger tűnik ki e kategórián belül a magasabb mezőgazdasági népesség arányával. Természetesen az Alföldnek a településhierarchia alsóbb szintjén elhelyezkedő városai is kitérnének a magasabb mezőgazdasági népesség arányukkal, a „nyugati típusú” városok pedig a magasabb iparforgalmi és terciér szektor arányával. Az előbbiekre Hajdúszoboszlót, Hajdúböszörményt, Törökszentmiklóst, Kisújszállást és Békést említhetnénk (külterület nélkül is), 50 % fölötti mezőgazdasági népesség aránnyal. Az utóbbiakra pedig a kisvárosok közül Kőszeg, Keszthely, Vác, illetve a megyeszékhely szintű centrumok közül Zalaegerszeg és Veszprém. Ugyanakkor a

településhierarchia alsóbb szintjein az alföldi települések szemmel láthatóan nem képeznek olyan elkülönült csoportot, mint a külterületet is figyelembe vevő adatok alapján. A hiányos központként funkcionáló középvárosok esetében érdekes foglalkozásszerkezeti egybeesés figyelhető meg Mohács és Kiskunfélegyháza között. (A két város társadalmának összehasonlító történeti-földrajzi elemzése további adalékokat nyújthatna arra, hogy a Beluszky Pál és Mendöl Tibor különböző földrajzi szempontú tipizálásának egybekapcsolása a társadalomföldrajz szempontjából mennyiben releváns.) A foglalkozásszerkezeti szempontból lehatárolt városterületen belül további korrekciós számításokat érdemes végeznünk. Első lépésben a mezőgazdasági népességet levonjuk a már korábban területileg szűkített városi népességéből. Így a nem őstermelők %-os aránya alapján állítjuk fel a városiasság fokozatait. Mindez azt jelenti, hogy sok alföldi városnál a közigazgatási terület 25–30 ezer lakosából már az első területi korrekció során csak 15 000 marad, a mezőgazdasági népesség levonása után pedig csak 6–8000. Ezek után még egy újabb korrekciós számítást végzünk. Ugyanis, ha a bányászatot is valódi „városi” foglalkozási ágak tekintjük, akkor a bányásztelepülések (Salgótarján, Felsőgalla, Ózd, Pilisvörösvár) feltűnően előkelő helyen állnak a városiasság rangsorában, jóllehet a többi kétségkívül városi foglalkozási ág ezen városok népességstruktúrájában csak kicsi vagy egészen alárendelt szerepet játszott. Jellemző, hogy Salgótarjánban 1930-ban kereskedelem, illetve a közszolgálat és szabadfoglalkozásúak csoportjába besoroltak aránya együttesen csak 11 % volt. Ugyanez az arány Felsőgallánál csak 4,4 %, Ózd esetében pedig 6,2 %. Jellemző, hogy ezen két foglalkozási csoport aránya még olyan települések esetében is jóval magasabb volt, amelyek még a szűkebb „földrajzi” városterületet figyelembe véve is teljesen agrárjellegűek voltak. Így pl. Mezőkövesd 71,6, Hajdúböszörmény 66,0 és Törökszentmiklós 51,6 %-os mezőgazdasági népesség aránya ellenére a fentebb említett két foglalkozási ág együttes aránya 8,8 %, 8,9 %, illetve 9,9 % volt.

A városi központi funkciók szintje alapján képzett városhierarchia és a fentebb említett kettős korrekció között, bármennyire is eltérő az eredeti kiindulópont, belső logikai kapcsolat van. Hiszen két olyan foglalkozási csoportot iktatunk ki a városi népességéből, amelyek magasabb szintű szolgáltató funkciókat nem nyújtanak. A „szűkített” városterületen belül igen sajátos képet mutat azon két foglalkozási csoport együttes aránya, melyek jellegükből adódóan alapvetően a magasabb szintű szolgáltatásokat létrehozzák. Ez a két „statisztikai” csoport a kereskedelemben és hitelszférában dolgozók, illetve a közszolgálat és szabadfoglalkozásúak csoportja. A városi alapfunkciók szempontjából regionális centrumokként besorolt települések esetében a fentebb említett két foglalkozási csoport együttes részesedése az össznépelességen belül megközelítette vagy meghaladta a 20 %-ot.

A városhierarchia felsőbb szintjein elhelyezkedő települések esetében nincs túl szoros összefüggés a városi alapfunkciók szintje és azon két foglalkozási ág között, amelyek ezen funkciókhoz kapcsolódnak. Ez azonban természetesnek tekinthető, hiszen a két foglalkozási csoport lokális funkciókhoz is kapcsolódik (pl. a kereskedelemnek a lakosság mindennapi szükségleteit ellátó része, vagy az alapfokú oktatás). Ugyanakkor azt is figyelembe kell venni, hogy a két foglalkozási csoportban dolgozók arányát az adott település kereskedelmi, közigazgatási és oktatási vonzáskörzetének nagysága is befolyásolta. Ezt figyelembe véve nem meglepő Nyíregyháza esetében

A kereskedelem-hitel, valamint a közszolgálat és a szabadfoglalkozásúak részesedése az összes népességben belül (a „földrajzi” városterületen, a regionális és a megyeszékhely szintű regionális centrumokon belül) (Timár, 1986.)

Teljes értékű regionális centrumok	Nem teljes értékű regionális centrumok	Részleges regionális centrumok	Megyeszékhely (teljes értékű) szintű regionális centrumok
Szeged 19,5 % Debrecen 21,8 %	Pécs 20,0 % Győr 22,1 % Miskolc 17,4 %	Szombathely 21,7 % Székesfehérvár 17,9 % Sopron 22,2 %	Kaposvár 21,3 % Kecskemét 23,2 % Szolnok 18,7 % Nyíregyháza 26,5 % Eger 17,2 %

(főképp kiterjedt kereskedelmi vonzáskörzete miatt, 13,0 % volt a kereskedelemben dolgozók aránya) a fentebb említett két szféra jelentős aránya.

A településhierarchia alsóbb szintjein elhelyezkedő településeket összehasonlítva a városhierarchia felsőbb szintjén elhelyezkedőkkel, az alapfunkciókhoz kapcsolódó két foglalkozási csoport aránya alapján már szembevetendő különbségeket tapasztalunk.

A kereskedelem-hitel, valamint a közszolgálat és a szabadfoglalkozásúak részesedése az összes népességben belül a hiányos vagy részleges központként funkcionáló középvárosok, valamint kisvárosok esetében (a „földrajzi” városterületen belül) (Timár, 1986.):

Hiányos központként funkcionáló középváros	Részleges központként funkcionáló középváros	Kisvárosi szinten teljesértékű központ
Salgótarján 11,0 Gyöngyös 16,8 Kiskunfélegyháza 16,7 Mezőtúr 13,3 Jászberény 13,3	Mezőkövesd 8,8 Hajdúböszörmény 8,9	Békés 8,8 Törökszentmiklós 9,4

A két táblázat összehasonlítása alapján – tendencia jelleggel – feltétlenül érvényes összefüggés az, hogy a városhierarchia szintjén lefelé haladva a kereskedelem és a közszolgálat – szabadfoglalkozásúak aránya fokozatosan csökken. Sőt a városhierarchia felsőbb szintjén arányuk önmagában magasabb volt (többnyire 10 % fölötti), mint az alsóbb szinten a két foglalkozási csoport együttes aránya (Szeged 10,16, Debrecen 10,8, Pécs 10,8, Győr 10,9, Szombathely 10,5, Székesfehérvár 9,8, Sopron 13,8, Kaposvár 10,7, Kecskemét 10,4, Nyíregyháza 13,4 és Eger 10,3 %) – a „földrajzi” városterületet figyelembe véve.

A hiányos központként funkcionáló középvárosok között olyan településeket is találunk, melyek a foglalkozási főcsoportok szerinti ábrázolásban – mint korábban láthattuk – az azonos hierarchikus szint ellenére is távol estek egymástól. Így pl. említhetnénk két szélsőséges példaként Salgótarjánt és Jászberényt. Salgó-

tarján esetében a mezőgazdasági népesség aránya csak 3,7 % volt, míg Jászberény esetében 44,9 %. Ugyanakkor, s ez persze nem meglepő, a városi alapfunkciókhoz kapcsolódó két szféra arányában csupán minimális különbség figyelhető meg.

A városhálózat területi különbségei között a legszembetűnőbb a sokoldalú ipari – szolgáltató funkcióval rendelkező kisvárosok teljes hiánya az Alföldön. Ugyanakkor, a foglalkozási szerkezetet és a városhierarchiában elfoglalt helyet, illetve a népességszámot összevetve, a Dunántúl és az Alföld és észak városai között „átmeneti”, egymáshoz hasonlító városok egész sora létezik. Nemcsak a szűkebb városterület foglalkozási szerkezete, hanem a városi alapfunkciók szintje alapján is. A Duna vonala nem jelent éles határt a magyar településhálózatban, hiszen pl. a Mezőföldön vagy Dél-Dunántúl egyes részein is léteztek a „tanyás mezővárosok”.

Mégis hipotetikusán megfogalmazható a „nyugati várostípus” (ez azonban csak néhány várost jelent!), melynek jellemzője a mezőgazdasági népesség csekély aránya, a városi jellegű foglalkozási ágak kiegyensúlyozott szerkezete, differenciáltabb értelmiségi funkciók a város életében, és a népességszámhoz viszonyítva viszonylag magasabb szintű városi alapfunkciók jelenléte. (Sopron, Kőszeg)

Megfogalmazhatjuk az „alföldi város” ideáltípusát is, mely még a földrajzi városterületen belül is erősen agrárjellegű, a népességszámhoz viszonyítva alacsonyabb szintű városi alapfunkciók vannak csak jelen. Jellemző ezekre a differenciálatlan értelmiségi szerkezet – jórészt csak a közigazgatáshoz és az oktatáshoz kapcsolódó értelmiségi rétegek jelenléte. Ezen típuson belül a szélső pólust az óriás-falusian felhígult, csupán kisvárosi funkciókat ellátó sajátos települések jelentik. Ezeknek a foglalkozási szerkezete még a szűkebb földrajzi városterületen belül is abszolút agrárjellegű (Karcag, Hajdúböszörmény, Berettyóújfalú, Mezőkövesd).

Kissé leegyszerűsítve a Dunántúlon vannak (népességszámuk alapján) egészen kicsi, de mégis városi települések, pl. Kőszeg, míg az Alföldön már a közép-nagyvárosok is egészüket tekintve erősen falusias jellegűek. A Dunántúlon a kisebb népességszámú települések felé haladva általában nem csökken olyan mértékben a városi alapfunkciók szintje, mint az Alföldön.

Joggal hangsúlyozhatjuk a Dunántúlon a városi méret, az Alföldön pedig a városi jelleg fokozatait.

IRODALOM

- BELUSZKY P. 1973: Adalékok a magyar településhierarchia változásához. = Földrajzi Értesítő, 4.
ERDEI F. é.n.: Magyar város. Atheneum, Bp.
ERDEI F. 1941: A tanyás települések földrajzi szemlélete. = Földrajzi Közlemények, 2.
ERDEI F. 1977: Településpolitika, közigazgatás, urbanizáció. (Szerk. Halász József és Kovács István) Akadémiai Kiadó, Bp. 1977.
MASSEY, Doreen 1984: Spatial Division of Labour. Macmillan, London.
MENDŐL T. 1937: Berufliche Struktur und Stadtbild als Merkmale des städtischen Charakters in Ungarn. Ungarische Jahrbuch.
MENDŐL T. 1942: A városföldrajz népességtudományi vonatkozásai. = Magyar Statisztikai Szemle 5–6.
TIMÁR L. 1986: A gazdaság térszerkezete és a városhálózat néhány sajátossága a két világháború

közötti Magyarországon. MTA Regionális Kutatások Központjának Kutatási Eredményei.
Pécs.

TIMÁR L. 1987: A városhálózat és a társadalom néhány sajátossága a két világháború közötti Magyarországon. (Kézirat.)

ÚJ KIADVÁNYAINK! ÚJ KIADVÁNYAINK!

Kedves Olvasónk! Ezúton tájékoztatjuk, hogy az MTA Regionális Kutatások Központja „**Területi és települési kutatások**” címmel új sorozatot indított, melynek első kötete most jelent meg:

HAJDÚ ZOLTÁN: Településhálózat és közigazgatási területszervezés a Dél-Dunántúlon

Felhívjuk szíves figyelmét arra, hogy a sorozat ez évben várható újabb kötetei:

LACKÓ LÁSZLÓ: Területi fejlődés, tervezés

TÓTH JÓZSEF: Urbanizáció az Alföldön

HORVÁTH GYULA: Regionális gazdaságszervezés

E könyvek **80,- Ft-os** áron megrendelhetők az **MTA Regionális Kutatások Központja Könyvtárától** (7601 Pécs, Pf.: 199).

Számlaszámunk: MNB 249–90173–8469.

A Tér és Társadalom sorozatot indít a földrajz Magyarországon ezidáig kevésbé művelt ágáról – a szociálgeográfiáról.

Ebben a számunkban a német, majd a későbbiekben az angol és francia irányzatok bemutatására vállalkozunk.

BERÉNYI ISTVÁN

GONDOLATOK A NÉMET SZOCIÁLGEÓGRÁFIÁRÓL

A német szociálgeográfiával való mintegy tizenöt évi ismerettségem alapján sem érzem feljogosítva magam, hogy az irányzatról átfogó összefoglalást, mégkevésbé értékelést adjak. Pedig illenék, de szellemi gyökereit kutatva és mai irányzatait tanulmányozva mindinkább elfog a bizonytalanság ha olyan alapvető kérdések megválaszolására kényszerülök, hogy mi is a német szociálgeográfia előzménye és elválasztható-e ez egyáltalán a geográfia általános gondolati fejlődésétől, s valójában mi a „német” abban, amit ma német szociálgeográfiának szokás nevezni?

Az alábbiakban a gondolati bizonytalankodásaimat szeretném az olvasóval megosztani már csak azért is, mert e témában jelentek meg ismertetések (LETTRICH E. 1972, BERÉNYI I. 1985., CSÉFALVAY Z. 1986), amelyek a német, de inkább csak az ún. „müncheni iskola” irányzatáról adtak áttekintést.

A német szociálgeográfia gyökerei

A XIX. század közepén, amikor a felgyorsuló kapitalizálódás már kontinentális léptékben változtatta meg az ember és a környezet, az ember és a társadalom kapcsolatát Európában, kialakult az *emberföldrajz*.

Az emberföldrajz (LE PLAY, 1855; RATZEL, 1882/1891; Vidal de la BLACHE 1922) e klasszikus szakaszában az ember és természeti ill. társadalmi környezete közötti összefüggésekkel, kölcsönhatások elemzésével foglalkozott. Kiinduló pontja az ember, mint individuum kölcsönkapcsolatainak feltárása és ez alapján életformacsoportok leírása, táji megjelenésük sajátosságainak megragadása volt. Emellett az olyan alapkategóriák, mint a kultúrtáj, társadalmi magatartás vagy funkcionális térszerveződés a mai társadalomkutatásban is jelen vannak. A fenti problémakörök a mai német szociálgeográfiának is fontos kérdései, de azokban nem individuum, hanem a társadalom meghatározott csoportjainak szerepét, jelentőségét, aktivitását keresi.

Az ember és környezete kapcsolatának más-más aspektusa került előtérbe a társadalmi fejlődéssel:

Az emberföldrajz determinista fázisa nyilván távol áll a mai német szociálgeográfiai megközelítéstől, de hatása mégis jelen van, mert a társadalmi csoportok térbeli aktivitását, a funkcionális térszerkezet kialakulását a természeti környezettel összefüggésben elemzi (**RUPPERT**, 1968).

Ez a kölcsönösség **LE PLAY** (1855) munkájában még különösen szoroson van jelen, noha őt tekinti a szakirodalom a földrajzi determinizmus előfutárának, akinek gondolata végül is Ratzel-el teljesedik ki. Le Play különböző európai országokban vizsgálta a családok életkörülményeit, s azt a családok költségvetése alapján jellemezte. Megállapította, hogy a családok munkájuk révén közvetlen vagy közvetett kapcsolatban állnak a földrajzi környezettel, amely egzisztenciájukat erősen befolyásolja. Le Play a területi gazdaságszerkezettel, népesség eloszlással és jövedelemeloszlással szemben a fizikai környezet részletes elemzéséből indult ki és azt egészítette ki a népesség foglalkozási szerkezetével, fogyasztási szokásaival, anyagi kultúrájának vizsgálatával, s az említett családi költségvetés adataival. Végül is társadalmi-gazdasági területegységeit („modes du travail”) a tér-gazdaság-társadalom hármasságát, sajátos térszerveződése alapján vezette le. E koncepciója később elsősorban Vidal de la **BLACHE** (1902) tevékenységére volt hatással, de impulzust adott a földrajzi gondolkodás egészének fejlődésére is.

A tér-gazdaság-társadalom kapcsolatát a XIX. század második felében mindinkább egységes rendszernek tekintették, amelynek elemei között szoros oksági kapcsolat van. E kapcsolatrendszer együttes működésének, fejlődésének magyarázatában mind nagyobb szerepet kapott **DARWIN** fejlődésmélete, azaz a biológiai, ill. a korabeli természettudományok gyors fejlődése. Darwin természetes szelekciós elméletét kivetítették az emberi társadalom fejlődésére, s így magyarázták az emberi kultúra területi különbségeit. Mindezt alátámasztották az újkori földrajzi felfedezések, a gyarmatosítás, amely olyan természeti népeket tett ismertté, amelyek közelebb álltak a biológiai „rendszerhez”, mint az európai értelemben elismert emberi társadalomhoz.

Tehát amikor **RATZEL** (1881) eltúlozza a természeti környezetnek az emberi társadalomra gyakorolt hatását, akkor a korszak legújabb eredményeiből (Darwin) és tárgyi ismereteiből (felfedezések) indult ki. Ratzel elsősorban természettudós, hiszen 14 évig gyógyszerész, majd zoológiát tanult, s így került Darwin szellemi hatása alá, tehát a kor tipikus szellemi képviselője.

Mindez persze nem változtat azon a tényen, hogy a területi fejlődés „motorjának” a természeti környezetet tartotta, amely meghatározza az ember tevékenységi lehetőségét, térbeli mozgását, területi eloszlását a földön. A terület, s az ország civilizációja a természeti adottságok függvénye. Ratzel tehát a Le Play által leírt tér-gazdaság-társadalom hatásmechanizmust egyoldalúan, a természeti feltételekből kiindulva értelmezte.

Azt azonban ma sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a *tér-gazdaság-társadalom olyan kölcsönkapcsolat-rendszert alkot, ami a modern társadalmakban is kifejezésre jut. Ezért e rendszer működésének, táji megvalósulásának lehetnek és vannak is olyan sajátosságai, amelyek részben a természeti környezetre vezethetők vissza.*

Az emberföldrajz possibilista fázisa, amely az ember környezetformáló, átalakító

szerepét hangsúlyozza, a századfordulóra esik, arra az időszakra, amikor az európai társadalmak gazdasági-technikai fejlettsége olyan színvonalat ért el, hogy nyilvánvalóvá vált az ember alapvetően képes környezetét átalakítani. Az is szembetűnővé, a statisztikákban „mérhetővé”, a szociológia számára igazolhatóvá vált, hogy az ember térbeli aktivitása, magatartása sokkal inkább társadalmi, mint természeti okokra, törvényszerűségekre vezethető vissza.

A népesség foglalkozási átrétegződésével, területi koncentrációjával, a városnövekedéssel olyan regionális konfliktusok alakultak ki, amelyek oka már nem volt magyarázható a ratzeli koncepcióval.

Ezért törvényszerű volt, hogy Le Play tér-gazdaság-társadalom gondolati (s részben ok-okozati) sémáját Vidal de la **BLACHE** „megfordítja” (1922), s a környezet átalakulását az ember szabad akarata megnyilvánulásának tekinti. Számára az átalakított környezet az ember egzisztencia harcának, kezdeményezésének eredménye, amelynek során az ember a természeti adottságokat nagyon különböző módon értékeli és hasznosítja. Tehát az ember relatív autonómiáját hangsúlyozza a természettel szemben.

Noha Vidal de la Blache „egzisztencia harcában” is felismerhető a darwini természetfejlődés elmélete, mégis Ratzellel szemben az ember, a társadalom felől közelít. Mindez nemcsak abból következik, hogy Vidal de la Blache a történelemtől „állt át”, s ezért a környezeti valóságot, annak átalakulását a társadalom fejlődésére vezette vissza, hanem abból, hogy nagyszámú empirikus vizsgálatot végzett. Munkamódszere nem a „megfigyelés”, a tapasztalatok rendszerezése és összegezése, hanem a jelenségek mennyiségi és minőségi leírása, kialakulásának tisztázása, az okok feltárása. Mivel lokális vizsgálataiban minden esetben az ott élő ember társadalmi sajátosságait (faji, vallási, foglalkozási stb.) tudta kimutatni, joggal állapította meg, hogy az ember legfontosabb térszervező erőit nem lehet a környezeti tanokkal (environmentalizmussal) megmagyarázni.

A népesség egész térbeli megnyilvánulását magából az életformából „genres de vie” vezette le. Az egyes életforma csoportok – szerinte – a maguk szándéka szerint alakítják át a környezetet és az adottságokat nagyon különböző módon hasznosítják. A tevékenység módját pedig elsősorban a történelmi, vallási, kulturális és pszichológiai tradíciók határozzák meg. Vidal de la Blache már egyértelműen elismerte a társadalmi viszonyok térszerkezetre gyakorolt hatását, s szerinte az ember társadalmi és gazdasági aktivitása, főként munkája révén alakítja át környezetét, ami a mindenkori civilizációs szint függvénye. Mindebben erőszakolás nélkül felismerhetőek a marxi társadalomfejlődési elvek, amelyek – sokak szerint – a szerző történelmi gondolkodásában jelen voltak.

Vidal de la Blache koncepciója – mint említettem – a Le Play-i hármas struktúra „megfordítása”, azaz a társadalom-gazdaság-tér ok-okozati kutatásának központba állítása az egyik legfontosabb adalék a mai szociálgeográfia gondolkodás kialakulásához. Mindez már regionális társadalom-kutatási diszciplínákba is beépült, gondolkodunk a szociológus **KÖNIGRE** (1960), aki az emberi csoportok környezethez való alkotó alkalmazkodásáról („creative adjustment”) beszél. **HOMANS** (1960) szerint az emberi csoport (tehát csoport, s nem individuum, mint ez még Vidal de la Blache-nál megnyilvánul) a rajta kívülálló környezetet munkája révén állítja szolgálatába úgy,

hogy közben átalakítja. Itt jegyzem meg, hogy Homans viszont az ember-természeti-környezet rendszert olyan merev ok-okozati rendszernek fogja fel, hogy abban már a társadalmi determinizmus jegyei ismerhetők fel, amely Vidal de la Blache-ra még nem volt jellemző.

Az ember tehát maga is földrajzi tényező, s úgy változik a történeti fejlődés során, hogy közben átalakítja környezetét.

A német szociálgeográfiai gondolkodás elsősorban abban tér el a francia geográfusétól, hogy ma a hangsúlyt az emberi csoportok tevékenységére helyezik és a szubjektum, mint a csoport tagja jelenik meg. Jelen van ugyan az ember szabad akarata, az egyéni döntés lehetősége, de abban ma a „csoportelvárások” szerepét meghatározónak tekintik.

Az igazsághoz tartozik, hogy Vidal de la Blache koncepciója, nem volt előzmény nélküli, mert már **DURKHEIM** is az ember tájban létrehozott anyagi kultúráját egységes egésznek tekintette, ami nem más, mint az illető társadalom „Substrats”-ja. A cél szerinte e szubsztátum megismerése, mert ez alapján következtetni lehet az ott élő társadalomra.

Durkheim munkásságának „társadalmi morfológiai” vonala hatásosan jutott érvényre az emberföldrajz morfológiai irányzatában.

Az irányzat kétségkívül legelismertebb képviselője **SCHLÜTER** (1906), akinek célja az emberformálta kultúrtáj bemutatása volt (Morphologie der Kulturlandschaft). Különös súlyt helyezett a kultúrtáj genezisére, de azt elsősorban a formális struktúra változása alapján írta el.

Sokan úgy ítélik, hogy az emberföldrajz morfológizáló szakasza kevés szemponttal gazdagította a mai szociálgeográfiai gondolkodást. A látható táji szerkezet ugyanis még nem magyarázat az ott élő társadalom életére. A formák és azok változása mögött azokat az erőket és folyamatokat kell megtalálni, amelyek a változást előidézték. A forma és „tartalom” (funkció) között nincs szükségszerű összhang, gyakori, hogy a térképező folyamatok előrehaladtak, miközben a forma változatlan. Megítélésem szerint Durkheim és Schlüter érdeme abban van, hogy felhívták a figyelmet arra, hogy a társadalom vagy az emberek bizonyos csoportja tevékenysége során rá jellemző formákat képes létrehozni. A táj tehát bizonyos mértékben visszatükrözheti az ott élők tevékenységét, a társadalom ott jelenlévő funkcióját.

A földrajzi munkamegosztás erősödése, az eltérő funkciójú területek és településrészek kialakulása hozta magával a *funkcionális emberföldrajz* kialakulását. A funkcionális térszerkezetben való gondolkodás az USA-ban erősödött meg, mert itt alakultak ki legkorábban a bonyolult funkcionális városszerkezetek, olyanok, amelyek eléggé egyértelműen leírhatók voltak néhány jellemző alapján.

E földrajzi valóságból kigyökerezett amerikai „Human Ecology” (**BARROWS**, 1923) jelentős hatással volt azután az európai gondolkodásra is. A városszerkezeti problémák tanulmányozásában különösen a szociológia és földrajz talált egymásra (**PARK, BURGESS, McKENZIE**, 1955), ami ugyanúgy nem volt mentes a természettudományos gondolkodástól, mint Ratzel koncepciója.

Különösen az amerikai szociológia tanúsított nagy érdeklődést a 20-as években a biológiai terminológia iránt. E fogalmak közül kétségkívül az ökológia futotta be a legnagyobb „karriert”, miután az ember és környezete kapcsolatának kifejezésére alkal-

mázták. Sőt a darwini létért való harc elvét is alkalmazták, ill. kivetítették az emberi társadalomra.

Végül is az európai szociológiába és városföldrajzba a szociálökológiai felfogás nyert polgárjogot. Különösen **BURGESS** városmodellje provokált vitát, mert funkcionális városövezetéhez olyan társadalmi kísérőjelenségeket is hozzákapcsolt, amelyek az európai nagyvárosokban valójában ismeretlenek voltak (pl. etnikai vagy vallási szegregálódás). A városökológiai munkák jelentős része a települést, mint társadalmi térszervezetet gyakran a biológiai szervezet működésének sémájára írta le. E szervezetet a benne kiépült lakás, munkahely, iskola, üzletek, szolgáltatást és pihenést szolgáló intézmények közötti kommunikáció és információ határozza meg. Mindez funkcionális rendszert képez, s ez nem más, mint társadalomökológiai rendszer.

Ha **BOBEK** városfogalmára (1927) vagy később szociálgeográfiai alapfunkcióira gondolunk, akkor nyilvánvaló a koncepcionális rokonság. Sőt **CHRISTALLER**t (1933) is ez a funkcionális modellszemlélet vezette a központi helyek elméletének megalkotásához.

Talán számoljuk innen a „német” irányzat kialakulását?

A mai szociálgeográfiában ugyanis a funkció fogalma kettős jelentésű; függőségi viszonyt és létmegnyilvánulást egyaránt kifejez. Az előbbi esetben a földrajz kvantitatív irányzata használja a mérhető nagyságok közötti kapcsolat kifejezésére, míg a társadalomökológiához közelálló irányzat a funkciót a szükséglet-feladat-tevékenységként, azaz létmegnyilvánulásként értelmezi.

A társadalomökológiai vizsgálatok azonban kezdettől fogva elsősorban a városi társadalom életjelenségeinek komplex értelmezésére, modellezésére szorítkoztak, s nem lépett fel azzal az igénnyel, hogy a felfogást a regionális vizsgálatokban is alkalmazza. Európában is elsősorban a városszociológiai és városföldrajzi vizsgálatokat gazdagította és csak lassan kapott helyt a regionális gondolkodásban.

BOBEK (1948) tett kísérletet arra, hogy a *társadalmi teret komplex funkcionális szerkezetként értelmezze*, de valójában kevés sikerrel, mert javasolt funkcionális felosztása és terminológiája nem épült be a szakirodalomba (1. bioszociális; 2. gazdasági; 3. politikai; 4. topológiai; 5. migrációs; 6. kulturális funkciók). Ennek ellenére Bobek alap gondolata tovább élt, s a gyakorlatban, a településrendezés „funkciókatalógusában” ismerhető fel, amelyet azután **PARTZSCH** (1964) a német szociálgeográfia alapkategóriáinak nevezett, ezek az ún. társadalmi alapfunkciók: lakás, munka, ellátás, képzés, üdülés, közlekedés és közösségi élet.

Ezt a „funkció-katalógus”-t **RUPPERT** és **SCHAFFER** szociálgeográfiai koncepciójában úgy fogta fel, mint az emberi létmegnyilvánulás alapfunkcióit, amelyek egymással sokoldalú függőviszonyban állnak, az antropogén erők komplex hatásegyüttese, amelyek a természeti környezettel is szoros összefüggésben vannak. Valamennyi alapfunkciónak speciális terület, ill. tégigénye van, tárgyiasult intézményrendszere, amelynek terüületileg differenciált szerkezetét a földrajz elemzi. A kultúrtáj nem más, mint a társadalmi alapfunkciók területi szerkezete.

A funkcionális emberföldrajz azonban Európában új értelmezést kapott. **DEMANGEON** (1942) emberföldrajza az emberi csoportok és a földrajzi környezet összefüggésére helyezte a hangsúlyt. **BOBEK** és **HARTKE**, valamint **RUPPERT** ezt a csoport-specifikus szemléletet kapcsolja össze az ún. társadalmi alapfunkciókkal s kihang-

súlyozzák mindezen funkciókban jelentkező társadalmi „hordozókat”. Ezzel lépünk át a funkcionális földrajz mai értelmezésébe, amellyel kapcsolatban többféle irányzat alakult ki Európában. Ezek közül kétségtelenül az ún. *müncheni iskola* mutatkozott a legdinamikusabbnak, mely szerint a *szociálgeográfia a társadalomtudományi szemléletű funkcionális emberföldrajzból alakult ki*, mint a *társadalom és a társadalmi csoportok létfunkcióival összefüggő térképező folyamatok és területi szervezeti formák tudománya* (SCHAFFER, 1968).

A szociálgeográfiai kutatás tehát nem a táj abiotikus, biotikus és társadalmi rendszereinek feltárására, hanem a társadalom (a társadalmi csoportok) térformáló szerepére koncentrál. Azokra a térképező folyamatokra, amelyekben kifejezésre jut a társadalom sajátos magatartása, aktivitása.

Ahhoz, hogy ezt elérjük **BOBEK** (1963) szerint legalább három kérdéskört kell tisztázni a különböző területi szinteken, a települések, régiók és országok szerint:

- A társadalomszerkezet területi sajátosságainak feltárása, azzal a céllal, hogy a területi fejlődés szempontjából aktív csoportokat meghatározzuk;
- második feladat a terület funkcionális szerkezetének megismerése, az átalakulás fő tendenciáinak rögzítése;
- végül a két információ alapján a térszerkezeti típusok lehatárolása.

A fenti definícióból és Bobek célkitűzéséből is kitetszik, hogy a szociálgeográfiai kutatásnak két fő komponense van; a struktúra és a folyamatelemzés. Az előbbit főként Bobek, az utóbbit Ruppert hangsúlyozta, kiemelve ezzel a földrajzi környezet „átmeneti” jellegét. Valamennyi szerző hangsúlyozza, hogy a térszerkezet sajátosságát és átalakulását az ott élő társadalom ill. társadalmi csoportok aktivitásával magyarázzák, s ezzel közel állnak Vidal de la Blache-hoz, de eltérnek abban, hogy a térszerkezet valamennyi elem (természeti, gazdasági, társadalmi) összhatásaként értelmezik. Rendszerük nyílt, ezért abban a szomszédos régiók és általánosabb nagytérsegi fejlődési folyamatok hatásai is beépíthetőek (**BRUNET**, 1968).

A szerzők egy része pl. **UHLIG** (1970) vagy **BOBEK** (1972) gyakran utal a szociálgeográfia integráló jellegére, ami abban van, hogy a társadalmi „hatóerők” tudománya, mely erők az emberföldrajz valamennyi ágazatában jelen vannak. Ez nem jelenti azt, hogy a szociálgeográfia az emberföldrajz diszciplínáit – népesség, gazdaság, település, közlekedésföldrajz stb. – asszimilálni vagy ismereteit szintetizálni tudná, csak azt, hogy a térszerkezeti sajátosságokat és folyamatokat a társadalmi aktivitásra vezetheti vissza.

A *szociálgeográfiai térszerkezet* fogalmának bevezetése új felfogását jelentette a társadalmi térszerveződésnek, s ez a szociálgeográfiai csoport(ok) és az alapfunkció(k) kapcsolatának tér-idő viszonylatban való értékelése. Olyan séma, amelyben az anyagi és nem anyagi valóságról kapott információk az eddigieknél célravezetőbben összegeezhetők.

A „müncheni iskola” a tájban létező struktúrák elemzésére összpontosít (**RUPPERT**, 1977), mert a földrajz fő feladatának e struktúrák kialakulásának, fejlődésének, átalakulásának kutatását tartja, s a szociálgeográfia mindezt csoportspecifikus szempontból végzi (**BOBEK**, 1948, 1962; **HARTKE**, 1953, 1959). Az új irányzatok e felfogást túl tradicionálisnak ítélik, s úgy vélik a szociálgeográfia azzal, hogy mereven ragaszkodik a létező térstruktúrák, a „tárgyasult” társadalmi valóság tanulmányo-

zására, arról mond le, amire valójában vállalkozott (WIRTH, 1978), s ez a térbeli jelenségek társadalmi szempontú magyarázata lenne.

A szociálgeográfia tartalma – a müncheniek szerint – az alapfunkciók térszerkezete átalakulásának csoportspecifikus értékelése. A funkcionális térszerkezet sajátos rendjét, méretét és minőségét a társadalmi elvárásokkal és aktivitással hozza összefüggésbe. A gazdaságföldrajzi ágazatok problémakörét, a társadalmi létezés funkcióiként fogja fel, ezért a társadalmi, az emberi elvárás szempontjai alapján értékeli. A funkciókkal összefüggésben az emberi aktivitás (mindenekelőtt térbeli) áll a szemlélet középpontjában.

A szociálgeográfiai gondolkodás alapkategóriái az ún. alapfunkciók (I. PARTZSCH, 1964) azonosak a területrendezési gyakorlatban alkalmazott „funkciókatalógus” elemeivel. A társadalomirányítás, tervezés és területrendezés ezekben az alapkategóriákban gondolkodik, tehát a német szociálgeográfiai gondolkodás – különösen a müncheni – a társadalmi térszerkezet objektív elemeire – funkcióira – irányul, a valós szerkezetet kutatja, s nem feltételezett vagy valós „problémák” jelentik a kiindulást. Kétségtelen, hogy az utóbbi időben kialakulóban van az ún. alkalmazott szociálgeográfiai irányzat is, amely elsődlegesen a konfliktusok társadalmi hátterének feltárása koncentráll.

E helyt nincs mód az egyes alapfunkciók tartalmának részletes ismertetésére, arra sem, hogy az ezzel kapcsolatos elméleti és módszertani problémákra utaljunk. Eddigi tapasztalataim alapján talán annyi megjegyzés megkockáztatható, hogy lehet vitázni az alapfunkcióknak az egyes struktúrákban elfoglalt számáról és súlyáról, jelentőségéről és különösen arról, hogy az ún. indikátorokkal ténylegesen megfoghatóak-e az egyes funkciók bonyolult társadalmi vonatkozásai? Ezt én is kétlem, de azt nem, hogy az alapfunkciók a társadalmi létezés szükségszerű és objektív szerveződési formái, amelyek térben és időben „működnek”, aminek csoportspecifikus vonásai is vannak. Tehát az alapfunkciók nem fiktív fogalmak, hiszen az ember „közösségben él”, „lakik”, „dolgozik” stb., aminek szükségképpen vannak földrajzi problémái, mert a funkciók térben és időben bonyolult kapcsolatrendszer alkotnak. E funkcionális rendszer valamely elemének megváltozása vagy változtatása módosítja a többi funkció működését is (RUPPERT, 1986). A szociálgeográfia úgy vélem a mindenkori funkciócsoport működésének társadalmi feltételeire és konzekvenciáira is irányítja a figyelmet, melyek egyazon funkció esetében lokalitásonként nagyon különbözőek lehetnek.

A mai egyoldalú ágazati szemléletű irányításunk (legyen az ipar vagy mezőgazdaság, közlekedés vagy településpolitika) és ezzel összefüggő területfejlesztési politikánk hibája az, hogy önmagában valamennyi lehet racionálisan felépített, de nincs garancia arra, hogy úgy is valósul meg, mert nincs jól működő lokális integráló feltételrendszer.

A továbbiakban talán célszerű eltekinteni a német szociálgeográfia tér és idő, valamint más kategóriáinak elemzésétől, erről jelent meg, igaz formailag az ügyhöz kissé szerény kiadvány (BERÉNYI, 1985).

Inkább az ún. müncheni iskolával kapcsolatos néhány kritikára hívnám fel a figyelmet, amellyel némileg körvonalazható a német szociálgeográfia néhány főbb irányzata.

A vitában résztvevők egyik csoportja szerint a szociálgeográfia túl „messzire

megy" a problémák hagyományos földrajzi megközelítésétől, míg mások szerint éppen hogy nem távolodik el eléggé és sokszor megmarad a tradicionális térstruktúrák elemzésénél, s így esetenként nem több, mint a gazdaságföldrajz.

Winkler (1956) a szociálgeográfia kezdeti fázisában azt írta, hogy lényegében megfelel az emberföldrajznak, hiszen az ember és környezete kapcsolatát elemzi, ami végül is elképzelhetetlen a társadalmi ismeretek nélkül.

A gazdaságföldrajzi szemléletű kölni iskola képviselői *Kraus és Otremba (1962)* hosszú ideig veszélyesnek tartották a szociálgeográfia elkülönülését a gazdaságföldrajztól, s azt az utóbbi egyik részterületének tartották. Otremba szerint a gazdaságföldrajz korábban a termelőtevékenység területi elterjedését és okainak feltárását vizsgálta, de ma már elsősorban a gazdaság-ember kapcsolatrendszer megismerésére koncentrált. Ezen belül a társadalmi tevékenységek csoportspecifikus jellege csak részkérdés, amelyet nem lehet kiszakítani a társadalmi tevékenységgel foglalkozó kérdéskör egészéből. Ugyanakkor a társadalomnak, mint egésznek, s benne az individuumnak ill. csoportoknak megvan a maga sajátos térformáló jellege. A szociálgeográfia tehát kétségkívül valós társadalmi szituációt vizsgál, de végül is részaspektusa a földrajznak.

Weigt (1972) szerint a szociálgeográfiának a kultúrtáj kialakulását kell megragadnia a társadalmi viszonyok térformáló hatásai alapján. Ezzel a földrajz új ismeretekkel gazdagodhat, de előfordulhat, hogy a szociálgeográfiából végül is szociológia lesz.

Hottes (1970) a szociálgeográfiát az emberföldrajz részdiszciplinájának tekinti és céljának a társadalmi tér, tértípusok lehatárolását és leírását tekinti. Lehet egyféle szintetizáló szerepe azzal, hogy az ún. antropogén faktorok – gazdaság, közlekedés, település stb. – változását, átalakulását egységes társadalmi fejlődési folyamatba állítja.

Schöller (1968) körül kialakult csoport „szigorúbban” ragaszkodik a bobeki koncepcióhoz, s a szociálgeográfiát olyan társadalmi ismeretanyagként tekinti, amely keretet ad a gazdaság, közlekedés, település stb. helyzetének pontosabb megítéléséhez. Valójában a kultúrföldrajz részterületének tekinti és alapvetési jellegét hangsúlyozza. A „szociálgeográfiát a közösségek, társadalmak, csoportok és osztályok földrajzánaként” fogja fel, amelynek részdiszciplinái a politikai földrajz kultúrtáj kutatása.

Ez a „bochumi iskola” elsősorban a földrajzi kultúrtáj kialakulásának kutatásában hozott újat, mint ahogy ezt a Ruhr-vidékről készült atlasz és magyarázó is igazolja.

Ennek problémáját abban látom, hogy bizonyos tényezők területi egybeesése alapján tételezi fel a társadalmi kapcsolatok ok-okozati összefüggését. Ami ugyan nem kizárt, de a területi egybeesés még nem igazolja a jelenségek kapcsolatát.

Uhlig (1970) a szociálgeográfiát azon társadalmi erők tudományának tekinti, amelyek az emberföldrajz részterületein – népesség, gazdaság- és településföldrajz – hatnak. Amíg ezek az ún. geofaktor-tudományok az egyes tényezők komplex megragadására törekednek, addig a szociálgeográfia e tényezőkben ható társadalmi folyamatok kutatására helyezi a hangsúlyt, tehát ebből a szempontból valóban hordoz magában szintetizálási lehetőséget.

Bartels (1970) a szociálgeográfia és a gazdaság- és társadalomföldrajz között nem tesz különbséget, mindkettő a tér-idő tudományos módszer alkalmazását jelenti a gazdaság- és társadalomtudományi összefüggések feltárásában.

Wagner (1977) szerint a történeti földrajzzal való összekapcsolás lenne hasznos, mert ezzel a csoportspecifikus tájatalakulás lenne megfogható.

A „müncheni iskola” körüli kezdeti viták a 70-es évek elejére ellanyhultak és közel tíz éves „szélcsend” után a nyolcvanas évek elején váltak újra szenvedélyessé.

Mindez megítélésem szerint két alapvető okra vezethető vissza; egyrészt új és mind bonyolultabb társadalmi folyamatok, jelenségek váltak ismertté, amelyeket a hagyományos „funkcionális gondolati sémába” nem lehetett beilleszteni vagy legalábbis erőszakoltnak látszott. Másrészt az „új nemzedék” mind erősebb társadalomtudományi szemlélettel és metodikával jelentkezett, amivel bizonyos társadalmi jelenségek szükségképpen más megvilágításba kerültek.

A „müncheni iskola” a német nyelvterület szociálgeográfiai kutatásában kétségkívül az egyik leghatásosabb irányzat a második világháború után. Ugyanakkor tévedés volna a közép-európai szociálgeográfiát ezzel az irányzattal azonosítani. Csupán az elmúlt negyedszázad kutatásai alapján az alábbi főbb irányzatok körvonalazhatóak:

- a gazdaság-ember kapcsolatának vizsgálatára koncentráló gazdaságföldrajz (Köln);
- a gazdasági-társadalmi folyamatok szerepének értékelése a kultúrtáj szerkezetének átalakulásában (Bochum);
- a gazdasági tevékenység szerepének hangsúlyozása a térszerkezet kialakulásában (Hamburg);
- a gazdaság- és társadalomföldrajz, mint a társadalmi folyamatok elemzésének tudománya, amely azonos a szociálgeográfiával (Frankfurt);
- a szociálgeográfia és a szociálökológia összekapcsolása a városszerkezet-kutatásban (Augsburg és Bécs);
- a szociálgeográfia és a területfejlesztési politika kapcsolatára épített kutatás (Bayreuth, Innsbruck és Zürich);
- a szociálgeográfia és az alkalmazott földrajz szintézisére épülő kutatás (Berlin, Hannover, Bonn, Münster és Salzburg–Graz).

Egészében véve inkább „közép-európai irányzatnak” merném nevezni, s nem németnek, mert közös vonásuk; a társadalmi problémaérzékenység, a jelenségek tér-idő dimenziójának hangsúlyozása, a tervezés szempontjainak érvényesülése, empirikus módszerek. Ha ezeket a kritériumokat erre az irányzatra jellemzőnek találjuk, akkor Utrecht, Leuven, Strassbourg, Grenobl, Udine, Triest, Ljubljana–Zagrab, Budapest és Pozsony is azok közé tartozik, ahol ennek az irányzatnak hatása érvényesül, még akkor is, ha ezt sokan tagadják. Mindez nem az irányzat „attraktivitásából”, hanem a gazdasági-társadalmi fejlődés felvetette emberi problémák bizonyos hasonlóságából következik, hiszen a valóság formálja a gondolatot is.

IRODALOM

- BARROWS, H.H. 1923. Geography as Human Ecology; in Annals of the Ass. of Americ. Geographers
- BARTELS, D. 1968. Zur wissenschaftstheoretischen Grundlegung einer Geographie des Menschen; Beiheft z. Geogr. Zschr. 19.
- BERÉNYI I. 1983. A településkörnyezet társadalomföldrajzi vizsgálata. = Földrajzi Értesítő 32. 37–47.

- BERÉNYI I. 1985. Bibliográfia és útmutató a német szociálgeográfia elméleti és módszertani kérdéseihez 1960–1984. MTA FKI, Budapest–München, (házi sokszorosítás).
- BOBEK, H. 1927. Grundfragen der Stadtgeographie; in: Geogr. Anz.
- BOBEK, H. 1948. Stellung und Bedeutung der Sozialgeographie; in: Erdkunde,
- BOBEK, H. 1962. Kann die Sozialgeographie in der Wirtschaftsgeographie aufgeben? in: Erdkunde, 16.
- BOBEK, H. 1968. Die Entwicklung der Geographie – Kontinuität oder Umbruch?; in: Mitt. Österr. Geogr. Ges. Wien
- BRUNET, R. 1968. Die Bedeutung der Sozialstruktur und der Region für die Agrargeographie; in: Zum Standort der Sozialgeographie, Münchner Stud.z.Soz.-u. Wirtschaftsgeogr., 4.
- CHRISTALLER, W. 1933. Die zentralen Orten in Süddeutschland Eine ökonomische-geographische Untersuchung über die Gesetzmässigkeit der Verberitung und Entwicklung der Siedlungen mit städtischen Funktionen; Jena.
- CSÉFALVAY Z. 1986. Szociológia + geográfia = szociálgeográfia? Avagy egy új határtudomány múltja és jelene = Társadalomkutatás 3–4. 145–154.
- DEMANGEON, A. 1947. Problèmes de Géographie humaine. Paris.
- HARTKE, W. 1959. Gedanken über die Bestimmung von Räumen gleichen sozialgeographischen Verhaltens; in: Erdkunde,
- HARTKE, W. 1963. Der Weg zur Sozialgeographie. Der Wissenschaftliche Lebensweg von Prof. Dr. Hans Bobek. in Mitt.Geogr.Ges. Wien, 105.
- HARTKE, W. 1970. Die Grundprinzipien der sozialgeographischen Forschung; in: Geographical Papers; Zagreb.
- HOMANS, G. 1960. Theorie der sozialen Gruppen: Köln.
- HOTTES, K.H. 1970. Sozialgeographie; in: WLG.Bd.4.
- KÖNIG, R. 1969. Soziale Gruppen; in: Geogr. Rdsch.
- KRAUS, Th. 1957. Geographie unter besonderer Berücksichtigung der Wirtschafts- und Sozialgeographie; in: Aufgaben Deutscher Forschung, hersg.v.Leo Brandt, Bd.2.
- LE PLAY, F. 1855. Les ouvriers européens. Etude sur la vie économique et la condition morale des populations ouvrières de l'Europe, précédée d'un exposé de la méthode d'observation; Paris
- LETTRICH, E. 1975. Sozialgeographische Wandel in der Gemeinde Tihany/Balaton; in: Münchner Stud.z.Soz.-u. Wirtschaftsgeogr., 13.
- MAIER, J.–PAESLER, R.–RUPPERT, K.–SCHAFFER, F. 1977. Sozialgeographie. Das geogr. Seminar, G.W.Vlg. Braunschweig, p. 187.
- PARK, R.E.–BURGESS, E.W.–McKENZIE, R.D. 1925. The City; Chichago.
- PARTZSCH, D. 1964. Zum Begriff der Funktionsgesellschaft; in: Mitt.d.Dt. Verband f. Wohnungswesen, Städtebau u. Raumplanung.
- RATZEL, F. 1882/1891 (első kiadás) Anthropogeographie. Stuttgart, 2.Bde.; 1909.
- RUPPERT, K. 1968. Zum Standort der Sozialgeographie. Wolfgang Hartke zum 60. Geburtstag; in: Münchner Stud.z.Soz.-u. Wirtschaftsgeogr., 4.
- RUPPERT, K. 1970. Die Bewähren des sozialgeographischen Konzeptes; in: Geogr.Papers; Zagreb.
- RUPPERT, K. 1985. Szociálgeográfiai térrendszer – koncepció és alkalmazása; in: Bibliográfia és útmutató a német szociálgeográfia elméleti és módszertani kérdéseihez 1960–1984. MTA FKI, Budapest–München, 3–17. (Szerk. Berényi I.).
- SCHAFFER, F. 1968. Untersuchungen zur sozialgeographischer Stadtforschung, erläutert am Beispiel von Mobilitätserscheinungen; in: Zum Standort d. Sozialgeogr., hrsq.v. K. Ruppert, Münchner Stud.z.Soz.-u. Wirtschaftsgeogr., 4.
- SCHLÜTER, O. 1906. Die Ziele der Geographie des Menschen; München.
- SCHÖLLER, P. 1968. Leitbegriffe zur Charakterisierung von Sozialräumen; in: Zum Standort d. Sozialgeogr., hrsq.v. K. Ruppert, Münchner Stud.z.Soz.-u. Wirtschaftsgeogr., 4.
- UHLIG, H. 1970. Organisationsplan und System der Geographie; in: Geoforum.
- Vidal de la BLACHE, P. 1902. Les conditions géographiques des faits sociaux; in: Ann. de Géographie,

- WAGNER, H.-G. 1972. Der Kontaktbereich Sozialgeographie-Historische Geographie als Erkenntnisfeld für eine theoretische Kulturgeographie; in: Würzb. Geogr. Arb., 37.
- WEIGT, E. 1957. Wirtschafts- und Sozialgeographie; in: Zschr. f. Wirtschaftsgeogr.
- WINKLER, E. 1956. Sozialgeographie; in: Hdwb.d.Sozialwiss., Bd. 9.
- WIRTH, E. 1969. Zum Proplem einer allgemeinen Kulturgeographie. Raummodelle, kulturgeographische Kräftelehre, raumrelevante Prozesse, Kategorien; in: Die Erde.

REGIONAL SCIENCE ASSOCIATION XXVII. EURÓPA KONGRESSZUSA (Athén, 1987. aug. 25–28.)

A területi kérdésekkel foglalkozó kutatók, egyetemi oktatók és gyakorlati szakemberek rangos találkozója a minden év augusztusában megrendezett RSA Európa Kongresszus. 1987-ben a korábbiakat messze meghaladó méretű rendezvényt Athénban tartották.

Európa 22 országából több mint 300 résztvevő gyűlt össze, és a többi kontinens RSA szervezetei is képviseltették magukat. A meghirdetett témák jól tükrözték az aktuális területi problémákat. (Városszerkezetek átalakítása; technikai változás és innováció; közigazgatási decentralizáció és területfejlesztés; területi termelési rendszerek stratégiai irányítása, környezeti hatásbecslés; területi fejlődés kulturális kérdései, a mediterrán országok és a Közös Piac tagállamainak területi politikája és tervezése.)

A több mint 200 előadást négy nap alatt csak úgy lehetett megtartani, hogy 10–11 szekcióban párhuzamosan folyt a munka. E „tömegszerűség” – véleményem szerint – már-már a hatékony munka rovására ment. Mint ahogy az ilyen óriási rendezvényeken az lenni szokott, az új tudományos eredményeket közlő, az új jelenségeket feltáró előadások mellett volt néhány kevésbé rangos „ismeretterjesztő” hozzászólás is. A szocialista országokból a magyar előadásokon kívül (BARTKE I.; FARAGÓ L.; HORVÁTH GY.; KLEKNER P.; VALÉR É.) csak négy lengyel és egy jugoszláv előadás hangzott el. Az előadásokat hallgatva újra meggyőződhattünk arról, hogy a területi fejlődés a politikai berendezkedéstől és a nemzeti sajátosságoktól függetlenül számos hasonló jelenséget, problémát vet fel. Az előadások tanúsága szerint a nálunk fejlettebb, más gazdasági struktúrájú országokban is hasonló kérdések vannak napirenden. A technikai, technológiai váltás, az innováció terjedése, a kis- és középüzemek létesítése és fejlődésük segítése, a K+F kérdésköre más szinten, más mutatók alapján került bonckés alá, de ezek ismerete a hazai viszonyok között is sok segítséget nyújthat. Akik nem hisznek a társadalmi-gazdasági analógiák hasznosíthatóságában, vagy fölöslegesnek tartják az univerzális alaptörvények keresését, vagy csupán gyakorlatiasabb érdeklődésűek, azok is számos hasznos eszközzel felfegyverkezve térhetnek haza, minthogy a hagyományoknak megfelelően most is nagy volt a metodikai, módszertani kérdésekkel foglalkozók tábora. (Integrált környezeti modellek, egyensúlyi problémák, területi taxonómia, többváltozós becslési eljárások stb.)

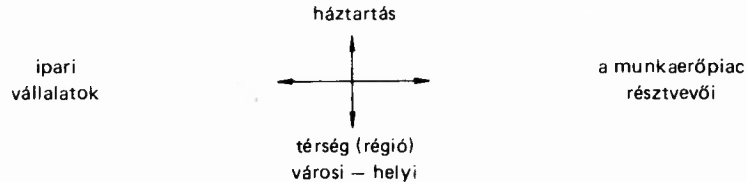
A következő RSA Európa Kongresszus Stockholmban lesz. (1988. augusztus 23–26.) Elsősorban az alábbi témákban várják a szervezők a hozzászólásokat.

- a) Területi kölcsönhatás elméletek.
- b) Területi verseny és a konfliktusok feloldása.
- c) Többdimenziós területi modellek.
- d) Városi és területi rendszerek dinamikus modellezése.
- e) A termelés szervezetei és területi kapcsolataik.
- f) A társadalmi és technológiai változások telepítési kérdései.
- g) A területi tervezés döntési rendszere.
- h) A szellemi tőke hasznosításának területi politikája.
- i) A területfelhasználási/közlekedési modellek összehasonlító értékelése.
- j) Kommunikáció és mobilizáció Nyugat-Európában.
- k) Infrastruktúra és területfejlesztés.
- l) A hálózati infrastruktúra telepítési döntései.

FARAGÓ LÁSZLÓ

BESZÁMOLÓ A NEMZETKÖZI FÖLDRAJZI UNIO IPARI VÁLTOZÁSOKKAL FOGLALKOZÓ BIZOTTSÁGÁNAK 1987. ÉVI KONFERENCIÁJÁRÓL (Rabka, Lengyelország, 1987. szept. 1–7)

Az évben Lengyelországban, a Krakkótól 70 km-re fekvő, szanatóriumairól híres Rabka faluban gyűlt össze az Ipari Változásokkal foglalkozó bizottság, mintegy 13 országból – 30 résztvevővel. A konferencia témájául azoknak a területi hatásoknak bemutatását választották, amelyeket az ipari változások gyakorolnak a munkaerő piacra és a lakosság életkörülményeire.

A konferencia tehát tág teret biztosított a legkülönbözőbb témaköröknek: az előadások között szerepeltek a munkaerő-piaci elméletekkel foglalkozó tanulmányok; az ipari fejlődés vagy visszafejlődés helyi (az egyes országokra jellemző) kihatásai a lakosság életkörülményeire (lengyel, szovjet, német példák); az iparszervezetnek és szerkezetnek, az ipari termelés, beruházások és a műszaki fejlődés területi kihatásainak bemutatása; az ipari munkások helyzetével (munkakörülmények, bérek, a női munkaerő helyzete, munkanélküliség stb.) foglalkozó esettanulmányok.

Végül is az előadások három fő csoportba voltak sorolhatók:

- elméletek
- hatásvizsgálatok
- összefüggések elemzése.

Ami az *elméleti* megközelítéseket illeti, nyilvánvalóvá vált, hogy az iparföldrajz elméleti rendszerei, mint a neo-klasszikus, behaviorista, neo-marxista és rendszer-elemző megközelítései, nem tudják magyarázni, követni a történelmi, gazdasági, területi változások bonyolultságát. Bár a jelenlegi időszak nem alkalmas talán az új elméletek alkotására, nagyon fontos lenne, hogy a meglévő elméleteket kombináljuk egymással, az ipari változásokat vessük össze az elméleti háttérrel, és fogadjuk el az elméletek pluralitását.

A *hatásvizsgálatok* az ipar térbeli folyamatainak következményeivel foglalkoztak, a környezet-szennyezés, a területi ellenőrzés, a település rendszer összefüggéseivel, és annak mérhetőségével, illetve a munkaerő piaci változások hatásával a családok, háztartások életére.

Az *összefüggések, tranzakciók* elemzése elsősorban az ipari hatásokra adott válaszokat vetették fel, (akár állami, szervezeti, akár a család, az egyén szintjén).

A következő szeminárium helye Ausztrália lesz a jövő évben, témája az ipar térbeli változásainak irányítása, kezelése és befolyásolása lesz (Managing of spatial effects of industrial change).

BARTA GYÖRGYI

BESZÁMOLÓ AZ 5. EURÓPAI ELMÉLETI ÉS MÓDSZERTANI FÖLDRAJZI KOLLOKVIUMRÓL

A kollokvium Bardonecchiában (Olaszország) 1987. szeptember 9–12. között került megrendezésre. A Francia–Olasz Alpokban lévő 2000 fő állandó népességet számláló téli turista központ ideális helynek bizonyult a kollokvium megrendezésére. A konferencia házigazdája az IRES (ISTITUTO RICERCA ECONOMICO–SOCIALI DEL PIEMONTE) a Közgazdasági és Társadalomtudományi Kutatóintézet volt.

A kollokviumon mintegy 80 előadás hangzott el, a résztvevők száma pedig megközelítette a 100 főt. Az előadók és a résztvevők többsége Ausztriából, Belgiumból, Franciaországból, NSZK-ból, Olaszországból, Angliából és Hollandiából érkezett, továbbá néhányan Svédországból, Svájcban, Izraelből, Kanadából, USA-ból, Ausztráliából és Magyarországról.

Bardonecchiában a következő témák köré csoportosultak a plenáris és szekció ülések:

- központi tér-elméletek és térbeli hierarchiák;
- földrajzi szakértői rendszerelemzések és a számítógépes ábrázolás;
- a kvantitatív földrajz ismeretelméleti alapjai;
- a természetföldrajz progresszív módszerei;
- a város és a regionális rendszerek kialakulása és dinamikája;
- hardver/software problémák: adatelemzések, klaszterezési eljárások, helyezési módszerek;
- migrációs modellek, lakás- és munkaerőpiaci modellek;
- köz- és magánszolgáltatások: térbeli szerveződésének kérdései;
- döntési modellek és a közgazdasági elméletek a földrajzban.

A négynapos tanácskozást prof. G.A. Rabino nyitotta meg. Plenáris ülésen megemlékeztek Giorgio Leonardiról a kvantitatív földrajz kiváló egyéniségéről, aki 1986 áprilisában hunyt el.

A kollokviumon a szerzők egyidejűleg 4 szekcióban ismertették előadásukat. Az előadást Hard/soft problémák – „Az általános szempontok és a „klasztertechnikák” szekcióban tartottam „Aprófalvas térségek lakossági infrastruktúrája” címmel. A szekció elsősorban a különböző eljárásokkal kapcsolatos problémákat tárgyalta (az előadások többségében városvizsgálatokat mutattak be). A szekción belül érdekes vitára adott lehetőséget E.J. MEIJER, H.J. SCHOLTEN (Hollandia) előadása, melynek témája a holland városiasodás színvonalának alakulása volt különböző időperiódusokban. Az előadás jól összefoglalta az egész szekció munkáját, amennyiben a különböző adatkezelési problémákat is felvetette a klaszterezési eljárások mellett. Különösen érdekes volt, élénk vitát váltott ki egy 2000 utáni időszakra készített városvizsgálat, hiszen ennek adatbázisa már rendkívül ingatag talajon állt az adatbecslések következtében.

A konferencia szervezőinek gondosságát és precízességét jelzi, hogy már a konferencia kezdésére a résztvevők rendelkeztek az előadások sokszorosított anyagával, amelyek hamarosan nyomtatásban is megjelennek és minden érdeklődő számára hozzáférhetővé válik.

A következő kollokviumra 1989-ben kerül sor Párizsban.

SIKOS T. TAMÁS

MEGALAKULT AZ IPARI MINISZTERIUM REGIONÁLIS TUDOMÁNYOS TANÁCSA

1987. október 6-án az Iparpolitikai Tanács mellett működő Regionális Tudományos Tanács alakult az Ipari Minisztériumban.

A Tanács feladata – mint azt Kapolyi László ipari miniszter elmondta – az ipar regionális hatásainak, a különböző fejlesztések térségi-településhálózati feltételeinek tudományos elemzése, értékelése. Az egyes ágazatok fejlesztési terveinek területi-térségi következményeinek a vizsgálata mellett, tudományos szakvéleményt kell adnia a Tanácsnak az ipar szerkezet-átalakításának területi feltételeiről, illetve annak következményeiről. Összességében tehát az iparpolitika területi regionális vetületeinek elméleti összefüggéseinek megalapozása áll a terület tevékenységének középpontjában. A minisztérium által indított tudományos elemzéseket a Tanács megtárgyalja, ugyanakkor önállóan is kezdeményezhet kutatásokat és mindezek alapján javaslatokat dolgozhat ki a tárca számára az iparfejlesztést érintő területi regionális kérdésekről.

A Regionális Tudományos Tanács elnöke Enyedi György akadémikus, résztvesznek munkájában az ipar területi kérdéseivel foglalkozó kutatók, tervezési és irányítási szakemberek. (Az MTA Regionális Kutatások Központját az elnökön kívül Barta Györgyi és Rechnitzer János képviseli.)

Az alakuló ülésen az ügyrend és szervezési kérdések megtárgyalása után, az MTA RKK Észak-dunántúli Osztálya által készített „Területi szempontok az ipar szerkezet-átalakításához” című tanulmány vitájára került sor. (A TÉT egyik következő számában a tanulmányt és a vitán elhangzott észrevételeket közreadjuk.)

RECHNITZER JÁNOS

GONDOLATOK TIMÁR LAJOS: A GAZDASÁG TÉRSZERKEZETE ÉS A VÁROSHÁLÓZAT NÉHÁNY SAJÁTÓSÁGA A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTTI MAGYARORSZÁGON CÍMŰ TANULMÁNYÁHOZ

A Magyar Tudományos Akadémia a „Regionális kutatások központjának kutatási eredményei” kiadványsorozatában – 1987-ben – már a negyedik kiadványát tette közzé TIMÁR LAJOS: A gazdaság térszerkezete és a városhálózat néhány sajátossága a két világháború közötti Magyarországon címmel írt tanulmányt. Ezúttal a szokványos ismertetéstől eltekintek, inkább a tanulmányíró által felvetett főbb gondolatokra kívánok reflektálni, amelyek a történeti kutatás szempontjából nemcsak jelentősek, hanem egyre inkább nélkülözhetetlenek is. Az elmúlt évtizedekben ugyanis egyre több város- és falumonográfia jelent meg anélkül, hogy az alapvető történeti fogalmakat – régió, mikrotáj, vonzáskörzet – azonos szempontok figyelembevételével tisztázták volna, de a regionális kutatás metodológiája kérdésében sem egységes a kutatók álláspontja. Dél-Dunántúlon élő történészek, agrár, ipar, művelődéstörténeti, munkásmozgalmi regionális vizsgálatokat végeztek, monografikus igényű tanulmányokat tettek közzé, anélkül, hogy a vizsgált régiót térben el tudták volna különíteni. Jóllehet szinte valamennyien hangoztatták, hogy a régió nem azonos a közigazgatási egységgel – a megyével –, a fenti monográfiák szerzői – a recenziens maga is – azt a hibát követték el, hogy néhány megye összességét tekintették egységes régióknak. A régió fogalmának tisztázását az is bonyolította, hogy a gazdaságföldrajzos ugyanazon régiónál más térségbeliséget ért, mint a történeti kutatás egyéb diszciplínáinak a művelői. Ebből aztán logikusan következik, hogy amíg a gazdaságföldrajzos Somogy megyében több régiót is lát, addig az agrár és ipartörténész egyet sem, legfeljebb Baranya, Somogy és Tolna megyét tekinti Délkelet-Dunántúlnak. A mikrotájak behatárolása is sok esetben vitatható, mivel a kutatók többnyire egy-egy élesen elkülönülő táj – pl. Zselic, Kaposvölgye –

falvait tekintik egységes vizsgálati területnek, jóllehet e falvak különböző városok vonzáskörzeteibe esnek, eltérő közlekedési, kulturális stb. adottságokkal rendelkeznek. A régiót és a települések történetét kutató történészek „végtermékei” és konklúziói vitathatóak, a szerző joggal állapítja meg, éppen a várostörténeti monográfiákkal kapcsolatosan, hogy közülük csak néhány éri el a kívánt szintet. A színvonal rovására írandó a továbbiakban még az is, hogy a várostörténeti monográfiák általában jubileumi alkalmakra készülnek, éppen ezért annak buktatóit nem is tudják elkerülni. A hibákat fokozza az a tény, hogy a kutató-teamek összetétele a tudományos felkészültség tekintetében rendkívül egyenetlen, a kutatásra fordított idő pedig vésszen kevés, így a vállalkozások sok esetben a „tudományos” hakti színvonalára süllyednek.

Az egységes szempontú kutatást az is megnehezítette, hogy a regionális társadalomtörténeti módszertani tanulmányok, amelyek modellt jelenthetnének részint még nem készültek el, részint pedig még nem kerültek a történetírás vérkeringésébe. A szerző, azonban néhány tanulmányra felhívja a figyelmet, így FARAGÓ TAMÁS: „Településtörténet, történeti táj, történeti térbeliség” c. munkájára is, amely azonban modell jelleggel csak a 18. századi viszonyokra adaptálható. Ugyanakkor arra is rámutat, hogy a történeti tájra – régióra – vonatkozóan konzisztens elmélet felvázolását eddig egyedül TÓTH TIBOR kísérelte meg. Szerinte történeti tájon „olyan hosszútávon is változatlan területi-ökonomiai szociális egységet értünk, amelyet döntően a gazdaság más egységeitől elkülönítő funkcionális rendszer jellemez, s ehhez egyúttal a társadalmi fogyasztás speciális rendszere is kapcsolódik”. A fenti megállapítást elfogadva érthetővé válik számunkra, hogy a tanyarendszer ERDEI FERENC-től, FÜR LAJOS-ig

– miért vonzotta a kutatókat. Ugyanis a hosszútávon is változatlan területi-ökonómiai szociális egység itt már eleve adott volt. Természetesen ugyanez vonatkozik a kapitalista-kori nagybirtok-üzemekre, az uradalmakra is. Itt azonban csak egy-egy uradalom történetét felvázoló tanulmány látott napvilágot, jóllehet TÓTH TIBOR definíciója alapján a nagybirtok-üzemek szintézisét is meg lehetne írni. Persze a megoldást nehezíti az a tény, hogy régió alatt a történészek összefüggő nagyobb földrajzi egységet értenek, véleményem szerint ezt az álláspontot kellene felülvizsgálni és a térbeliséget az egyéb vizsgálati szempontoknak kellene alárendelni. Nem véletlen miként azt a szerző is írja, hogy az angolszászirodalomban pl. „a geográfiában, amelynek legrégebb tapasztalatai vannak a regionális elemzés területén, több mint egy évtizede fokozatos eltávolodás figyelhető meg a régiótól, mint alapvető külön egységtől és koncepciótól”. Természetesen ez nem jelentheti azt, hogy a térbeli vizsgálatot negligáljuk, mivel éppen a várostörténeti kutatásoknál láthatjuk – a szerző tanulmányában ezt plasztikusan érzékelteti –, hogy a városok fejlődésében milyen alapvető eltérések mutatkoznak. FÜR LAJOS szerint „a 19. század végétől a Duna–Tisza köze kertkultúrális tanyarendszere egészen sajátos gazda-

sági és társadalmi képződmény, mozaikszerű történeti táj”. Ugyanezt elmondhatjuk a dunántúli uradalmakra is, a városokra azonban ez kevésbé vonatkozik.

TIMÁR LAJOS tanulmányában a hazai és a nemzetközi szakirodalmat egyaránt beépíti, elemzi, ha kell vitatkozik, végezetül pedig saját álláspontját is közli. Munkája azonban nem csupán teoretikus jellegű, hanem azt olyan alapkutatásnak tekinthetjük, amelyet a gyakorlati szakemberek a települések fejlesztésénél felhasználhatnak. Még ma is aktuális ERDEI FERENC-nek az 1930-as évek végén tett megállapítása, hogy nagyobb vidékek városok hiányában az országos fejlődés ütemétől elmaradnak. De a fenti megállapításnak az ellentét párja is igaz, amely szerint az iparosodó városok továbbfejlesztésének egyik fő akadálya, ha azt a vonzáskörzete harmonikusan nem egészíti ki. Napjainkban ez a veszély egyre inkább aktuális.

Úgy gondolom, hogy a tanulmány nemcsak a történészek számára lesz iránymutató, hanem mindazoknak, akik a települések fejlesztésével és a távlati tervek készítésével foglalkoznak. Éppen ezért ajánlom e tanulmányt mindazoknak, akik munkájukat felelősséggel kívánják végezni.

SZILI FERENC

BOKOR ÁGNES: SZEGÉNYSÉG A MAI MAGYARORSZÁGON

(Magvető Kiadó, Budapest, 1987. p. 280)

A Gyorsuló idő sorozat – amelynek tartalmát a tudomány éppen előtérben álló problémái, nemrég megválaszolt és a közeljövőben megválaszolandó kérdései befolyásolják leginkább – új kötettel gazdagította a szegénység problémakörét vizsgáló tanulmányok sorát.

Bokor Ágnes könyve amellett, hogy a mai magyar társadalom egy – sok szempontból megrendítő – metszete, egyben nagyszabású kísérlet is: a természettudományos megismerés egzaktságát közelítő szociológiai eszközrendszer felé vezető út keresése.

A szegénység történelmileg állandóan változó jelenség. Egy szempontból azonban min-

dig azonos marad: „... egy adott társadalom legrosszabb helyzetben lévő tagjai a mindenkori szegények. Hogy ez konkrétan mit jelent, az mindig az adott társadalom fejlettségi szintjétől függ.” A szerző éppen ezért fontosnak tartja a nincstelenséggel jellemezhető „klasszikus” szegénység és a modern társadalmakra jellemző „depriváció” fogalmi elkülönítését. Tény, hogy a tudományos és politikai nyelvben sokszor kínosan ügyelnek, nehogy a „szegénység” szó nemkívánatos asszociációkat keltsen. Talán ezért hallunk egyre többet „hátrányos helyzetű” vagy „halmozottan hátrányos helyzetű” rétegekről, csoportok-

– miért vonzotta a kutatókat. Ugyanis a hosszútávon is változatlan területi-ökonómiai szociális egység itt már eleve adott volt. Természetesen ugyanez vonatkozik a kapitalista-kori nagybirtok-üzemekre, az uradalmakra is. Itt azonban csak egy-egy uradalom történetét felvázoló tanulmány látott napvilágot, jóllehet TÓTH TIBOR definíciója alapján a nagybirtok-üzemek szintézisét is meg lehetne írni. Persze a megoldást nehezíti az a tény, hogy régió alatt a történészek összefüggő nagyobb földrajzi egységet értenek, véleményem szerint ezt az álláspontot kellene felülvizsgálni és a térbeliséget az egyéb vizsgálati szempontoknak kellene alárendelni. Nem véletlen miként azt a szerző is írja, hogy az angolszászirodalomban pl. „a geográfiában, amelynek legrégebb tapasztalatai vannak a regionális elemzés területén, több mint egy évtizede fokozatos eltávolodás figyelhető meg a régiótól, mint alapvető külön egységtől és koncepciótól”. Természetesen ez nem jelentheti azt, hogy a térbeli vizsgálatot negligáljuk, mivel éppen a várostörténeti kutatásoknál láthatjuk – a szerző tanulmányában ezt plasztikusan érzékelteti –, hogy a városok fejlődésében milyen alapvető eltérések mutatkoznak. FÜR LAJOS szerint „a 19. század végétől a Duna–Tisza köze kertkultúrális tanyarendszere egészen sajátos gazda-

sági és társadalmi képződmény, mozaikszerű történeti táj”. Ugyanezt elmondhatjuk a dunántúli uradalmakra is, a városokra azonban ez kevésbé vonatkozik.

TIMÁR LAJOS tanulmányában a hazai és a nemzetközi szakirodalmat egyaránt beépíti, elemzi, ha kell vitatkozik, végezetül pedig saját álláspontját is közli. Munkája azonban nem csupán teoretikus jellegű, hanem azt olyan alap kutatásnak tekinthetjük, amelyet a gyakorlati szakemberek a települések fejlesztésénél felhasználhatnak. Még ma is aktuális ERDEI FERENC-nek az 1930-as évek végén tett megállapítása, hogy nagyobb vidékek városok hiányában az országos fejlődés ütemétől elmaradnak. De a fenti megállapításnak az ellentét párja is igaz, amely szerint az iparosodó városok továbbfejlődésének egyik fő akadályja, ha azt a vonzáskörzete harmonikusan nem egészíti ki. Napjainkban ez a veszély egyre inkább aktuális.

Úgy gondolom, hogy a tanulmány nemcsak a történészek számára lesz iránymutató, hanem mindazoknak, akik a települések fejlesztésével és a távlati tervek készítésével foglalkoznak. Éppen ezért ajánlom e tanulmányt mindazoknak, akik munkájukat felelősséggel kívánják végezni.

SZILI FERENC

BOKOR ÁGNES: SZEGÉNYSÉG A MAI MAGYARORSZÁGON

(Magvető Kiadó, Budapest, 1987. p. 280)

A Gyorsuló idő sorozat – amelynek tartalmát a tudomány éppen előtérben álló problémái, nemrég megválaszolt és a közeljövőben megválaszolandó kérdései befolyásolják leginkább – új kötettel gazdagította a szegénység problémakörét vizsgáló tanulmányok sorát.

Bokor Ágnes könyve amellett, hogy a mai magyar társadalom egy – sok szempontból megrendítő – metszete, egyben nagyszabású kísérlet is: a természettudományos megismerés egzaktságát közelítő szociológiai eszközrendszer felé vezető út keresése.

A szegénység történelmileg állandóan változó jelenség. Egy szempontból azonban min-

dig azonos marad: „... egy adott társadalom legrosszabb helyzetben lévő tagjai a mindenkori szegények. Hogy ez konkrétan mit jelent, az mindig az adott társadalom fejlettségi szintjétől függ.” A szerző éppen ezért fontosnak tartja a nincstelenséggel jellemezhető „klasszikus” szegénység és a modern társadalmakra jellemző „depriváció” fogalmi elkülönítését. Tény, hogy a tudományos és politikai nyelvben sokszor kínosan ügyelnek, nehogy a „szegénység” szó nemkívánatos asszociációkat keltsen. Talán ezért hallunk egyre többet „hátrányos helyzetű” vagy „halmozottan hátrányos helyzetű” rétegekről, csoportok-

ról. Viták folynak a szegénység lehetséges értelmezéséről, tartalmáról is. Bokor Ágnes számára azonban az idegen hangzású kifejezés nem kibúvó a problémák nyílt megfogalmazása alól. A társadalmi fejlődés folyamán – véleménye szerint – a szegénységnek ez az új formája jelenik meg és válik dominánssá. Akkor, amikor a társadalmi-gazdasági fejlettség már eléri azt a szintet „...”, amelyen lehetővé válik a hierarchikus struktúrában minden szempontból alul lévő elemi szükségleteinek kielégítése.

... A deprivációt a szegénység korábbi formájától éppen az különbözteti meg, hogy ebben már nem az alapvető javaktól való megfosztottság dominál. Egyező vonás viszont az, hogy az elsődleges szükségleteken túli anyagi javak, illetve a szimbolikus javak hozzáférhetetlensége továbbra is fennáll.”

A fenti meghatározás kulcskérdése – a szerző szerint – érezhetően az: mit értünk „elsődleges”, „elemi” szükségleten. Mivel lehetetlen erre a fogalomra pontos és kimerítő definíciót adni, Bokor MARSHALL koncepcióját követi: a többség számára kielégíthető szükségletekkel azonosítja a most érvényes „alapszükségleteket”.

A könyvben megfogalmazott gondolatok első pillantásra meglehetősen pesszimistán közelítenek e jelentős társadalmi problémához, hiszen „... a hierarchikusan tagolt társadalmakban az alul lévőek mindig szegények, illetve depriváltak a többiekhez képest.”

„De miért éppen azok a szegények akik?” és „Milyen értelemben nevezhetők szegényeknek?” Ez a két kérdés, amely meghatározó a társadalmi lehetőségek elosztásánál hátrányba került emberek szempontjából, áll a vizsgálat fókuszában. Az, hogy egy adott társadalomban még hagyományos szegénységről, vagy „már” deprivációról beszélünk-e, két tényezőn múlik. Az egyik az, hogy az adott társadalom, ország egésze szegénynek számít-e más társadalmakhoz viszonyítva, a másik pedig az, hogy az adott országon belül a lakosság többségét vagy kisebbségét alkotják-e a szegények. Bokor Ágnes rámutat, hogy a depriváció ma még kevésbé kikristályosodott formában, néhol a hagyományos szegénység jellemzőit is hordozva létezik nálunk.

Egy még nem tökéletesen kialakult társadalmi jelenség és a neki megfelelő csoport kutatása bonyolult feladat, hiszen a jelenség vizsgálatához ismerni kellene a csoport hatá-

rait, ehhez viszont a jelenséget kellene a lehető legmélyebben ismerni. A kutatási probléma természete tehát megköveteli egy olyan kezelési eljárási mód alkalmazását, amely – matematikai hasonlaltal élve – egy kétismeretlenes egyenletre hasonlít. Az egyik ismeretlent mindig ismertnek tételezve fel, számítja ki a másikat, majd ennek segítségével egy jobb becslést készít az első ismeretlenre, és így tovább. Igazából senki sem tudja megmondani, hogyan lehet jelenségeket úgy leegyszerűsíteni, hogy azok lényege ne változzék meg, ugyanakkor kvantitatív kezelésük lehetővé váljon. Az a tényanyag azonban – amit a Társadalomtudományi Intézet egyik kutatási programjának széles körű felmérése szolgáltatott e munka megírásához – részletes és – úgy tűnik – megbízható adatbázist nyújt a depriváció és a társadalmi munkamegosztás közötti összefüggések, az életstílus és az életkörülmények egymásra hatása, a közrejátszó demográfiai, regionális és mobilitási tényezők kimutatásához.

Bokor Ágnes olyan – társadalmilag releváns – dimenziókat választott, amelyek empirikus mérésére lehetősége nyílt. E dimenziók egymás mellé állításával – mint mozaikot – tartja elénk társadalmunk „alulnézetű” tükörét. S hogy mit mutat ez a „tükör”? A felmérési eredmények alapján a magyarországi szegények – illetve depriváltak – számát minimálisan másfél millióra becsülhetjük, bár a szerző hangsúlyozza, hogy a hagyományos szegénység csak „szigetesen” nevezhető formában lehet fel (pl. cigánytelepek).

A demográfiai és települési viszonyok hatását a munka- és életfeltételek elosztására elsőként és más jelenségektől elkülönítetten tárgyalja. „Az emberek különböző életkorúak, különböző számú utódot hoznak világra, különböző lélekszámú településeken tömörülnek – ezek a természetes különbségek azonban társadalmi egyenlőtlenségekké lesznek azáltal, hogy bizonyos életkori csoportok, bizonyos fajta családok vagy bizonyos települések lakói a „gyengébb érdek” megtestesítői a javak és prioritások elosztása körüli érdekonfliktusokban.

Következtetései alátámasztják azt a hipotézist, miszerint a lakóhely, mind szűken, a család mozgásterét jellemezve, mind tágabban, beleértve a településközösséget és annak településhálózaton belüli helyét is, meghatározó az egyén társadalmi helyzetére. Rész-

letes képet rajzol a depriválódás valószínűségének területi megoszlásáról, kiemelve, hogy az Alföld lakóinak van erre legnagyobb esélyük.

Szociológiai megközelítésmódja miatt természetesen nem szán és nem is szánhat nagyobb szerepet a depriváció bemutatásában a települési viszonyoknak mint például a demográfiai tényezőknek. Ez a közelítésmód ugyanakkor annyira kézzel fogható, mindennapi életben tapasztalható „kívánatos és nem kívánatos dolgok” világos elkülöníthetőségén alapszik, hogy szinte láttatja, éreztetni az olvasóval: milyen érzés lehet a „minden szempontból lemaradottak” bőrében lenni. De célja nemcsak ez. A tapasztalatok összegzéséként egy leegyszerűsített társadalmi modellt is felvázol.

„... ha konkrét jelentésüktől megfosztva, csak lényegükre lecsupaszítva tekintjük az emberek társadalmi helyzetére jellemző számtalan vonást, vagyis csupán azt vesszük figyelembe, hogy azok előnyösek, hátrányosak vagy indifferensek, akkor ebből a távolságból csupán három társadalmi aggregátum: a privilegiáltak, a középen lévők és a depriváltak csoportja vehető ki.” A csoportokat elválasztó két nagy „törésvonal” közül az előnyös helyzetűek és a többséget magában foglaló társadalmi csoport között húzódó szélesebb és mélyebb, mint amekkora a depriváltakat a középen lévőkől elválasztja. A hátránymentesség — Bokor Ágnes szerint — nem átlag körüli, hanem előnyös helyzetet teremt, hiszen

a társadalom többségének legalább egy-két szempontból hátrányai is vannak. Felhívja figyelmünket arra is, hogy a depriváltak csoportjával szinte azonos körülmények között élő „veszélyeztetetteket” csupán az különbözteti meg az előbbiektől, hogy kivételes erőfeszítéseket tesznek társadalmi helyzetük javítása érdekében. Ezt, rendkívül sok munkával és fokozott konformitással, lojalitással gondolják elérni. A rétegződési és mobilitási vizsgálatok ugyanakkor azt mutatják, hogy a depriváltak — mindenköri körülményeik miatt — kevésbé tudnak az éppen napirenden lévő társadalmi folyamatokhoz csatlakozni, kevésbé képesek „megérteni az idők szavát”.

Azt tehát, hogy mit jelent ma szegénynek lenni Magyarországon — mint azt az ötletes könyvborító hátlapján ígéri — Bokor Ágnes rendkívül impresszív láttató erővel és tudományos precizitással mutatja be. A szomorú összkép nem javítja az az optimistának tűnő kicsengés sem, miszerint „... az elmúlt 15–20 év fejleményei megalapozták azt a reményt, hogy a magyar társadalmi és politikai struktúra képes megszerezni a folyamatos megújulás képességét, s ezáltal a szegénység elveszítheti jelenlegi társadalmi funkcióit”.

A ma valós területi-társadalmi problémáinak helyes értelmezéséhez alapvető gondolatokkal járul hozzá, ezért ajánlom minden érdeklődő polcára a könyvet.

KERESZTES NAGY CSILLA

ERDŐSI FERENC:

NEMZETKÖZI HATÁSOK A SZOCIALISTA ORSZÁGOK TERÜLETI STRUKTÚRÁJÁRA

„Internationale Einflüsse auf die Territorialstruktur Sozialistischer Länder. Teil 1. Red.: Hellmut Harke. — Marton Luther Universität Halle-Wittenberg, Wissenschaftliche Beiträge 1985/17 Halle.”

A szocialista országok felsőfokú földrajzot

oktatóinak nemzetközi szeminárium sorozata 1976-ban a Lomonoszov Egyetem kezdeményezésére indult, és minden évben más európai KGST országban rendezték meg (Románia nélkül). Az 1970-es évek második felében a környezetváltozás, az urbanizáció, a mező-

letes képet rajzol a depriválódás valószínűségének területi megoszlásáról, kiemelve, hogy az Alföld lakóinak van erre legnagyobb esélyük.

Szociológiai megközelítésmódja miatt természetesen nem szán és nem is szánhat nagyobb szerepet a depriváció bemutatásában a települési viszonyoknak mint például a demográfiai tényezőknek. Ez a közelítésmód ugyanakkor annyira kézzel fogható, mindennapi életben tapasztalható „kívánatos és nem kívánatos dolgok” világos elkülöníthetőségén alapszik, hogy szinte láttatja, éreztetni az olvasóval: milyen érzés lehet a „minden szempontból lemaradottak” bőrében lenni. De célja nemcsak ez. A tapasztalatok összegzéseként egy leegyszerűsített társadalmi modellt is felvázol.

„... ha konkrét jelentésüktől megfosztva, csak lényegükre lecsupaszítva tekintjük az emberek társadalmi helyzetére jellemző számtalan vonást, vagyis csupán azt vesszük figyelembe, hogy azok előnyösek, hátrányosak vagy indifferensek, akkor ebből a távolságból csupán három társadalmi aggregátum: a privilegiáltak, a középen lévők és a depriváltak csoportja vehető ki.” A csoportokat elválasztó két nagy „törésvonal” közül az előnyös helyzetűek és a többséget magában foglaló társadalmi csoport között húzódó szélesebb és mélyebb, mint amekkora a depriváltakat a középen lévőkől elválasztja. A hátránymentesség — Bokor Ágnes szerint — nem átlag körüli, hanem előnyös helyzetet teremt, hiszen

a társadalom többségének legalább egy-két szempontból hátrányai is vannak. Felhívja figyelmünket arra is, hogy a depriváltak csoportjával szinte azonos körülmények között élő „veszélyeztetetteket” csupán az különbözteti meg az előbbiektől, hogy kivételes erőfeszítéseket tesznek társadalmi helyzetük javítása érdekében. Ezt, rendkívül sok munkával és fokozott konformitással, lojalitással gondolják elérni. A rétegződési és mobilitási vizsgálatok ugyanakkor azt mutatják, hogy a depriváltak — mindenkori körülményeik miatt — kevésbé tudnak az éppen napirenden lévő társadalmi folyamatokhoz csatlakozni, kevésbé képesek „megérteni az idők szavát”.

Azt tehát, hogy mit jelent ma szegénynek lenni Magyarországon — mint azt az ötletes könyvborító hátlapján ígéri — Bokor Ágnes rendkívül impresszív láttató erővel és tudományos precizitással mutatja be. A szomorú összkép nem javítja az az optimistának tűnő kicsengés sem, miszerint „... az elmúlt 15–20 év fejleményei megalapozták azt a reményt, hogy a magyar társadalmi és politikai struktúra képes megszerezni a folyamatos megújulás képességét, s ezáltal a szegénység elveszítheti jelenlegi társadalmi funkcióit”.

A ma valós területi-társadalmi problémáinak helyes értelmezéséhez alapvető gondolatokkal járul hozzá, ezért ajánlom minden érdeklődő polcára a könyvet.

KERESZTES NAGY CSILLA

ERDŐSI FERENC:

NEMZETKÖZI HATÁSOK A SZOCIALISTA ORSZÁGOK TERÜLETI STRUKTÚRÁJÁRA

„Internationale Einflüsse auf die Territorialstruktur Sozialistischer Länder. Teil 1. Red.: Hellmut Harke. — Marton Luther Universität Halle-Wittenberg, Wissenschaftliche Beiträge 1985/17 Halle.”

A szocialista országok felsőfokú földrajzot

oktatóinak nemzetközi szeminárium sorozata 1976-ban a Lomonoszov Egyetem kezdeményezésére indult, és minden évben más európai KGST országban rendezték meg (Románia nélkül). Az 1970-es évek második felében a környezetváltozás, az urbanizáció, a mező-

gazdaság fejlődése és a vidéki térségek struktúrája, a földrajz mint tudomány és mint tananyag fejlődése kérdésköröket vitatták meg. Az 1980-as évek első felében viszont csak egyetlen, de annál jelentősebb téma: „A szocialista gazdasági integráció földrajzi aspektusai” képezte a tanácskozáskor tárgyát, abból a felismerésből, hogy bár a KGST együttműködés területi kérdéseit igazán csak a földrajzi szempontok érvényesítésével lehet megoldani, azonban korábban a tudomány (a földrajz, a területi gazdaságtan) érdemileg még nem járult hozzá a területeket érintő döntések megalkotásához. A Halleben, 1984-ben megrendezett IX. Sueminárium állásfoglalása szerint törekedni kell arra, hogy telephelyek létesítések a korábban inkább a nemzeti érdekekre alapozott döntések helyett fokozatosan előtérbe kerüljenek a nemzetközi munkamegosztás előnyeit hasznosító döntések, ezért a geográfusoknak is meg kell tenni a lépést a nemzeti keretekben történt gondolkodástól a nemzetköziig.

A megjelentetett előadások egy része inkább csak lelkésítő tényként reprodukálta, regisztrálta a tervekben, szomszédos államok közötti *egyezményekben fellelhető*, a területi fejlődés befolyásolását valószínűsítő *prognózis-adatakat* és egyéb információkat, függetlenül attól, hogy a tervekben mi valósult meg. (A Duna-n tervezett, 1978-ban két államfő jelenlétében Nikopol – Turnu Magureleniknél megkezdett bolgár–román hidrotechnikai komplexum, mely a tervek szerint egyebek között évente 1,2 millió m³ vizet adna Dél-Bulgária öntözéséhez; a Dráva közös, magyar–jugoszláv hasznosításának eddigi konkrét eredményeiről és a tervezett vízelépcsőkről.)

Jónéhány cikk tárgyát képezi a *nemzetközi* – elsősorban *árucserében* és idegenforgalomban, kisebb mértékben *termelési kooperációban* megnyilvánuló – *együttműködésnek* az adott ország egészének vagy meghatározott részének fejlődésében betöltött szerepe, sőt volt olyan is, amely a Lengyelország és a többi KGST állam közötti iparcikkcsere strukturális változásának elemzésére korlátozódott.

A termelési *ágazati kooperáció* földrajzilag releváns példái elsősorban az NDK-ból és Lengyelországból kerültek ki, mint pl. a tengeri hajók gyártásában vagy a mezőgazdasági gépgyártásban a nagy befogadóképességű szovjet piac által lehetővé tett multilaterális együttműködés. Egyelőre ezt a gépipari együtt-

működést erősen zavarja az országonként különböző árképzés, továbbá, hogy adott alkalomkor inkább a kemény valutával fizető országba exportálnak, akár még a szocialista partnerekkel szemben vállalt szerződéses kötelezettség megsértése árán is. Lengyelország közvetítővé vált a nyugati fejlett technika meghonosításában: kapitalista cégektől licenccben megszerzett géptípusok gyártására, a szocialista országokba történő exportjára kötelezte magát. Az ásványkincsek földrajzi megoszlása szinte kikényszeríti a termelés szakosodását, és a kitermelés nagy tökeigénye közös vállalkozásra inspirál, mint pl. a lengyel réz, kén és kokszolható szén esetében. Tudomásul kell viszont venni a partnerszágoknak azt is, hogy egyes lengyel területeken a bányai par méretét az ökológiai adottság, a természet terhelhetőségének határa korlátozza.

A szocialista gazdasági integrációnak a *tagországok területi struktúrájára gyakorolt hatása vizsgálatában két irányzatot* különböztethetünk meg. Az egyik irányzat az *integrációs tevékenység számára legkedvezőbb, határmenti földrajzi helyzetben levő területek*, mintegy „kontakt zónák” (pl. a Keleti- és Fekete-tengeri partvidék, a Duna-tengely stb.) *struktúráját befolyásoló hatásokat vizsgálja*.

A szomszédos országok közeli rajonjai közötti gazdasági együttműködésre a legtöbb példa az NDK és Lengyelország, továbbá a Lett SzSzK keleti-tengeri partvidékéről való. Itt az együttműködésnek kedvez, hogy nagyjából azonosak az objektív feltételek (természeti, termelési, infrastrukturális), közel azonos a gazdasági fejlettség, fő funkciójukban megegyeznek a gazdasági struktúrák, azonosak a nemzetközi munkamegosztás keretében felmerülő feladatok, de hasonló az azokat kihasználó szocialista telephelypolitika is. A struktúrát meghatározó és a parti nagyvárosokban koncentrálódó gazdasági ágazatok sokrétű termelési profiljukkal a legjobb alanyok az együttműködéshez, így végső soron elsősorban az ipari nagyközpontok a hordozói az integrációs folyamatnak. Gondot okoz, hogy Csehszlovákia és Magyarország a szűk lengyel átrakási kapacitás miatt kénytelen a jóval drágább, nem rubeelszámolású országok távolabbi kikötőit (köztük a Hamburgot) igénybe venni. Romániában a határmenti együttműködés elsősorban a Vaskapu-erőműben nyilvánul meg. A tranzitforgalom, az üdüléssel és hivatalos nemzetközi étellel kap-

csolatos személyforgalom, továbbá a Szovjetunióval folytatott nagy fontosságú külkereskedelmi forgalom főbb „befolyássterületei” a tengerpart, a Duna-mente, Moldva, de közéjük tartozik Bukarest is, amelyben sokkal jobban koncentrálódik a külföldi kapcsolat, mint pl. az NDK-n belül Berlinben.

Megtudhatjuk az egyik cikkből azt is, *mi volt a szerepe a szocialista gazdasági integráció sikereinek az európai KGST országok múltban elmaradott rajonjaiban* (pl. Szlovákia, Kelet-Lengyelország, az NDK északi része, Bulgáriának a Duna és a Fekete-tenger melletti, valamint a Rhodope-Pirin térsége, Romániában Moldva, Dobrudza, Olténia, Máramaros stb.) *végbemenet sajátos fejlődésben.*

Hazai körökben, különösen a határmenti térségeink kutatási programjára gondolva, különös érdeklődésre tarthat számot három délszlovákiai megye (Velki Krtis, Lucenec, Rimavska Sobotá) sajátos regionális fejlődésének bemutatása. Ezek a szlovákiai átlagtól elmaradó terület egységek amikor még Magyarországhoz tartoztak, adminisztratív, demográfiai, gazdaságilag és közlekedéssel egymástól jobban izolálódtak, mint Szlovákia más területei. Akkor ugyanis jellemzőek voltak a hegyvidékekről a Kárpát-medence belseje felé irányuló adminisztratív, gazdasági és közlekedési kapcsolatok. Gazdasági kohéziójuk erősítése, az ország egész gazdasági életébe történő integrálódásuk érdekében több, mint fél évszázada folyó erőfeszítések ellenére Szlovákia egyetlen más régiója sem olyan aszimmetrikus struktúrájú, mint ez az igen gyenge régió belüli kapcsolatokkal rendelkező vidék, amelynek gazdasági tengelye az államhatár közvetlen közelében húzódik. E területi anomália megszüntetésének egyik feltétele a tényleges gazdasági lehetőségeket jobban figyelembe vevő, a szomszédos Magyarországgal kiépíthető kapcsolatokra is alapozó területi tervezés lehet.

A másik irányzat az országok gazdasági struktúrájából indul ki és azt vizsgálja, hogy az országok gazdasági központjainak területi struktúráját milyen mértékben és módon befolyásolja az integráció. A „fő gazdasági területek” (Hauptwirtschaftsgebiet, glavnij ekonomicseskij rajon) megnevezés alatt tulajdonképpen a policentrikus iparvárosi agglomerációkat, ballungokat, összefüggő iparvidékeket kell érteni. Esettanulmányok (pl. a lipcehalléi területen végzett) tanúsítják, hogy a ballungok a többi területtel szemben az új

termelési programok megvalósításában élenjárnak, és mivel az integráció impulzusokat ad a területi struktúra elemeinek sűrítéséhez, annak nagyobb komplexitását eredményezi, a településkomplexumok a többi területekhez képest erősebben bekapcsolódtak a területi munkamegosztásba. Célójuk azt a tételt, mely szerint a szocialista nemzetközi munkamegosztás az ágazati struktúrával szemben időbeni fázistolódással hat a területi struktúrára, ugyanis gyakran éppen a területi struktúrában (pl. közlekedési hálózat fejlesztésével) kell feltételeket teremteni az ágazati struktúra fejlesztéséhez. Valójában az ágazati és területi struktúra egységet képez és az integráció által kiváltott változásaiak többé-kevésbé egyidőben mennek végbe. Az integráció a „fő gazdasági területek” finom-struktúrájára hat anélkül, hogy ezzel az ipar ágazati struktúrája megváltozna.

Elgondolkoztató, hogy a szocialista gazdasági integrációt az NDK-ban végbemenő urbanizáció rangos tényezőjének értékelik, egyebek között abból kiindulva, hogy a halleipzigi iparvidék termelésének 9 %-át exportálja a szocialista államokba (de pl. Dessau város a 29 %-át!), és mivel a foglalkoztatottak fele az iparban dolgozik, az összefoglalkoztatottaknak mintegy 4–5 %-a (Dessauban kb. 15 %-a) a KGST piacra termel. A növekvő exportvolumen a termelés bővítését, az infrastruktúra fejlesztését igényli. Az ipari területek bővítésére a kimerült és a felhagyott bányaterületeken is adódik lehetőség, tehát az integráció közvetlenül elősegítheti a területi termelési szerkezetváltást.

Legtöbb tanulsággal alighanem *a gazdasági és településszféra néhány általános, meglehetősen vitatott elvi-elméleti, esetenként politikai kérdéseivel* kapcsolatban megfogalmazott vélemény közreadása járt. Sztálin egykori tagadó tételével szemben ma nagy hangsúlyt helyeznek a természeti erőforrások felértékelődésére (PI. a magyar ásványkincset, talajtakarót és élelmiszertermelési potenciált értékelve.)

Csehszlovákia politikai-gazdasági válsága az 1960-as évek végén talajt adott a Szovjetunió külgazdasági expanziója eszközeként tekintett szocialista integrációról alkotott ellenséges nézeteknek. Közülük a nálunk is közismert konvergencia-tan és „békés előrehatolás” elmélete mellett egy csehszlovák szerző a legszenvélyesebben a „piacszocializmus” ideológiájára irányítja a tüzet. Mégpedig többek között azért, mert a piaci mechanizmus alapján a tőke abba

a régióba koncentrálódnak, ahol legjobbak a feltételei a nyereség eléréséhez, tekintet nélkül az összgazdasági hatékonyságra vagy az állam érdekeire. Csak a központi vezetés kemény keze képes megakadályozni a piacgazdasággal együttjáró differenciálódást és tudja a fejlődést az osztálytársadalmi érdekeknek megfelelő irányba terelni. A revizionisták követelik a külkereskedelmi jog megadását az üzemeknek. E követelés célja „az imperialista monopóliumok számára kaput nyitni és az üzemeket nekik kiszolgáltatni” – így fogalmaz a feltehetően a magyar viszonyokat is ismerő pozsonyi szerző.

Az urbanizáció egyik csehszlovákiai sajátossága – a felszín erős tagoltsága, az energiaforrások szórtsága, a sűrű vasúthálózat stb. következtében – az erősen széttagolt városrendszer létrejött. Nyitott kérdés azonban a csehszlovák geográfusok előtt, hogy az ilyen szétaprózott városhálózat a további fejlődés számára kedvező-e, vagy sem?

Nagyon sok nehézségbe ütközik a különböző országok urbanizációjának összehasonlító vizsgálata. Országonként eltérő a városkritériuma; a lélekszám önmagában nem mérvadó, több valódi település alkot egy közigazgatási-statisztikai egységet (leginkább Lengyel-

országban és Bulgáriában, de az NDK is sok példát szolgáltat), és az így kimutatott 3000–5000 lakosú községek a kisvárosok létezésének látszatát keltik. A már a kapitalista iparosítás által erősen urbanizált területek városi települései komplikált térbeli struktúrákat alkotnak. A „geourbanizáció”(1) kutatások elmaradásának felszámolását azzal az indokkal sürgeti az egyik NDK szerző, hogy a szocialista integráció elmélyítése napirenden tartja a gazdasági és területi struktúrák további adaptációját, mint ahogyan az országok urbanizációs szintjének felmérését erősen távlatos, számunkra elég homályosan megfogalmazott okokkal, a kommunista társadalomba történő fokozatos átmenetre hivatkozva indokolja.

Részletesebb értékelés helyett a recenzor csupán annak a véleményének ad itt helyet, hogy csak üdvözölni lehet a különböző országok geográfusainak törekvését az előrelépésre, az információcserére éppen az egyik „legkeményebb” témában, de több írás még a mindenáron eredményre törekvéstől igen izdatságzagú, visszaköszönnek nálunk már régen elavult klisék és problémalátási, megközelítési módok.